

kulturna ● ● ●
republika slovenija
ministrstvo za kulturo

ISSN 0019-1523

IDRIJSKI RAZGLEDI

LII - 2 / 2007

MESTNI MUZEJ IDRIJA
MUZEJ ZA IDRIJSKO IN CERKLJANSKO

Izdajatelj in založnik

MESTNI MUZEJ IDRIJA Muzej za Idrijsko in Cerkljansko
Idrijski razgledi, Prelovčeva 9, 5280 Idrija
www.muzej-idrija-cerkno.si
tajnistvo@muzej-idrija-cerkno.si

Uredniški odbor

JOŽE BAVCON
SAMO BEVK
JOŽE ČAR
JOŽE JANEŽ
ROBERT JEREB
JANEZ KAVČIČ
IVANA LESKOVEC
KARMEN SIMONIČ MERVIC
KLEMEN PUST
KSENIJA ŠABEC
ANTON ZELENC

Odgovorna urednica

IVANA LESKOVEC

Glavni urednik

JOŽE JANEŽ

Literarni urednik

JOŽE JANEŽ

Lektoriranje

MILANKA TRUŠNOVEC

Oblikovalec in tehnični urednik

NANI ANDREJ JENKO, STUDIO NAJ

Finančna podpora

OBČINA IDRIJA

Tisk

TISKARNA DTP d.o.o.

Naklada

600 IZVODOV

Idrija, december 2007

V TEJ ŠTEVILKI SODELUJEJO

URŠKA BAJEC, *univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja iz Črnega Vrha nad Idrijo*

MARIJA BAVDAŽ, *prof. biologije, upokojenka iz Idrije*

IZTOK BONČINA, *profesor umetnostne zgodovine in zgodovine, turistični vodnik, fotograf*

Dr. JOŽE ČAR, *univ. dipl. inž. geologije, upokojeni profesor Oddelka za geologijo Naravoslovno tehniške fakultete Univerze v Ljubljani*

TATJANA DIZDAREVIČ, *univ. dipl. inž. rudarstva, Rudnik živega srebra Idrija v zapiranju d.o.o.*

JOŽE FELC, *prim. dr. med., psihiater v Psihiatrični bolnišnici Idrija, pisatelj*

LILIJANA HOMOVEC, *pesnica, predmetna učiteljica biologije in kemije, Osnovna šola Črni Vrh*

ANDREJKA JEREB, *upokojena prof. angleškega in ruskega jezika iz Idrije*

IVICA KAVČIČ, *univ. dipl. inž. kemije, upokojenka, nekdanja predsednica skupščine občine Idrija*

JANEZ KAVČIČ, *prof. zgodovine in umetnostne zgodovine, Osnovna šola Spodnja Idrija*

IVANA LESKOVEC, *univ. dipl. etnologinja in prof. zgodovine, direktorica Mestnega muzeja Idrija*

MILOJKA MAGAJNE, *prof. zgodovine in sociologije, višja kustosinja v Mestnem muzeju Idrija, vodja dislocirane enote Oddelek Cerčno*

ROMAN OBID, *oskrbnik muzejske zbirke Partizanske bolnice Franja*

MARTINA PELJHAN, *univ. dipl. inž. geologije, Rudnik živega srebra Idrija v zapiranju d.o.o.*

KARMEN SIMONIČ MERVIC, *prof. zgodovine in geografije, Osnovna šola Črni Vrh*

ANDREJKA ŠČUKOVT, *univ. dipl. etnologinja in sociologinja, konservatorica svetovalka, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, območna enota Nova Gorica*

MARIJA TERPIN, *univ. dipl. zgodovinarica in prof. slovenskega jezika in književnosti, kustosinja v Mestnem muzeju Idrija*

RAFKO TERPIN, *akademski slikar, rovtarski krajinar, upokojenec iz Idrije*

ELVICA VELIKONJA, *predmetna učiteljica matematike in fizike, Osnovna šola Otlica*

Za vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Uredništvo naproša avtorje, naj oddajajo članke v dveh izvodih, na papirju in v digitalnem zapisu na disketi. Članki naj ne bodo daljši od 10 tipkanih strani. Obvezno naj bo priložen avtorjev stalni in e-poštni naslov ter telefonska številka.

VSEBINA

	FRANJA	
Ivana Leskovec:	»... Hodili bomo sem na – božjo pot...«	8
Milojka Magajne:	Partizanska bolnica Franja po katastrofalnem septembrskem neurju	10
Roman Obid:	Začasno poročilo o stanju v bolnici Franji	18
	Fotokronika	20
	IDRIJA	
Rafko Terpin:	Stara Idrija – Od Kosovega mostu do Stare zadruge	31
	LIKOVNA PRILOGA	
Iztok Bončina:	Svet je ogledalo. Poglej se vanj in pokazal ti bo tvojo podobo	48
	LITERATURA	
Andrejka Jereb:	Pesmi	60
	ZGODOVINA	
Tatjana Dizdarevič, Jože Čar, Martina Peljhan:	Vzroki za nov tehnično-tehnološki razvojni cikel po letu 1823 pri idrijskem rudniku živega srebra	66
Janez Kavčič:	Arkova Zgodovina Idrije iz leta 1931	74
Marija Terpin:	Marina Melhiorca – pomočnica tatov	84

	KULTURNA DEDIŠČINA	
Urška Bajec:	Matuckarjeva pot v Zadlogu	100
Andrejka Ščukovt:	Uničena kulturna dediščina na primeru znamenja pri Srnjaku v Ledinskih Krnicah	120
	NARAVNA DEDIŠČINA	
Ivica Kavčič:	Scopolijev vrt - vrt idrijske botanične dediščine	122
Marija Bavdaž:	Poročilo o stanju spominskega botaničnega vrtička konec poletja 2007	125
	PREDSTAVITVE	
Martina Peljhan, Tatjana Dizdarevič:	9. Mednarodni simpozij Kulturna dediščina v geologiji, arheologiji, rudarstvu in metalurgiji	129
Elvica Velikonja:	Nova sopotnica na naših botaničnih potepanjih	132
Jože Felc:	Klanec do doma - meditacija	134
Lilijana Homovec:	Blizu sonca in zvezd	136
Karmen Simonič Mervic:	Od kod si pa ti doma? S prelepega Črnovrškega (1. del)	137

Ivana Leskovec

»...HODILI BOMO SEM NA - BOŽJO POT...«

Partizanska bolnica Franja je veljala za enega najbolj ohranjenih avtentičnih pomnikov iz časa druge svetovne vojne. Kompleks bolnišnice je sestavljalo 18 različnih objektov, med katerimi je bilo 13 lesenih barak, ki so nastajali postopoma od decembra 1943 do maja 1945. Med vojno je Franja sodila med najbolj opremljene skrivne partizanske bolnišnice na Slovenskem (vseh je bilo okrog 120) z operacijsko sobo, rentgenom, kuhinjo, kopalnico, invalidskim domom, več sobami za ranjence in osebje ter celo lastno električno centralo.

Zmogljivost bolnišnice je bila do 120 ranjencev, skupno pa se jih je v njej zdravilo 522. Med njimi so bili poleg Slovencev tudi predstavniki drugih jugoslovanskih narodov, pa še Italijani, Francozi, Rusi, Poljaki, dva Američana in en Avstrijec. Vsega jih je v Franji umrlo le 61.

Tako kot za druge partizanske bolnišnice je bila tudi za Franjo, zaradi varnosti, izredno pomembna konspirativnost, t. j. tajno delovanje. Sistem, ki je zagotavljal tajnost, je bil za vsako bolnišnico drugačen in je bil v veliki meri odvisen od naravnih danosti v okolici. Lega Franje v tesni, težko dostopni soteski Pasice, ob hudourniškem potoku Čerinščica, je zdravstvenim delavcem in ranjencem nudila varnost, zavetje in znosne razmere za organizacijo življenja in dela. Hkrati je to delo in življenje omogočalo tudi zavedno okoliško prebivalstvo, ki je pri gradnji in delovanju Franje aktivno pomagalo in sodelovalo. Franja je tako skoraj nemoteno delovala do konca vojne.

5. maja 1945 so ranjenci Franjo zapustili. Preneseni so bili v javne bolnice v Postojno in v Trst, kjer so se zdravili naprej. V sami soteski pa so ob odhodu pustili stražarja Nikolo, da poskrbi za njihovo grapo. Lahko rečemo, da je rojstni dan Franje kot spomenika 7. julij 1945, ko je bila v

njej nameščena spominska knjiga in so se vanjo vpisali nekateri bivši člani osebja ter čuvaj Nikola. V tem letu jo je obiskalo 493 ljudi. Uradno je bila za javnost slovesno odprta 19. maja 1946. V naslednjih letih so jo obiskali številni politiki, državniki, zdravniki in zdravstveni delavci, kulturniki, šolarji, predvsem pa mnogi turisti z vsega sveta. V celoti so se izpolnile besede nekdanje bolničarke iz Franje, tudi ljudske pesnice Pavle Leban, ki je v eni svojih pesmi zapisala: »...hodili bomo sem na – božjo pot...«.

Zaradi zgodovinske pričevalnosti, splošnega kulturno-civilizacijskega pomena, znanstvene in splošne publicitete je bil Franji priznan univerzalni pomen v svetu. Poznana je kot pomnik izjemnega humanitarnega delovanja, saj so se pod njenim okriljem zdravili partizani, zavezniški in sovražnikovi vojaki ter civilno prebivalstvo. Je dokaz visoke stopnje tolerantnosti ljudi, ki so v njej delovali v vojnem času in hkrati dokaz spoštovanja mednarodnega humanitarnega prava. Simbolizira človekoljubnost, solidarnost in tovarištvo ter opominja na vojne grozote. S svojim obstojem in pričevalnostjo pomembno prispeva k utrjevanju kulture miru.

Zaradi vsega omenjenega je Franja od 1999 zaščitena kot spomenik državnega pomena. Od leta 2000 je vpisana na poskusno listo Unesco svetovne dediščine, čeprav je bila kandidatura za njen vpis leta 2003 umaknjena. Spomladi 2007 je Franja pridobila prestižni Znak evropske dediščine.

Mestni muzej Idrija s tem izjemnim spomenikom upravlja od leta 1963 naprej. V teh več kot štirih desetletjih smo se v Franji srečevali z mnogoterimi problemi vzdrževanja in obnavljanja objektov in varovanja dediščine pred neprijaznim naravnim okoljem. Predvsem so jo ogrožali vlaga, insekti ter

snežni in kamniti plazovi, ki so večkrat poškodovali posamezne barake ali dostopne poti. Največji je bil kamninski plaz, ki je januarja 1989 poškodoval pet barak (soba za ranjence, izolirnica, operacijska soba, rentgen, soba za osebe) in uničil dostopno pot. Obnova je trajala leto in pol.

V torek, 18. septembra 2007 je narava ponovno pokazala svojo moč. Narasle vode hudourniške Čerinščice so Franjo dobesedno uničile. Porušene in odplavljene so bile skoraj vse barake razen barake št. 1 – soba za ranjence z bunkerjem in barake št. 9 – skladišče z mizarsko delavnico in sobo za komisarja. V ruševinah in naplavinah je izginila tudi večina zbirke, t. j. predmetov premične kulturne dediščine. Od Partizanske bolnice Franja je ostala samo lokacija, ki ima nedvomno izjemno memorialno vrednost, ostali sta dve baraki kot nemi pričci nekdanjega veličastnega naselja trinajstih brak, ostala je bogata dokumentacija o nepremični in premični dediščini, ki jo hrani Cerkljanski muzej. Ostal je spomin in predvsem dolžnost, da dediščino, ki smo jo prejeli v upravljanje, odgovorno varujemo in jo posredujemo človeštvu. Ne le včeraj, ampak tudi danes in jutri.

Slovenska vlada je po naravni nesreči takoj izrazila svojo odločnost in namero, da bo storila vse, da se ta enkratni spomenik obnovi. Neposredno sta svojo podporo že prvi dan izrekla minister za kulturo dr. Vasko Simoniti in minister za okolje in prostor Janez Podobnik.

Pred konservatorsko-restavratorsko stroko je zdaj pomembna naloga kako pristopiti k sanaciji Franje. Dopustnih je več možnosti: ohranitev obstoječega stanja in prezentacija sporočilnosti spomenika na drugačen način in drugi lokaciji, simbolična obnova objektov ali popolna rekonstrukcija. K slednjemu se nagiba večina. Enako so pomembna vprašanja s področja hranjenja in varovanja premične dediščine, ki si jih

ob tem primeru zastavljamo muzealci. Ali v tako izpostavljenih naravnih razmerah kot so v Franji razstavljati originale ali kopije predmetov? To ni le vprašanje za naš muzej, ampak za vso stroko, saj se naravne nesreče lahko zgodijo kjerkoli.

V našem muzeju smo prepričani, da se bo Franja obnovila v najbolj optimalni obliki in podobi. Da bo ob spomeniško-varstvenih in muzejskih posegih poskrbljeno tudi za izvedbo vseh potrebnih ukrepov s področja okolja. To pomeni ureditev vodotoka, zaščita brežin soteske do vrhov obeh Njivčev ter vzpostavitev sistema monitoringa. S tem bo poskrbljeno za dediščino in obiskovalce.

Prepričani smo tudi, da bo Franja kljub svoji rekonstrukciji ostala glasnik tistih vrednot, ki so slovenski narod ohranjale in povečevale v času njegove največje preizkušnje in hkrati vrednot, ki so osnova sedanjim in bodočim odnosom med narodi sveta in osnova njihovem medsebojnemu razumevanju in sodelovanju.

Opomba

Vse fotografije v sklopu FRANJA so iz fototeke Cerkljanskega muzeja (foto: Milojka Magajne, Roman Obid, Peter Poljanec).

Tloris Partizanske bolnišnice Franja: Arhiv ZVKDS-OE Nova Gorica.

Milojka Magajne

PARTIZANSKA BOLNICA FRANJA PO KATASTROFALNEM SEPTEMBERSKEM NEURJU

Partizansko bolnico Franjo je v torek, 18. 9. 2007 prizadelo hudo neurje. Dan, ki je z velikimi poplavamami usodno zaznamoval velik del Slovenije – še zlasti pa Selško dolino, okolico Celja in Cerkljansko – je bil črn dan za bolnico Franjo. Pobesnela Čerinščica, ki je prihrumela izpod Cimprovke je v soteski Pasice povzročila pravo razdejanje.

Torek je bil povsem običajen delovni dan, s sodelavci smo se zjutraj zbrali na kolegiju pri direktorici, kjer smo razpravljali o programu dela za leto 2008. Deževalo je, a brez posebnosti. Po dvanajsti uri sem se vračala v Cerkno, kjer sicer ni več deževalo, vendar pa je ob mojem prihodu Zapoška že prestopila breg in se razlila po Platiševi ulici mimo muzeja in Tinčkove hiše ter naprej v strugo Cerknice. Voda je naraščala iz minute v minuto, s sabo pa kot za šalo odnašala avtomobile in težka betonska korita za rože. Strah me je bilo, da bo poplavelo muzejsko klet, kjer smo prav pred kratkim zaključili s prenovo depojev. Poklicala sem muzej v Idriji in jih obvestila, kaj se dogaja v Cerknem. V razgovoru z direktorico sva obe hkrati pomislili na Franjo, kako neki

*Zapoška je poplavela
Cerkno, 18. 9. 2007.*

*Na poti v Franjo,
18. 9. 2007*

je tam. Poskušala sem poklicati oskrbnika Radeta Paniča, ki je bil tisti dan v službi, toda odgovora na drugi strani ni bilo. Naslednje minute so minile v tesnobnem pričakovanju in opazovanju divjanja narave. Na srečo se je voda kmalu začela umirjati, gasilci in drugi prostovoljci pa so takoj začeli z odpravljanjem posledic v mestu. Poklical me je tudi oskrbnik Rade in povedal, da je na varnem pri Čerinovih, ki so ga premočenega in v šoku pobrali na njivi pred hišo. Po njegovi pripovedi je Čerinščica zelo hitro začela naraščati, ko se je odločil za umik, je že odnesla most pred kioskom. Zateči se je moral v strmo pobočje Velikega Njivča. Preko mostu, ki vodi do gornjega bunkerja za ranjence in nato preko Malega Njivča se je prebil iz soteske. Pot je bila zelo težavna, saj se je vsaka drča spremenila v mali hudournik in ponekod se je voda v slapovih zlivala s pobočja. Še sam ni prav dobro vedel, kako se mu je uspelo rešiti, povedal pa je tudi, da je s Franjo zelo hudo, da je verjetno odneslo večino barak. Ko se je ozrl nazaj, je namreč videl, kako po vodi plava ena od njih, verjetno operacijska baraka. V tistem trenutku mu nisem povsem verjela, mislim, da sem ta dvom izrazila tudi v razgovoru z direktorico. Dogovorili sva se, da se ob treh dobiva v Cerknem in greva pogledat. Direktorica je medtem obvestila tudi pristojne na Občini Cerkno in župana Jurija Kavčiča. Na ogledu se nama je pridružil tudi oskrbnik Rade, poklicala pa sem tudi drugega oskrbnika Romana Obida, kasneje se nam je pridružil še župan.

Razdejanje takoj na začetku poti v Franjo je dalo slutiti, da se je resnično zgodilo nekaj

Poškodovana spominska
plošča,
18. 9. 2007

hudega. Mostu, ki je vodil v Podnjivč ni bilo več, ob strugi so ležali kupi desk – ostanki barak in lesenega inventarja, pot je bila povsem uničena, mestoma spremenjena v strugo, po kateri je še zmeraj tekla voda. Po stopnicah smo se spustili do spominske plošče in obstali. Skala s spominsko ploščo vred je bila prepolovljena in obrnjena za nekaj stopinj, druga polovica je obležala nižje v strugi. Dvižni most je bil poškodovan, odneslo je vse ograje in tudi del mostu pri vходу. Vstop v sotesko ni bil varen, tudi voda je bila še precej visoka. Odpravili smo se nazaj in se mimo Kamlonarške domačije povzpeli v Mali Njivč. Z malega platoja, kamor sem uspela prilesti po razmočenem strmeh pobočju je bilo videti kiosk in barako za ranjence št. 1 v dokaj dobrem stanju. Če ne bi pred tem videla vseh tistih kupov desk, ki so ležali ob strugi bi mislila, saj ni tako hudo. Roman Obid, ki kot dolgoletni oskrbnik v Franji pozna vsak grm in kozjo stezo, se je spustil v grapo in nam poročal, kakšno je dejansko stanje. Stojita samo še dve baraki: št. 1 (soba za ranjence) in št. 9 (skladišče), na dvorišču pa so ena na drugo narinjeni ostanki barak. Naslednji dan nam je o tem posredoval tudi pisno poročilo, ki ga v celoti objavljamo. Že isti dan sta bila o nesreči obveščena mag. Dušan Kramberger in dr. Jelka Pirkovič z Ministrstva za kulturo.

V jutranjih urah naslednjega dne so se v Franjo prebili oba oskrbnika in alpinisti (Kaskader d.o.o.). Oskrbnik Roman Obid je posredoval prve fotografije razdejanja v sami Franji. Peter Poljanec (Kaskader d.o.o.) je podal poročilo o stanju brežin in pobočij nad sotesko.

*Pogled z Malega Njivča,
18. 9. 2007*

*Razdejanje v soteski,
19. 9. 2007*

*Elektrarno, invalidski
dom, kopalnico in barako
za osebe je dobesedno
odplaknilo,
19. 9. 2007.*

*Minister za kulturo RS dr.
Vasko Simoniti je obiskal
Franjo že dan po nesreči,
19. 9. 2007.*

V dopoldanskem času so bile predstavnikom vseh zainteresiranih medijev in javnosti posredovane informacije o stanju v soteski Pasice. Številne organizacije in posamezniki so ponudili pomoč in podporo pri odpravi posledic. Med prvimi tudi domačini, predsednik Gasilskega društva Novaki Pavel Podobnik in predsednik Turističnega društva Novaki Danilo Simonič.

Okrog 14. ure je PB Franjo obiskal minister za kulturo dr. Vasko Simoniti. V spremstvu župana Jurija Kavčiča, direktorice muzeja Ivane Leskovec, poslanca Sama Bevka ter predstavnikov stroke (dr. Damjan Prelovšek – Direktorat za kulturno dediščino, mag. Dušan Kramberger – MK, Igor Peršolja – ZVKDS Restavratorski center, mag. Gojko Zupan – MK, Ernesta Drole – ZVKDS OE Nova Gorica, Jovo Grobovšek – ZVKDS, Milojka Magajne – Cerkljanski muzej) in medijev si je ogledal razdejanje na poti do PB Franje.

V svoji izjavi za medije in kasneje v razgovoru s prisotnimi je poudaril odločenost ministrstva in vlade, da v celoti podpre sanacijo tega izjemnega spomenika.

Po odhodu ministra je bil v Cerkljanskem muzeju sestanek, ki so se ga udeležili predstavniki ministrstva za kulturo, ZVKDS in Mestnega Muzeja Idrija.

Direktorica muzeja je najprej podala poročilo o aktivnostih, ki so potekale tekom dneva. V razgovoru je bilo dogovorjeno, da je potrebno zavarovati dostop do PB Franje, da se zagotovi varnost ljudi in predmetov, ki ležijo ob strugi Čerinščice. ZVKDS na bi v zvezi z reševanjem gradiva (ostanki barak in inventarja) pripravil konkretna navodila. Načeloma pa je bilo dogovorjeno, da se

Slovenska vojska je pomagala pri odnašanju materiala iz Franje, 21. 9. 2007.

Pri čiščenju struge Čerinščice so sodelovali člani Turističnega društva Novaki, 21. 9. 2007.

zbrani material sortira glede na stopnjo obdelave v tri skupine:

1. elementi brez znakov obdelave (posamezne deske, trami)
2. elementi z znaki obdelave (ostanki oken, vrat, pohištva)
3. muzealije (shranjevanje v Cerkljanskem muzeju)

Delavci podjetja Kaskader d.o.o. so v naslednjih dveh dneh zasilno usposobili pot v Franjo in v petek smo si skupaj z direktorico in Dušanom Krambergerjem, predstavnikom MK prvič ogledali stanje v Franji. Bilo je žalostno, čeprav smo videli fotografije in vedeli kaj nas čaka, je bilo videti v živo povsem nekaj drugega.

Delavci Podjetja Kaskader d.o.o. so skupaj z oskrbnikom Romanom Obidom čistili ruševine, ta dan je na pomoč prišlo tudi okoli 30 vojakov iz Vipavske vojašnice, ki so odnašali odpadni les iz Franje in čistili strugo Čerinščice. Pomoč so ponudili tudi kolegi iz Vojaškega muzeja slovenske vojske, ki so bili na ogledu. Čiščenje se je pričelo tudi v spodnjem delu struge Čerinščice, kjer je delala ekipa Turističnega društva Novaki.

V soboto, 22. 9. smo se zbrali skoraj vsi zaposleni v Mestnem muzeju Idrija, skupaj s tremi prostovoljci smo iz Franje evakuirali vse ohranjene in že najdene predmete. Ob strugi Čerinščice in Cerknice so tudi ta dan delali prostovoljci TD in GD Novaki, ki so pomagali tudi pri prevozu predmetov s parkirišča v Cerkljanski muzej.

V torek, 25. septembra je pri odnašanju materiala zopet pomagala vojska. Pri čiščenju strug so pomagali prostovoljci, še posebej študenti, v soboto 29. septembra pa tudi

Ohranjene predmete smo evakuirali iz Franje. Hišnik Slavko Kunc, 22. 9. 2007.

Kustosi Vojaškega muzeja slovenske vojske so sodelovali pri iskanju predmetov v strugi Čerinščice, 2.10. 2007.

precej številčna skupina tabornikov iz Sežane.

V torek, 2. oktobra in v sredo, 10. oktobra so kolegi iz vojaškega muzeja pod vodstvom dr. Andreja Gasparija s pomočjo detektorjev kovin iskali predmete v strugi Čerinščice. Našli niso veliko – ostanke pisalnega stroja, opornic, kadi, kovinske dele, ki jih je zelo težko ali nemogoče identificirati.

V sami grapi je pri čiščenju ruševin in naplavin 29. septembra začela delati ekipa delavcev podjetja SGP Zidgrad Idrija. Z deli so zaključili 31. oktobra. Delavci podjetja Hidrotehnik, ki dela pod okriljem ARSO pa so v drugi polovici oktobra urejali dostopno pot in čistili strugo Čerinščice do mlina.

9. oktobra se je prvič sestala tudi delovna skupina pri županu, ki naj bi imela posvetovalno vlogo. Vanjo so poleg župana Jurija Kavčiča vključeni Dušan Kramberger (Ministrstvo za kulturo RS), Ivana Leskovec (Mestni muzej Idrija), Zdenko Nusdorfer, (ARSO) in Mateja Kavčič (ZVKDS Restavratorski center). Skupina je med drugim sklenila, da je potrebno:

- takoj pristopiti k programiranju in projektiranju sanacije
- uskladiti projekte s področja varstva kulturne dediščine, vodarstva in geologije
- v vodarski projekt vključiti hidrogeološko poročilo zaledja oz. porečja Čerinščice
- naročiti geološko poročilo o stabilnosti pobočja Velikega in Malega Njivča. Komisija je tudi predlagala, da:
- projekte naročajo pristojna ministrstva
- se tudi na MOP-u imenuje oseba s podobnimi pristojnostmi pri tem projektu, kot jih ima na strani Ministrstva za kulturo Dušan Kramberger

Sortirani ostanki stavbnega pohištva in inventarja, ki ga je naplavila voda, 24. 9. 2007.

Prostovoljci in oskrbnik Rade Panič so pospravljali naplavljen les iz struge Čerinščice in Cerknice, 25. 9. 2007.

- da se v delovno skupino imenuje tudi predstavnik Krajevne skupnosti Novaki.

Interventna faza sanacije v Partizanski bolnici Franji se je konec oktobra zaključila. V sami soteski so pospravljene ruševine, les je sortiran (odpadni material, še uporaben les) in uskladiščen. Pospravljene so lesene naplavine iz struge Čerinščice in vzdolž Cerknice do Cerknega. Poleg predmetov iz dveh ohranjenih barak (83 kosov) je bilo med ruševinami in v strugah potokov Čerinščica in Cerknica najdenih še 60 predmetov, ki so malo ali delno poškodovani. Skupaj torej 143 ohranjenih predmetov. Identificirali smo še sestavne dele 40 predmetov, za veliko število, zlasti lesenih delov pa ni mogoče nedvoumno določiti, kateremu predmetu pripadajo. Dokončno poročilo o predmetih bo pripravljeno, ko bodo v Cerkljanski muzej preneseni še preostali najdeni predmeti iz Franje.

Pri delu so kot strokovni sodelavci stalno sodelovali konservatorji-restavratorji Ernesta Drole, Igor Peršolja, Mateja Kavčič, pri premični kulturni dediščini konservatorka Goriškega muzeja Jana Prislan Šubic, z ministrstva za kulturo pa organizacijsko Dušan Kramberger.

Sredstva za izvedbo omenjenih del (razen urejanja struge Čerinščice) je doslej zagotovilo Ministrstvo za kulturo. Zahvala za opravljeno delo gre vsem omenjenim strokovnjakom in izvajalcem.

Čeprav so v prvih dneh po nesreči časopisne strani preplavili naslovi kot so »Bolnice Franje ni več«, »Bolnišnica Franja uničena«, želimo v Mestnem muzeju Idrija storiti vse, kar je v naši moči, da

Pri čiščenju ruševin so kot prostovoljci prišli na pomoč tudi zaposleni iz Parka Škocjanske jame, skupaj z gosti iz Nemčije, 10. 10. 2007.

Pri čiščenju ruševin in naplavin je v Franji levji delež opravila ekipa Zidgrada skupaj z oskrbnikom Romanom Obidom, 18. 10. 2007.

Franjo v taki ali drugačni obliki čimprej obnovimo, da ohranimo njeno sporočilo o izjemni humanosti in požrtvovalnosti. Imamo zagotovila vlade, v veliko pomoč in podporo so nam tudi številni posamezniki in organizacije, ki izražajo solidarnost, prispevajo sredstva in so na različne načine pripravljeni pomagati pri obnovi.

Redki nepoškodovani predmeti v kuhinji, 19. 9. 2007
Ostanki različnih lesenih predmetov z ohranjenimi inventarnimi številkami, 11. 10. 2007

Delavci Hidrotehnika pri urejanju struge Čerinščice, 18. 10. 2007

Čerinščica ponovno v svoji strugi, 25. 10. 2007

ZAČASNO POROČILO O STANJU V BOLNICI FRANJI

1. Stanje dostopnih poti, stopnišč in mostov

- a) Prevozni del poti (do „mlina“) je na nekaj mestih odneslo v dolžini nekaj metrov, za dostop kakršnihkoli vozil ni možnosti – obstaja pa zasilen „obvoz“ preko domačije Na Čerinovš, po katerem lahko morda do mlina dostopamo s terenskimi vozili;
- b) del pešpoti po gozdu, mimo partizanskega pokopališča in spust po betoniranem stopniču do struge potoka Čerinščica je nepoškodovan. Spodnji nadstrešek je delno poškodovan, spominska plošča pod ti. dviznim mostom je uničena, temelji, podest in sam dvizni most so uničeni, dostopni mostovž mimo tolmuna, preko zgornjega slapu do gornjega nadstreška je uničen, delno pa je konstrukcijo povsem odneslo.

2. Stanje na področju samega spomenika

Podajam zelo okvirno poročilo, saj sem se na področju same Franje nahajal le krajši čas, ker je v času moje prisotnosti pričela voda spet naraščati in bi mi lahko onemogočila umik iz soteske. Fotografije bom poskušal dostaviti jutri okrog 8. ure v CM.

- a) Vsi mostovi so odnešeni;
- b) prodajni kiosk sicer še stoji, vendar je nagnjen in takorekoč uničen. Prodajni material je verjetno delno poškodovan, prav tako registrska blagajna in ostala oprema;
- c) baraka št. 1 še stoji, vendar je močno poškodovana, zlasti njena severna stran, v katero je povodenj narinila ostanke barake za rentgen, kuhinje in barake št. 10. V kratkem času mi ni uspelo

- vanjo vstopiti, ker je z vseh strani obdana z naplavinami. Četudi je njen inventar ostal nepoškodovan, nam to ne pomeni dosti, ker pogradi po katastrofalnem skalnem podoru leta 1989 itak niso bili več avtentični;
- d) obe stoletni bukvi še stojita, je pa nevarnost, da je njun koreninski sistem spodkopan, saj so vsi podporni zidovi (škarpe) poškodovani, nekateri sploh odplavljeni;
  - e) dvorišče bolnišnice je povsem zatrpno z ostanki barak B5, B7 in B8, verjetno je vmes tudi še kaj materiala od drugih barak, v kratkem času tega nisem mogel preverjati. Po hitrem ogledu sem uspel ugotoviti le to, da je ostalo nekaj inventarja iz kuhinje, ostaja verjetnost, da se kje med ruševinami nahaja vsaj še rentgenski aparat. Dalo se bo rešiti tudi nekaj inventarja iz B10, zlasti kovinske pograde (italijanske) masivno mizo, itd;
  - f) barake: B2 (izolirnica), B3 (operacijska soba), B8 (baraka za ranjence z jedilnico), B4 (baraka za zdravnike), B11 (pralnica), B13 (invalidski dom) so takorekoč izginile z vsem inventarjem vred. Obstaja določeno upanje, da se med ruševinami nahaja kaj več muzealij, kot je videti na prvi pogled. Prav tako je seveda izginila električna centrala z generatorjem in vso opremo vred. Zgornji del nekdanje postojanke je sedaj bolj ali manj razgaljeno golo skalovje, kjer se tu in tam lahko opazi le kakšen temelj nekdanjih barak;
  - g) poleg kioska in B1 stoji le še baraka B9, tudi ta je na severni in zahodni strani močno poškodovana. En prostor v tej baraki (mizarska delavnica) je bil poplavljen, del stene odnešene,

- verjetno je voda odnesla precej inventarja. Skladišče bi utegnilo biti manj poškodovano, prav tako soba za ranjence in politkomisarjeva soba – to so prostori v južnem delu stavbe;
- h) električna napeljava (podzemni kabli) so uničeni. Oporni zidovi na obeh bregovih potoka so večinoma raztrti, nekdanja struga je zasuta z naplavinami, tako da si je potok na enem mestu (na mestu, kjer je nekdanj stala operacijska soba in izolirnica) izdolbel novo strugo.

3. Brežine nad sotesko

Na področje postojanke sem dostopil preko Malega Njivča (stara partizanska steza), kjer nisem opazil nevarnosti zemeljskih plazov, tudi na pobočju Velikega Njivča nisem opazil nič neobičajnega, vendar bi bilo treba na obe brežini dostopiti in si ogledati teren zlasti tam, kjer se ob deževju pojavljajo hudourniki (drča v Velikem Njivču nad dvoriščem itd).

4. Da zaključim:

Obe zgradbi, ki sta ostali, sta praktično toliko poškodovani, da bi ju težko sanirali brez popolne poprejšnje demontaže do temeljev. Ogromno kubičnih metrov zemljine in terena je bilo odplavljenega, skale so razgaljene. Najvrednejše muzealije iz operacijske sobe so verjetno za vedno izgubljene, večina lesenega originalnega inventarja enako. Do postojanke ta trenutek ni možen normalen dostop niti po pešpoti, zato so za dostavo opreme za reševanje situacije ter za evakuiranje rešenega inventarja možnosti slabe.

5. Kaj najprej storiti, preden se akcija organizira:

Čimprej urediti dostop v sotesko.

- Pregledovati ostanke in reševati vse, kar je še ostalo. Začasno deponirati predmete pod streho v baraki, ki je še ostala (B9);
- namestiti preproste zapore s potrebnimi opozorili na dveh krajih: pri zapornem stebričku in pri znaku evropske dediščine nad stopniščem, ki vodi v samo sotesko;
- rešene ostanke čimprej prepeljati v CM, da se zaščitijo pred vremenskimi nevarnostmi ali pred zbiralci tovrstnih „spominkov“, ki bodo nedvomno v prihodnje naši nepovabljeni gostje;
- preiskovati bregove in iskati odplavljene muzealije nizvodno od

Franje, morda vse do Cerkna;

- med naplavinami je poleg kovinskih predmetov in drugega inventarja treba iskati in zbirati tudi polomljene kose lesa, ki po obliki in obdelavi pričajo, da so bili deli originalne opreme in ne deli lesene konstrukcije ali oboja barak: npr. kose vrat ali okenskih okvirov, pogradov, pohištva itd.

V Cerknem, 18. septembra 2007

FOTOKRONIKA

O b vhodu v osrednji del soteske Pasice se je obiskovalcu odprl veličasten pogled na celo naselje lesenih, kamuflažno poslikanih lesenih barak z različno namembnostjo: baraka za ranjence pod katero je bil tudi bunker za evakuacijo ranjencev v slučaju sovražnikovega napada, izolirnica, namenjena najtežjim ranjencem, operacijska soba z bogato založeno lekarno, rentgen in v ozadju kuhinja. Osrednji bolnišnični prostor je »krasil« vodomet.

Pogled na Partizansko bolnico Franja z vstopnega mostovža, 21. 6. 2007

Dvorišče z vodometom, 28. 4. 2007

Kuhinja, 16. 10. 2006

*Operacijska soba (levo) in izolirnica (desno),
21. 6. 2007*

Soba za ranjence z bunkerjem, 21. 6. 2007

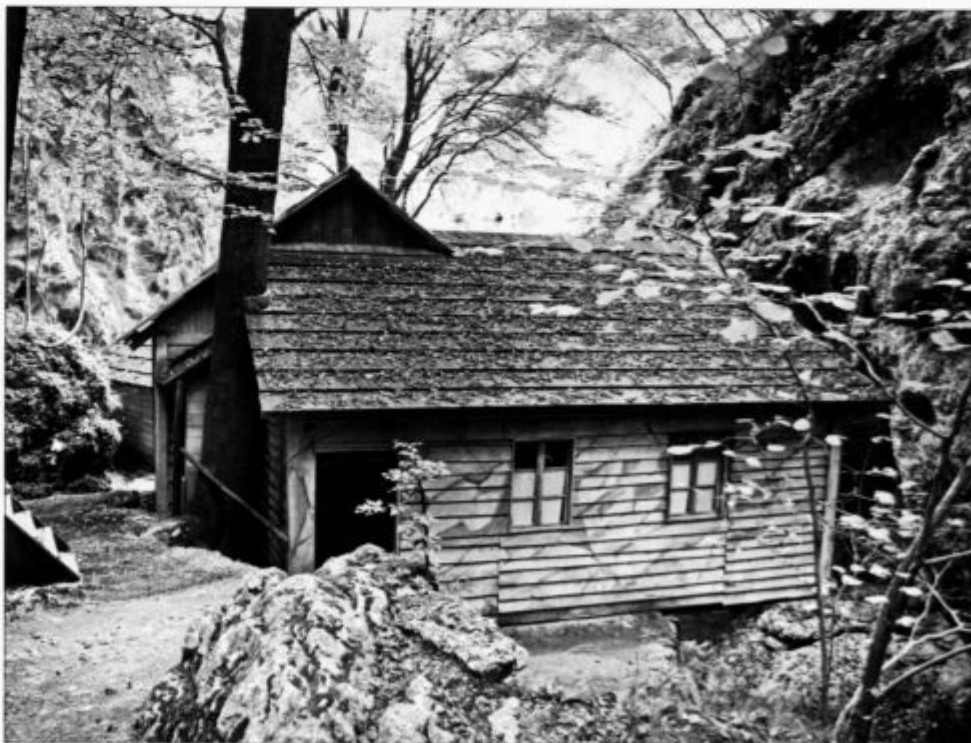

O srednji del bolnišnice so sestavljale kuhinja, baraka za ranjence z jedilnico ter baraka, v kateri so bili mizarska delavnica, skladišče, soba za ranjence in soba za političnega komisarja. Prav baraka za ranjence (označena kot baraka št. 8) je bila prvozgrajena stavba v kompleksu Partizanske bolnice Franja.

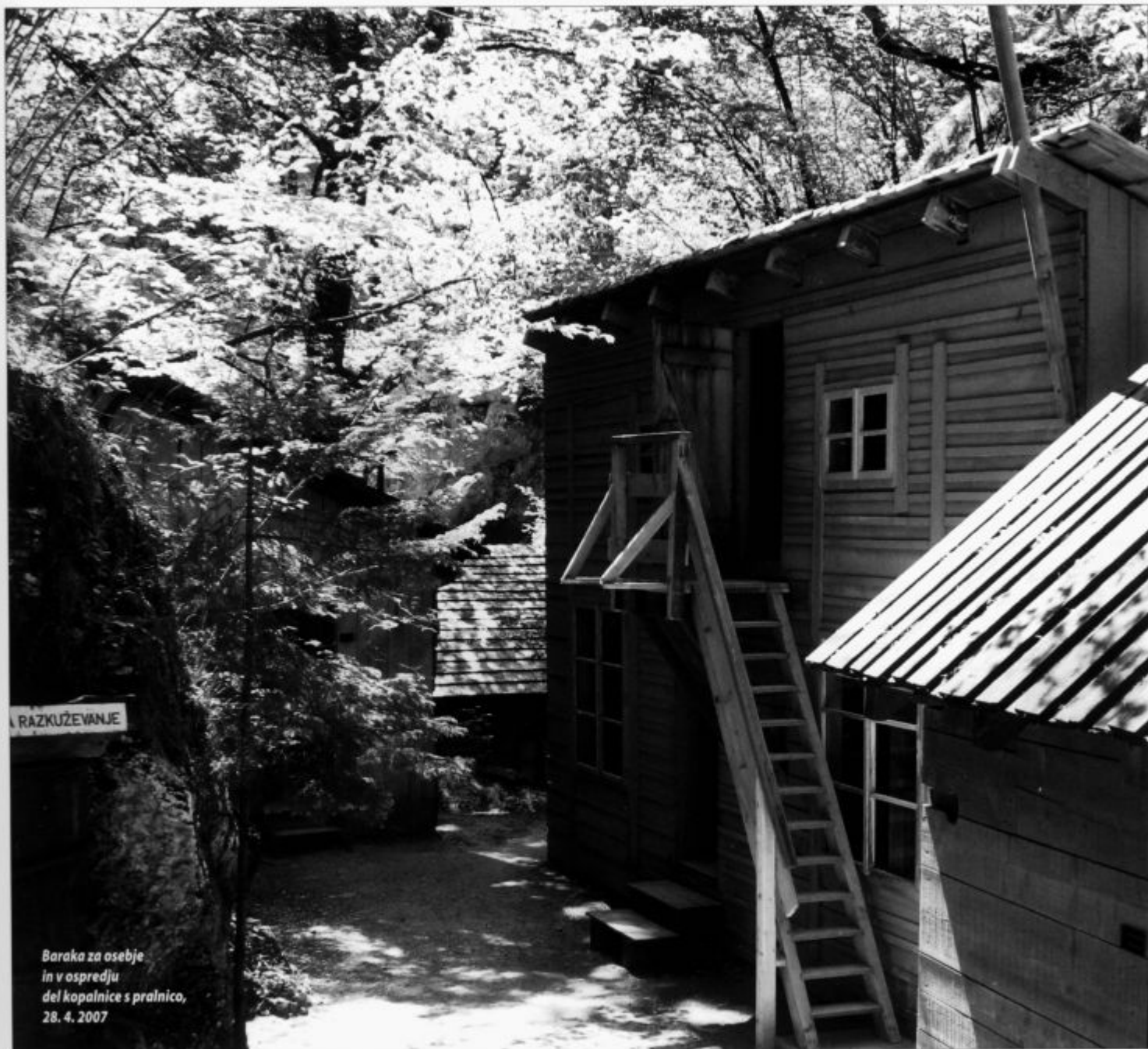
Ob in nad strugo Čerinščice prislonjene barake (od leve proti desni): baraka za rentgen, kuhinja, soba za ranjence z jedilnico, soba za zdravnike, 26. 10. 2006

Pogled proti severnemu delu bolnišnice. Desno skladišče, levo baraka za osebje, zadaj kopalnica s pralnico in invalidski dom, 16. 10. 2006

Soba za ranjence z jedilnico s severne strani, 18. 10. 2005

RAZKUŽEVANJE

Baraka za osebje
in v ospredju
del kopalnice s pralnico,
28. 4. 2007

Severni, zaključni del kompleksa Franje so sestavljale baraka za osebje, kopalnica s pralnico, invalidski dom in električna centrala. Pogled s poti proti bunkerju za ranjence, ki je bil urejen v naravni votlini visoko nad sotesko v desnem bregu potoka, je razkrival strehe barak le v zgodnjem pomladanskem in pozno jesenskem času. Sicer je pogled zastiralo bujno zelenje, partizani pa so v času bivanja v »grapi« strehe tudi kamuflažno prekrivali z vejevjem.

Most k električni centrali, 18. 10. 2005

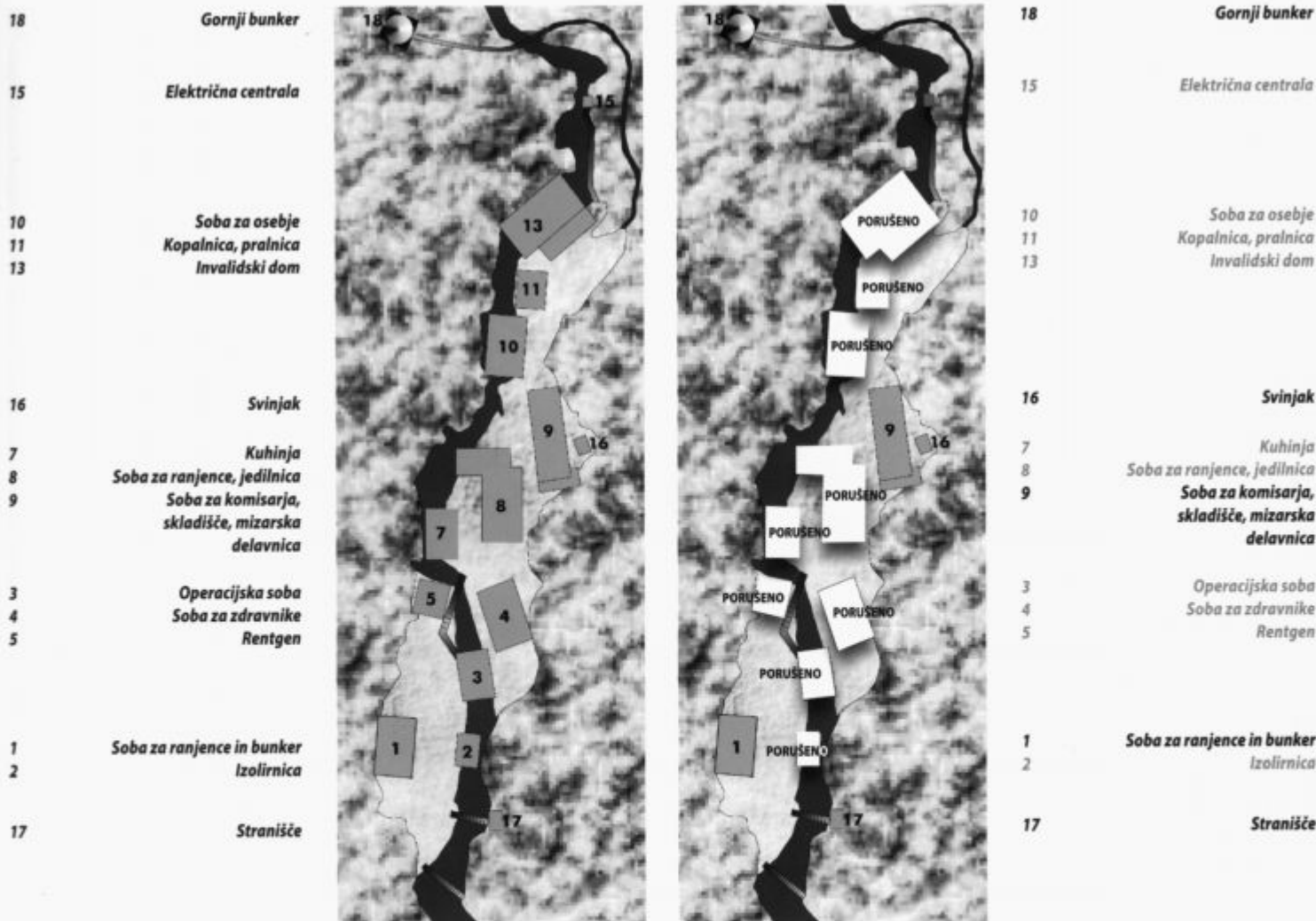
Invalidski dom, 19. 7. 2007

Električna centrala, 9. 9. 2006

*Pogled na Franjo s severnega roba soteske,
15. 3. 2007*

Silovito deževje v popoldanskih urah, v torek, 18. septembra 2007, je szajelo tudi območje soteske Pasice. Hudourniški potok Čerinščica je prestopil bregove in porušil ali s sabo odnesel dobršen del barak. Od nekdanjih 13 lesenih barak sta ostali le še baraka za ranjence (baraka št. 1) in skladišče (baraka št. 9).

Pogled na »preostanek« Franje je bil v sredo zjutraj, 19. 9. 2007, osupljiv. Na osrednjem dvorišču se je grmadil kup lesa, desk, debel in vejevja pomešan s peskom in kamenjem. Prepoznavne so bile strehe posameznih barak naložene ena vrh druge in fasadna stena barake št. 10 in seveda baraka št. 1, ki se je zdelo, kot da se je postavila v bran razbesneli vodi in zadržala v soteski čimveč kar se je dalo. Istočasno barak, ki so stale na levem bregu potoka oz. nad njegovo strugo, ni bilo nikjer. Tudi Čerinščica si je utrla novo pot.

Ob vstopu v Franjo, 19. 9. 2007

Območje nekdanjega dvorišča z vodometom, 19. 9. 2007

Oskrbnik Roman Obid na podu operacijske sobe, 19. 9. 2007

Popolnoma drugo podobo je nudil zadnji, severni del soteske. Voda je tam dobesedno odplaknila vse barake (elektrarno, invalidski dom, kopalnico in barako za osebje), v strugo pa nanesa več sto kubikov peska in kamenja. Skoraj nepoškodovano je ostalo skladišče z mizarsko delavnico. Kljub vsemu pa je val narasle vode oplazil severni rob te barake, odtrgal spodnji del stene in iz delavnice odnesel masivno mizarsko mizo – ponk ali vještravnk.

»Očiščen« zadnji del soteske, 19. 9. 2007

V severnem delu soteske, levo poškodovana baraka št. 9 – skladišče, 19. 9. 2007

Ostanki temeljev invalidskega doma (levo) in zadaj električne centrale, 19. 9. 2007

Kup ruševin in naplavin v osrednjem delu bolnišnice se je manjšal iz dneva v dan, 9. 10. 2007.

Interventna sanacijska faza del v Franji se je pričela izvajati že v sredo, 19. 9. 2007. Usmerjena je bila v čiščenje ruševin in naplavin ter iskanje premične kulturne dediščine, t. j. inventarja in opreme Pb Franja. Z manjšanjem kupa ruševin se je manjšalo tudi upanje, da bomo med tem materialom našli dragocene predmete, rentgen, kirurške pripomočke itd. So se pa postopoma začeli kazati posamezni »preživeli« elementi Franje, kot npr.: mostički, vodomet, temelji posameznih barak in podporni zidovi struge Čerinščice.

»Odkril« se je vodomet, 11. 10. 2007.

Iskanje predmetov v ogromnih kupih naplavin, 23. 10. 2007

Pokazali so se ostanki temeljev, mostički, škarpe..., 23. 10. 2007.

Čerinščica ponovno v svoji strugi, 31. 10. 2007

*Sledovi temeljev barak v
osrednjem delu soteske,
21. 11. 2007*

*Baraka za ranjence in
ostanki še uporabnega
lesa, 21. 11. 2007*

Skladišče, 21. 11. 2007

Ob zaključku prve faze lahko rečemo, da smo poskrbeli, da so se posledice neurja odstranile oz. pripravile. Poskrbeli smo, da se na nepremični in premični dediščini ne more povzročiti dodatna škoda in teren je pripravljen za nadaljnja dela. Iz obstoječega stanja je razvidno, da od nekaterih objektov ni ostalo nič, od drugih le zanemarljivi fragmenti ali zanimivi detajli, od nekaterih sledovi temeljev, kot že rečeno pa sta neurje relativno dobro prestali baraka št. 1 – baraka za ranjence, ki je sicer precej razmajana in premaknjena s temeljev ter baraka št. 9 – skladišče, ki pa je – vsaj njen konstrukcijski del – tudi najstarejša, tako rekoč še avtentična stavba iz časa 2. svetovne vojne.

*Od električne centrale so ostali sledovi temeljev,
4. 10. 2007*

... in napisna tablica, 20. 10. 2007

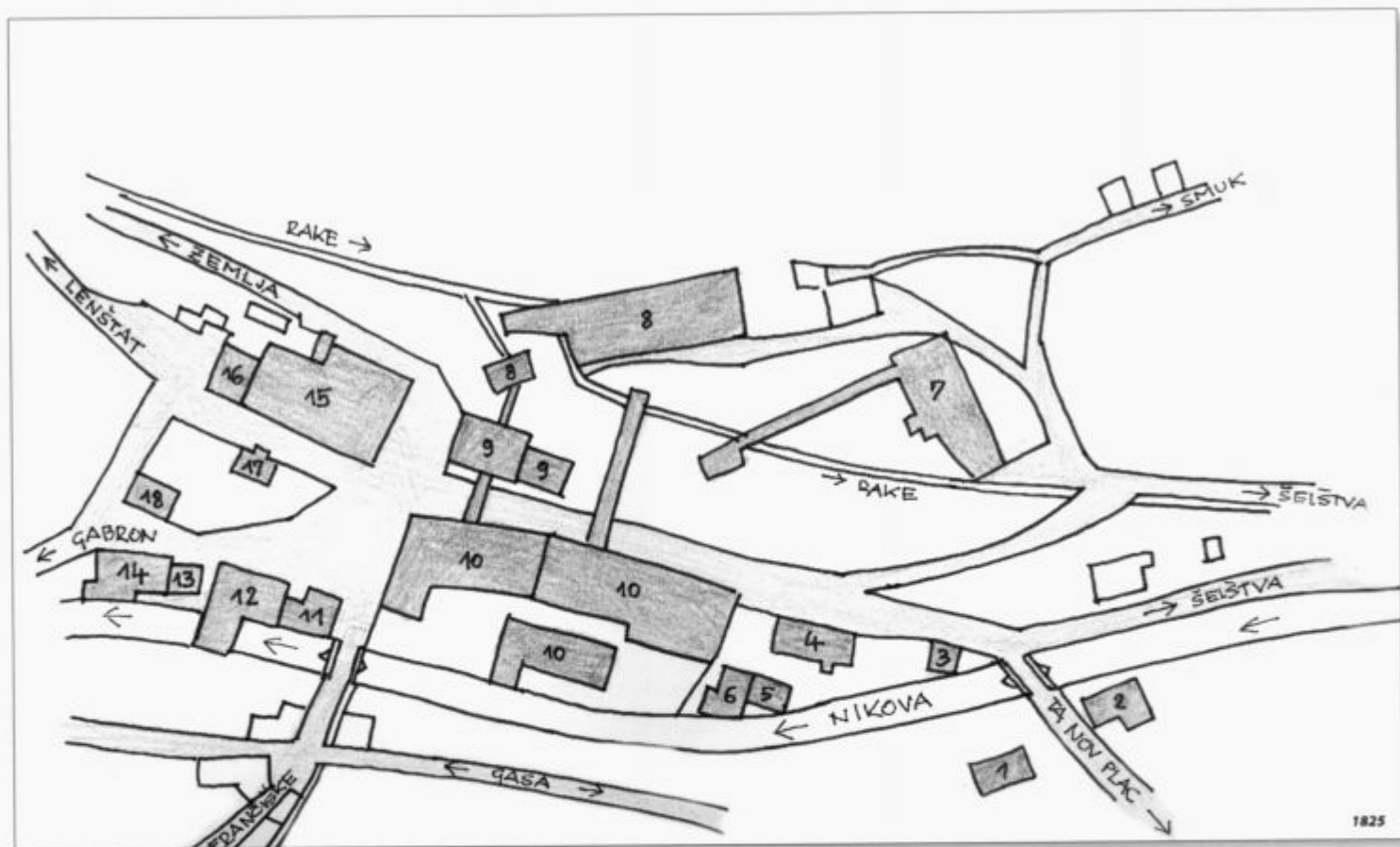
Današnji pogled na sotesko s severnega roba, 24. 10. 2007

Rafko Terpin

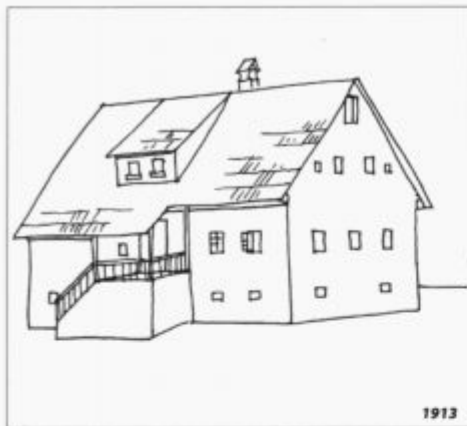
STARA IDRIJA

Od Kosovega mostu do Stare zadruga

1900	2007	
1. ŠEPETAVC	97/101	LAPAJNETOVA UL.1, GOSTILNA SOČA
2. KOS	96/100	LAPAJNETOVA UL.2
3. ŠTRAVS	261/280	LAPAJNETOVA UL. 3, SLASČIČARNA
4. KUTTLER	259/279	LAPAJNETOVA UL.7, PRVA POŠTA
5. MRTVAL	258/278	LAPAJNETOVA UL. 9
6. KOS	388/277	LAPAJNETOVA UL. 11
7. TEREZIJIN ŠOHT	/	PARKIRIŠČE V BARBARAH
8. BARBARIN ŠOHT	/	PARKIRIŠČE V BARBARAH
10. BAŠERIJA	/	LAPAJNETOVA UL. 13,15,17,19 (ABC)
		LAPAJNETOVA UL. 21,23,25,27
		LAPAJNETOVA UL. 29, PRIZIDEK COMCOM
		LAPAJNETOVA UL. 33, STARA POŠTA
		LAPAJNETOVA UL. 35, DEŽELNA BANKA SLOVENIJE
11. CUZNARJEVA VILA	265/275	LAPAJNETOVA UL. 41, NOVA KBM BANKA
12. ŠRAJ, GRILC	255/273	LAPAJNETOVA UL. 41, ZAVAROVALNICA TRIGLAV
13. KROPAČ	483	LAPAJNETOVA UL. 45, TRGOVSKI CENTER MERKATOR
14. TA STARA ZADRUGA	254/272	LAPAJNETOVA UL. 45, TRGOVSKI CENTER MERKATOR
15. TA STARA UTA	/	AVTOBUSNO POSTAJALIŠČE
16. TOPLICE	/	AVTOBUSNO POSTAJALIŠČE
17. SAURIN	251/269	CESTA
18. PIRH	252/270	CESTA

Oglejmo si mestni predel ob Nikovi, od Kosovega mostu do Ta stare zadruga (danes Merkator). Ob ulici levo in desno so nekdanj stala pomembna rudniška poslopja. Okrog 1970. so vsa do zadnjega izginila, na kratkem dolinskem odseku ob Nikovi prav nič več ne spominja na stari rudnik živega srebra. Tudi zato je dobro, da se spomnimo starih podob.

1. ŠEPETAVC

Idrija štev. 97/101
Via Trento 5
Rozmanova 5
Lapajnetova ulica 1
U-97

Prvi znani lastnik nekdanje hiše, ki je pogorela 19. januarja 1923, je bil IVAN BEDENK (1847). 1875. jo je kupil IVAN ŠTRAUS, od tedaj naprej se je govorilo o Štrausovi hiši in o Štrausovi oštariji. Leta 1896 je zabeležena kupna in dedna pogodba za MIHAELA ŠTRAUSA. 1909. je dedovala Mihova vdova MARIJA (roj. BOŽIČ), ki je nekaj pozneje vzela JOSIPA ŠEPETAVCA. Tako smo prišli do poznejšega hišnega imena PRI ŠEPETAVCU.

1936. leta je posest poverbal sin pokojnega MIHE - tudi MIHAEL ŠTRAUS. Če bi se hiši torej reklo PRI ŠTRAUSU - ne bi bilo nič narobe. Hiša je bila zgledno idrijskega videza, visoko pritlična. Za razmah mestnega družabnega življenja je bila od nekdanj pomembna. Že 1898. je bil v gostilni ustanovni občni zbor OBČNEGA KONSUMNEGA DRUŠTVA. 1922. so si v hiši

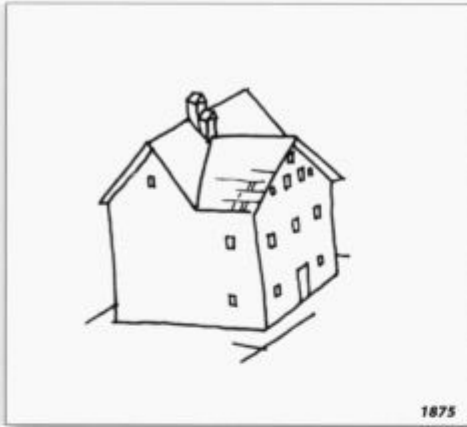
SOKOLI uredili zasilno telovadnico. 1920. je JOSIP ŠEPETAVEC zgradil garažo na prošnje poštne konzorcija PAVEL OBID iz Cerknega. V hiši je delovala prva idrijska pošta. Gostilna je premogla salon in pokrito kegljišče ob Nikovi (danes balinišče). V nadstropju je stanoval zobozdravnik BIDERMAN. V letih 1930-1932 je nova mnogo večja stavba že stala. Lastnica stare hiše je bila torej MARIJA ŠEPETAVEC (prej ŠTRAUS), roj. BOŽIČ. Njen drugi soproj JOSIP ŠEPETAVEC je imel odmeven glas, v letih 1904-1908 je bil namreč idrijski župan. V letih njegovega županovanja so prezidali mestno hišo (štev. 509), zgrajena je bila mestna ubožnica, od Kovačice skozi Grapo je bila do Vrh Riž potegnjena cesta in istočasno je bil seveda postavljen most v Grapi.

Nova hiša je bila pozidana pravokotno na lego starega poslopja. 1936. je bila v njej že gostilna SOČA. Lastnica hiše je bila MARIJA ŠTRAUS, roj. SMUK. Pod streho je tega leta živelo osem Slovencev in dva Italijana.

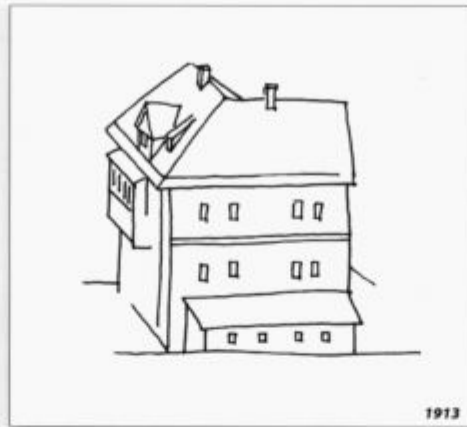
Povedati je treba še, da je bila na prostoru med Sočo in Gantarjem še 1956. leta mestna avtobusna postaja.

Gostilna Soča je pred kratkim zaprla svoja vrata. Vsa leta svojega obstoja je bila živahno zbirališče idrijskih knapov, veljala je za »knapovsko«.

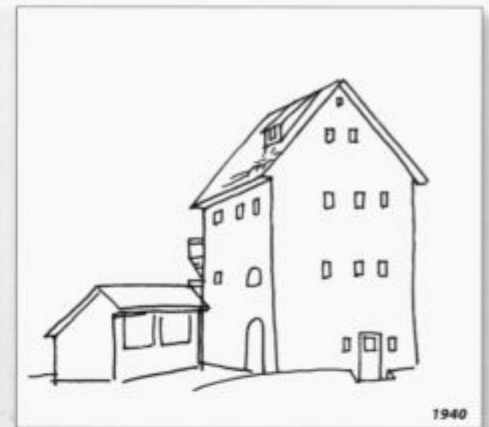

1875

1913

1940

2. KOS

Idrija štev. 96/100

Via Trento 4

Rozmanova 4

Lapajnetova ulica 2

U – 96

Hiša je bila dolgo dolgo Kosova. Že 1847. je lastništvo zapisano JOŽEFU KOSU. Njegov sin HENRIK je posest očitno poverbal 1868. leta. Že 1882. je z gotovo velikimi napori dokončal novo hišo, staro je pred tem najbrž v celoti podrl. Nekdanja enonadstropna stavba je delno vidna na starem panoramskem posnetku izpred leta 1875. Nova hiša je neprimerno večja, vendar se kot stara enako slini cesti na Plac in hkrati Nikovi. Bila je od vsega začetka lepa in se je dobro skladala z modernizacijo TA NOVEGA PLACA (ob koncu 19. stoletja). Imela je bele vence, bele okenske okvirje. Krita je bila z bobrovcem. Bogato so jo delali ajkrlji v strehi. Stavba je do danes ohranila mnogo prvin, ki jih je imela že od svojega rojstva.

Ve se, da je 1912. dedovala IVANKA KO-

GOVŠEK, roj. KOS. 1922. leta je hišo kupil ANTON BONČINA, ki jo je 1928. prepustil sinu NINIJU, znanemu idrijskemu mesarju. 1989. so hišo podedovali najožji sorodniki pokojnega Ninija: žena SILVA, sinova IGOR in IZTOK.

V pritličju je bil zmeraj kakšen lokal. 1936. je denimo VOJKA KOSOVA imela gostilno s prenočišči (štirje zaposleni). V letih po 2. svetovi vojni je bilo pritličje znano po edini mestni slaščičarni (ZEČIRI). V prizidku pod teraso je že pred današnjo imela SILVA BONČINA svojo cvetličarno. 1936. leta je v stavbi poleg gostinskega osebja živelo šestnajst stanovalcev. Izmed njih so Idrijčani dobro poznali urarja LOJZETA REBECA. Njegov sin Franjo je bil pet let prej rojen pri sosedu Štrausu, čez cesto in čez Nikovo.

Ob prehodu k cerkvi sv. Barbare in na Ta nov plac je vsakega domačina ali tujca najprej pozdravila imenitna Kosova hiša. Nič ni čudno, da nosi njeno ime tudi bližnji (KOSOV) most. Do 1926. leta je bil lesen. Huda povodenj ga je uničila. Italijani so današnjega, betonskega, zgradili 1932. leta.

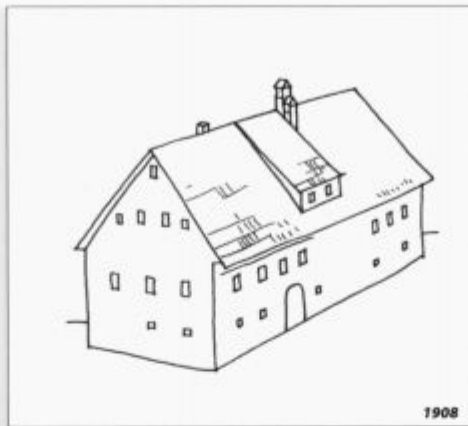
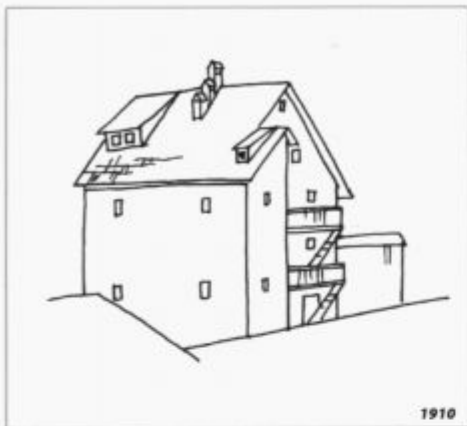
3. ŠTRAUS

Idrija štev. 261/280

Via Trento 6

Hiša je stala na desnem bregu Nikove, tik ob mostu (na prostoru današnje slaščičarne). Pogorela je med zavezniškim bombardiranjem 1945. leta. Bila je čedna idrijska hiša, do žleba dvonadstropna, s strmo streho, okrašeno z ajkrlji in prizidki. Njeno čvrsto podobo nam je na posnetku ohranil dr. Papež.

1847. si jo je lastil JANEZ KRAPŠ, 1852. pa MATEVŽ PUNTSCHUH. 1887. je verbalba Matevževa vdova LEOPOLDINA. Pet let pozneje jo je kupil FILIP POLJANŠEK, ki pa lastništva ni prav dolgo užival. 1908. jo je kupil MIHA ŠTRAUS, sosed z druge strani Nikove. Ve se še, da je bila stavba 1936. izročena MIHU ŠTRAUSU mlajšemu. Tega leta je pod streho stanovala vdova KOS KARLINA s svojimi petimi otroki. V pritličju je prodajal zelenjavo GABROVEC iz Gorice, MICI MOHORIČEVA pa je prodajala čipke. V hiši je imel trgovinco tudi VILI ERŽENOV. V prizidku ob mostu s posebnim vhodom je imel brivnico JEREB –

ŽAJFCA. Znameniti TONE POŽENEL – GERIGA je vedel povedati, da je pred drugo vojno v hiši prebival tudi krojač FELIKS POLJANEC, a leta 1936 še ne.

4. KUTTLER
Idrija štev. 259/279
Via Trento 7
Rozmanova 7
Lapajnetova 7

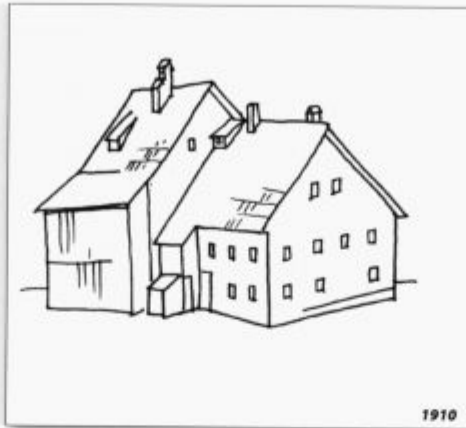
Govorimo najprej o stari, trdni mestni hiši, ki so jo podrli že 1908. leta, vendar je na svojem prostoru vztrajala vsaj od 1508. leta. Huda starina je bila sprva last rudniškega oskrbnika VALENTINA KUTTLERJA. Razvpito znana je zgodba, kako so odločilnega leta 1508, (22. julija) v Ahacijevem jašku (Ta star plac) naleteli na bogato rudno žilo. Vsi veseli so knapi dirjali do Kuttlerjeve hiše, da bi svojemu gospodu sporočili veselo novico. Gospa pa je bila sama doma. Knapov se je strašno ustrašila, saj je v tistih letih rudnik v resnici preživel krizne čase. Skozi okno, pravi zgodba, jim je nametala zlatnine, da bi jih nekako pomirila. Prav nič se ne ve, ali je dama dobila svoje dragocenosti nazaj, potem, ko se je razvedelo, za kaj gre.

Hiša je ležala vzporedno s tokom Nikove, bila je visoko pritlična. V mestu ji je bila nekoliko podobna le TUKAČKINA hiša v Študentovski

ulici (Lapajne). Še leta 1900 je bila prav gosto poseljena: 22 stanovalcev si je delilo njene prostore: družina FRANCA PELHANA (5 otrok), TONETA KOGEJA (2 otroka), JERNEJA VONČINE (7 otrok), poleg navedenih pa še dve mladi mamici z otrokoma.

Podrli so jo 1908. V maju 1909 so začeli z gradnjo prvega idrijskega poštnega poslopja. Dela je vodil domači zidarski mojster MATEVŽ MORAVEC.

Ob tej priliki povejmo, da je bil poštni urad v Idriji ustanovljen leta 1847. V prvem letu so se odpravljali na Vrhniko dvakrat tedensko, v naslednjih dveh letih pa sedemkrat, seveda čez Kovačev Rovt in Veharše. Po odprtju ceste skozi Zalo je potovala pošta vsakodnevno do Logatca. 1867. je bila vzpostavljena poštna zveza s Cerknim. 1911. sta bila poštni in brzojavni urad že v novi stavbi. V prejšnjih letih se je pošta v Idriji selila iz hiše v hišo. Začelo se je pri KOVAČICI (h. štev. 324) potem pa pri GRILCU – ŠRAJU (h. štev. 273), pri DEŽELU (h. štev. 108) in pri KUTTLERJU (h. štev. 279). 1990. se je pošta selila v novo stavbo na prostoru prejšnje BAŠERIJE (Lapajnetova 33), a tudi ta

je bila zaradi nefunkcionalnosti opuščena. (Kdo plačuje za napake arhitektov?). Danes deluje pošta v novi hiši tik ob ohranjeni strojnici jaška INZAGHI (SAGE) – imenovani tudi »KREDARICA«.

Prvo idrijsko pošno poslopje so 1991. lepo obnovili, preslikali so fasade in zazidali preddverje (s ceste). Že leto prej so v njej odprli tri manjše trgovince.

5. MRTVAL
Idrija štev. 258/278
Via Trento 8
Rozmanova ulica 8
Lapajnetova ulica 9

Skromna nadstropna hiša ob Nikovi se je od rojstva tiščala Kosa, obe sta prav tako od nekdanj ležali med KUTTLERJEM (staro pošto) in Nikovo.

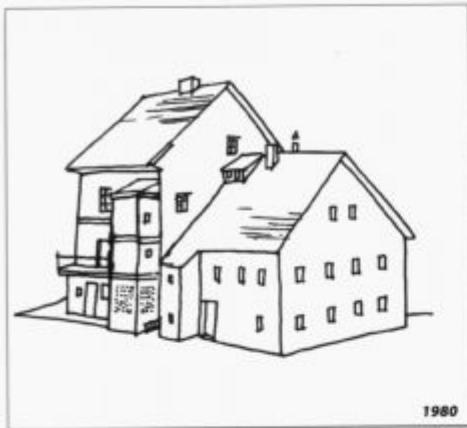
Leta 1873. je bila kot posestnica zapisana TEREZIJA OSWALD. 1889 je hišo podedoval njen sin FRANC (zadnji katehet na idrijski ljudski šoli). Posest je poklonil cerkvi sv. Barbare, sklep o dedovanju je bil sestavljen 1932. leta. Tri leta pozneje je cerkev hišo prodala Pogrebniemu skladu sv. Jožefa v Idriji ali MORTUALU (od tu idrijska oznaka Mrtval). Pogrebno društvo je bilo ustanovljeno pozimi 1875/76, zares uradno pa nekaj pozneje (22.11.1877). Pravzaprav je bila to nekakšna zavarovalnica za pogrebne stroške. Društvo je skrbelo za potreščine od smrti do pokopa in je izplačevalo denarno podporo. Članarina je denarno 1876 znašala sedem krajcarjev, leta 1940 pa trintrideset centezimov.

Spominjam se, da me je oče še gimnazijca okrog leta 1960 vpisal v društvo in zame dolga leta plačeval članarino.

V času italijanske okupacije je v stavbi (v nadstropju) deloval MARIJIN DEKLIŠKI VRTEC. Vsaj od leta 1931 pa do 1938 ga je vodila moja teta FANČI TERPINOVA. Pod Italijo je bil vrtec pravzaprav edina organizirana vzgojna ustanova, v kateri se je govorilo slovensko.

1987. je staro dotrajano lesenjačo kupil idrijski Kolektor in jo odstranil (1991). Pogrebno društvo se je preselilo čez Nikovo v upokojensko stavbo (imenovano tudi SINAGOGA). Ob odstranitvi stare hiše sta se v vmesni fasadi med Kosom in Mrtvalom pokazala dva polkrožno zazidana vhoda, ki najbrž dokazujeta, da je Kosova hiša starejša in da se je sosednja verjetno razvila iz vhodne lope, prislonjene k številki 277. Vmesne stene se pri poznejših delih niso več dotikali, ostala je tako neverjetno zveržena.

V novo stavbo se je najprej naselila JESENKOVA VIDEOTEKA (prej pri Erženu pod gradom), prihajal pa je že MLAKAR s Travnika (Kopalniška oprema).

6. KOS
Idrija številka 388/277
Via Trento 9
Rozmanova ulica 9
Lapajnetova ulica 11

Iz druge polovice 19. stoletja jo poznamo kot JURMANOVO. 1883. jo je podedoval LEOPOLD, po idrijsko najbrž PULDE. 1885 se je pri BRATOVSKI SKLADNICI zadolžil za 300 guldnov, ki jih je do 1898. vse povrnil. Hiša je v tem obdobju gotovo doživljala temeljito obnovo.

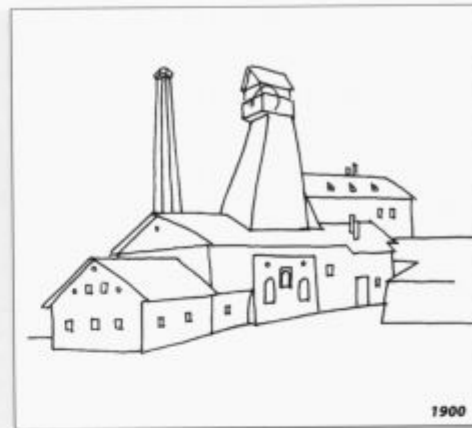
1905. je POLDE lastnino prepisal na sina JANEZA. 1925. je ANTON (TUNČE) KOS, brivec, najel lokal v pritličju za dobo pet let. Dogovoril se je z IVOM JURMANOM, železničarjem na Pragerskem (rojen v Idriji). Po dveh letih se je TONČE odločil in kupil celo hišo za 10.000 lir. Za priči sta bila trgovec JOSIP MAKUC in študent FELIKS LUKMAN, oba iz Gorice. 1928. leta je za popravilo hiše, zvišanje poslopja za nadstropje – najel gradbenega mojstra iz Mosta na Soči P. VELIKONJA. 1931. mu je TUNČE že izplačal celoten zaslužek.

Po 1927. letu je v hiši živel TUNČE s soprogo JULKO (roj. KOLER), njegov oče ANTON (1870-1949, velik gojitelj ptic pevk), mati LOJZKA (roj. TRATNIK, 1877-1951) in brat IVAN (z vzdevkom STAZA 1905-1943).

1945. je bila hiša med bombardiranjem poškodovana. Popravljeni so jo začeli še istega leta (delali so tudi nemški ujetniki), še preden se je TUNČE vrnil iz italijanskega in ameriškega pregnanstva (bataglione speziale).

ANTON KOS ni bil le brivec, bil je tudi ljudski zdravilec in pri italijanskem patentnem uradu zapisan kot izumitelj posebne kreme, ki je ob primerni uporabi pospeševala rast moških las. (O TONETU KOSU sem pred leti precej objavjal v Idrijskih razgledih 1/1996, 2/1996, 1-2/1998).

Po TONETOVI in JULKINI smrti so se leta 1981 izselili zadnji podnajemniki. Hišo je poverbal Julkin nečak MARJAN FELC. V naslednjih letih je stavba doživela zadnjo obnovo. Osnovne stavbne mase ni spremenila, predrugačene Idrije s svojimi novimi fasadami nikakor ni obremenila.

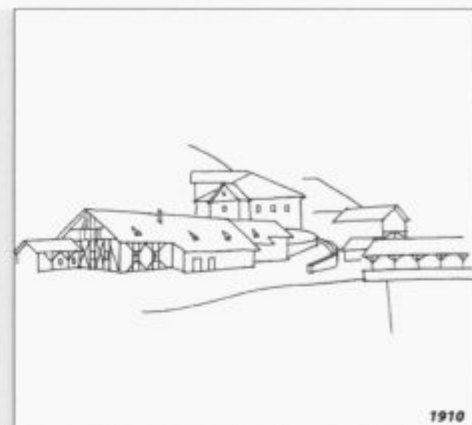
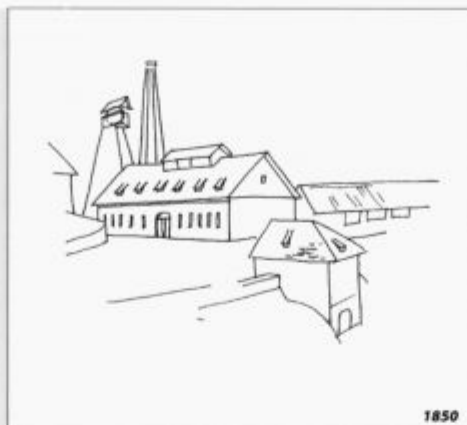

7. TEREZIJIN ŠOHT (JAŠEK)

Jašek je bil izdelan na ploščadi med Smukom in Bašerijo, nad Kosovim mostom, v neposredni bližini današnje Komunale, vzhodno od nje. Njegove zlepljene, čedne in arhitektonsko čiste stavbe so padle v oči vsakomur, ki je na mesto gledal s hriba, recimo s Kresa ali s Kobalovih planin.

Začetek del sodi v leto 1736. 1748. so prišli do devetega obzorja, 1837. so ga vglobili že 342 m. Mimo je bila speljana voda iz Rak. Vodna črpalka (KAMŠT) je bila pozidana pod Pergom, danes bi to bilo nekje na skrajnem zahodnem koncu ozkega parka med cesto in nivojem Barbar. NA PERGU - se je reklo prvemu idrijskemu parku, torej gozdičku s klopami in potkami nad Kosovim mostom.

Rudo so dvigali po navpičnem jašku, v lesenih, na vogalih okovanih zabojih. Napravo je tudi poganjala voda iz Rak. 1837. je v jamo vdrła voda. Ker klasične vodne črpalke niso zmogle vsega, so uvedli prva parna stroja na bukova drva, enega na Zemlji in drugega v Terezijinem jašku. Bila sta to prva parna stroja

na Slovenskem.

Med leti 1873 on 1878 so širili jašek zaradi vpeljave dvigalnih košev na parni pogon. Od 1877. do 1879. so gradili obzidano strojnico s turbino poleg jaška, osemnajst metrov pod površjem (23 m x 6 m x 7,5 m).

Terezijin jašek je bil zasut pred prvo svetovno vojno, leta 1912. O trenutku, ko so v maju istega leta minirali visok opečnat dimnik, priča odlična ohranjena fotografija.

8. BARBARIN ŠOHT (JAŠEK)

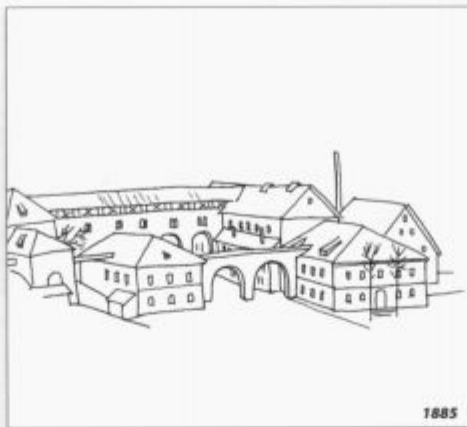
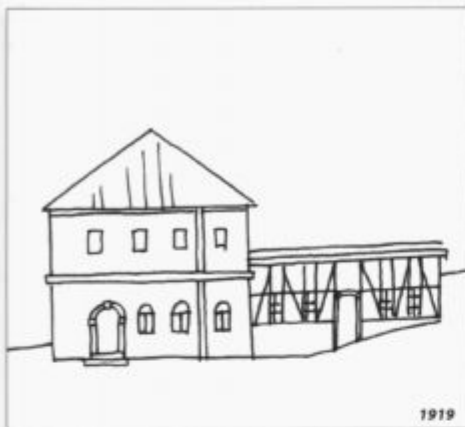
Eden najstarejših idrijskih jaškov je bil narejen vzhodno, prav blizu Terezijinega (mlajšega). Do danes ohranjeno ime V BARBARAH označuje lego nekdanjega jaška in tudi rudniško žago, ki so jo na istem prostoru postavili po zasutju samega jaška in je delovala do zaprtja rudnika. Glavno poslopje je teklo v rahlo zlomljeni smeri podaljšanega mostovža na Bašerijo, skoraj pravokotno na poznejšo žago. Glavni navpični jašek je bil vglobljen že leta 1596. Istočasno so pri KOBILI zajezili Idrijco in speljali 3439 metrov dolg lesen vodni kanal do Barbarinega in Ahacijevega jaška (Ta star plac). Po Rakah dotekajoča Idrijca je bila v prvih stoletjih delovanja odločilnega pomena. 1766. sta bila živa le še BARBARIN in TEREZIJIN jašek. 1847. so nekaj vstran vglobili jašek TREH KRALJEV, ki je bil kmalu zaradi vode opuščen in zasut. Iz Barbarinega jaška so dvigali rudo po poševnem rovu, napravo je gnala voda.

1883. so postavili poletno kopališče ob Rakah, blizu Barbarinega jaška (bazen in tri kopalnice).

Barbarina KAMŠT je stala nad DRAKSLNOM (2007 – parkirišče med Lapajnetovo cesto in Barbarami). Vodno kolo je imelo dvanajst metrov premera.

TONE POŽENEL – GERIGA se je spominjal, da so jašek in najbrž tudi kamšt zasuli v letih 1907 – 1908.

Klenost, že kar dodelanost obsežnih rudniških stavb je dovolj dobro vidna na nekaj redkih fotografijah izpred leta 1900, na bakrorezu ALBERTA RIEGERJA, na GOLDSTEINOVI risbi in tudi na BENESCHEVI. Posebno o prvem mostovžu na Bašerijo bomo še govorili.

9. DRAKSL (MEHANIČNA DELAVNICA)

Veliko poslopje bolj kvadratne osnove s štirikapno streho je stalo na parceli današnjega parkirišča med Lapajnetovo ulico in Barbarami. Menim, da je bilo postavljeno pred 1875. letom (R.T.). 1955. je bilo zaradi premikanja tal izpraznjeno in 1959. podrti.

Draksl ali rudniška mehanična delavnica je vsebovala tristružnice, vrtalni, skobelni in kovni stroj, kupolno in vetrno peč, kovaško kladivo (6 KM), turbino, orodje za ključavničarsko delavnico. Stroji so bili deloma premeščeni v novo mehanično delavnico na Brusovšah.

Pred drakslnom, kot se ga spominjamo, je na istem prostoru stala manjša, neugledna a najbrž rudniška stavba.

Čez stavbo, ali še bolje – skozi njo, je bila pred letom 1900 speljana voda iz Rak do pralnice v Bašeriji (nekdaj so živosrebrno rudo prali). Torej je Draksl nekoč služil drugačnim namenom. Na starih grafikah iz 19. stoletja je dobro viden najprej lesen, potem zidan akvedukt čez cesto. Na dveh obokih. Mostovža čez cesto sta bila včasih dva, po vzhodnem je

v Bašerijo pritekala Idrija, po zahodnem so vozili rudo.

Domnevam, da je po sijajnem zidanem mostovžu, ki je pred postavitvijo nam še poznanega, bližje Kosovemu mostu prečkal cesto, prihajalo v Bašerijo vse hkrati – ruda in voda, (grafika R. Terpina v knjigi STARA IDRİJA V LINOREZU, 2001).

10. BAŠERIJA

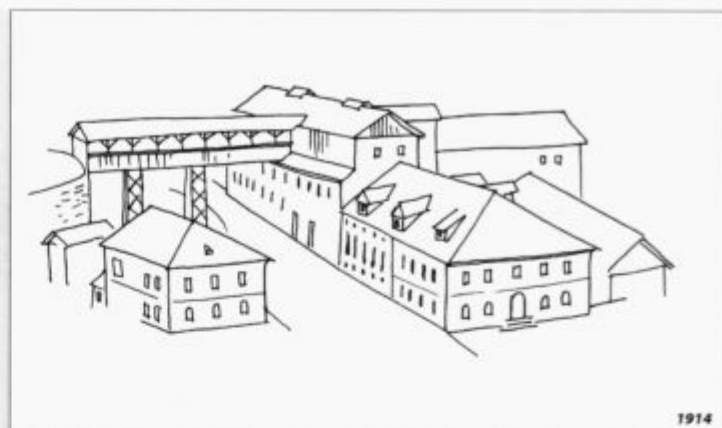
Lapajnetova ulica 13, 15, 17, 19

Lapajnetova ulica 29

Lapajnetova ulica 33, 35

Lapajnetova ulica 21, 23, 25, 27

BAŠERIJA je bila velikanska rudniška stavba sredi mesta, ki se je mladinci bolj srednjih letnikov prav dobro spominjamo. Ležala je nekoliko zlomljeno ob cesti (danes Lapajnetova ulica) med cesto in Nikovo, od stare pošte (prve) do mostu proti Frančiškam. Spominjamo se je arhitektonsko dovolj slikovite, sive in vedno umazane. Vendar so bila za njo dolga stoletja. Bašerija je bila izpiralnica, prebiralnica in drobilnica rude. Vsaj v letih 1680 do 1827 je vse glavne naprave gnala voda iz Rak, torej Idrija. V Bašeriji so vso rudo, napeljeno skozi jaške iz jame, pripravili za pot v topilnico, vse z namenom, da bi bil izkoristek čim večji. Prvo poslopje je bilo menda postavljeno 1644. leta, na stanovanjskem bloku - imenovanem kar BAŠERIJA (knjigarna ABC) - vgrajena plošča govori o letnici 1653. Rudo so po tirih prevažali

z vagončki iz FRANČIŠK preko PORTARTURJA, iz KAJZER, BARBAR, SAG (INZAGHI jašek) in TEREZIJE preko mostovža z južne strani.

Skozi Barbarino KAMŠT, skozi DRAKSLNOVO ostrešje in preko ceste, na dveh lokih sloneč, se je po akvaduktu iz Rak točila voda do naprav v Bašeriji. Na zidanem loku ob cesti (danes Lapajnetova) je bila vzdana plošča z napisom: Vodovod s sosednjimi zgradbami je bil pod c. kr. svetnikom ALOJZIJEJ PRETTNERJEM nov zgrajen v letu gospodovem 1825. (Alojz Prettner, rudniški svetnik, rudniški upravitelj 1824-1838, iz Celovca).

Mostovž železne konstrukcije, ki se je nekje na sredi dolge stavbe pripenjal k Bašeriji je bil postavljen enkrat ob koncu 19. stoletja. Že pokojni TONE POŽENEL je trdil, da so stare naprave v Bašeriji delovale na vodno kolo – do 1897. Torej zna biti, da so po tem letu podrti akvadukt in prejšnji mostovž, ki je potekal bližje Kosovemu mostu in je bil po dekorativnih elementih nedosegljiv. Prav ganljivo se mi zdi, kako je nekdanj rudnik veliko dal na lep izgled rudniških poslopjij.

Na stari fotografiji iz približno 1875. leta

je bil tedanji mostovž nižji. Po nekako desetih letih so močno dvignili del Bašerije (proti Kosovemu mostu), zato so ob tej priliki za kakšna dva metra nadzidali tudi mostovž. Po dosegljivih dokumentarnih posnetkih so bili mostovži trije: prvotni pred 1875. letom, drugi iz približno 1885. leta in tretji (najmanj zanimiv) – narejen malo pred letom 1900.

V prebiralnici je bilo nameščenih šest ali sedem sit, eno nad drugim, rudo so drobili v petih železnih stopah. 1842. so pri rudniku opustili pranje rude, vpeljali so pa večkratno prebiranje. 1860. leta je obstajala le še ena drobilnica. 1848. leta je začela delovati konjska železnica. Rudo so prevažali v dveh vagončkih (po 30 centov), s konji, seveda po tirnicah, po edini tedanji cesti – po Gasi – v žgalnico na Prejnuti (Leopoldovo predmestje).

Pod županom KARLOM HOCHTLOM (1864-1870) so oblikovali pred vhomom v Bašerijo vodnjak s knapom (danes pred Švico). Ob njem so zasadili lipe in postavili visok zastavni drog.

1909. je začela delati na progah BAŠERIJA - TOPILNICA (Brusovše) in KAJZER - BAŠERIJA

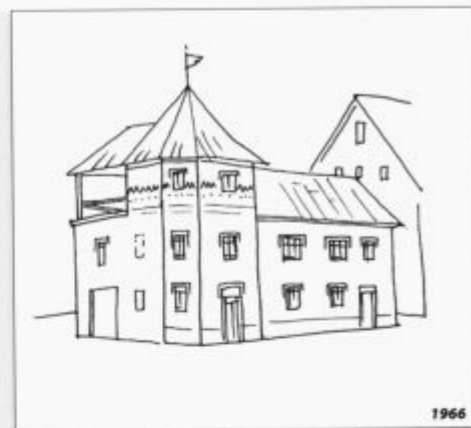
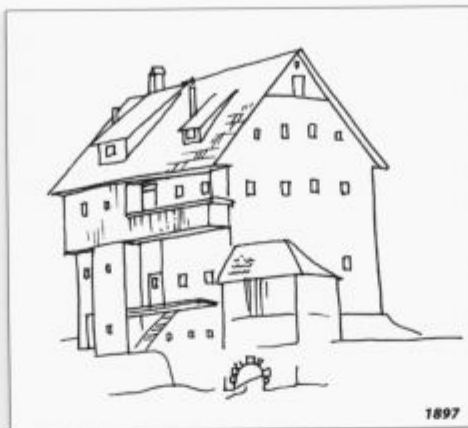
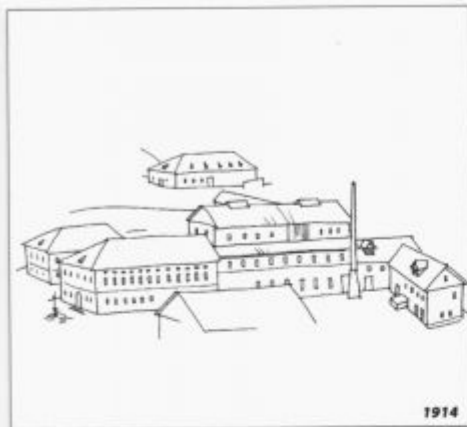
električna železnica. Spodnja je vozila po edinem mostu čez Idrijo na Vago in po Aliji na Brusovše (do 31.01.1957). 1.2.1957 je stekla nova žičnica na direktni progi KAJZER – SEPARACIJA (Bašerija) na BRUSOVŠAH.

Po letu 1900 je bil sezidan J-S trakt, vanj so v letih I. svetovne vojne preselili rudniško kovačijo, ki je do tedaj (od leta 1744) stala kot samostojno poslopje v bližini Šelštve. Kovačija je na prejšnjem mestu vsebovala težko kladivo na vodni pogon (norec), pet kovaških ognjišč za popraviljanje orodij, turbino za pogon ventilatorja (3 KM) in skladišče lesnega oglja.

1945. je bila med bombardiranjem Bašerija dvakrat zadeta. 2. aprila sta bila poškodovana stavba in mostovž, zažgano je bilo skladišče oglja za Drakslnom. 21. aprila je bil uničen del ostrešja.

1966. v juniju je bila Bašerija podrt. Zanj je v njem domovalo idrijsko vsestransko (bolj obrtniško kot ne) podjetje SIMPLEX.

Istega leta sta bila na prostoru nekdanje Bašerije zgrajena dva stanovanjska bloka, imenujemo ju kar BAŠERIJA I in BAŠERIJA II. Revolucionaren dogodek je bil, ko so 1967.

v bloku ob NIKOVI (II.) odprli prvo idrijsko samopostrežno trgovino.

Predsednik upravnega odbora je bil moj krstni boter MIRKO KOBAL, župan pa JANEZ DOLENC.

11. CUZNARJEVA VILA

Idrija Številka 265/275

LARGO XXIV. MAGGIO 2

TRG 1. MAJA 2

Lapajnetova ulica 41 (Nova KBM banka)

Vzdevek (rahlo posmehljiv) mi je 1981. povedal TONE POŽENEL. Hišo nam je na več dobrih posnetkih ohranil dr. PAPEŽ, no mislim si, da bi bili lahko tudi delo znanega idrijskega fotografa JOSIPA PELIKANA, ki je 1913. leta prav tam postavil svojo novo hišo.

A pojdemo po vrsti. Hiša je bila kar se da značilen primer žlahtnega idrijskega stavbarstva. Polna ajkrov in prizidkov je stezala svoje viseče ganke prav nad Nikovo. Bila je nepravilnega tlorisa, prilagajala se je pač cesti (poznejšemu trgu), mostu čez Nikovo in sami Nikovi. Leta 1900 je v njej živelo reci in piši 25 stanovalcev. 1910. leta je bila že nevarna za bivanje. Občina jo je na lastno pest dala odstraniti, lastnik JULIJ PETRIČ, policijski agent nekje v Istri, se zanjo ni preveč brigal. Tone Poženel se je spominjal, da so z

materialom stare podrtije zasipali opuščeno KAMŠT pri Terezijinem jašku.

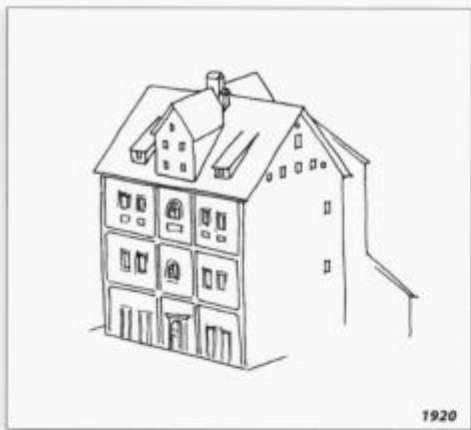
Na njenem prostoru je leta 1913 JOSIP PELIKAN dokončal novo stavbo, vsaj po stenskih dekorativnih elementih sodeč – nekoliko secesijsko. Pelikan je imel prej fotoatelj pri sosedu SAURINU, tam je deloval tudi starejši fotografski mojster – SCHMEILER.

Hiše se Idrijčani spominjamo kot BAJTOVE. Seveda, okrog leta 1920 jo je JANEZ BAJT, brat fotografa FELIKSA, odkupil od Pelikana. Janez je bil med prvo vojno rudniški šofer, pozneje pa privatni. Zanimivo se zdi, da je v novi hiši imel nekaj časa atelje tudi fotograf NARDIN (1925-1930).

Po 2. svetovni vojni sta bila v pritličju vrsto let KOLAKOVIČEV frizerski salon in delavnica urarja FRANJA REBECA.

Hiša je bila poškodovana med bombardiranjem 21. aprila 1945. Nikoli je niso v celoti popravili. Podrta je bila po 1975. letu. Stavba Nove KBM banke, ki je bila pozneje postavljena na približno istem prostoru, se z lepoto in čvrstostjo svojih predhodnic ne more resno meriti.

12. ŠRAJ, GRILC

Idrija številka 255/273
LARGO XXIV MAGGIO 3
Trg 1. MAJA 3

Velikanske hiše se spominjamo kot obledele mestne lepoticke z zelo simetričnim južnim pročeljem. Bila je kot zametek novega – bolj meščanskega trga, ki pa se na sečišču poti pred Bašerijo resnici na ljubo ni nikoli razvil. Nekaj podatkov govori o njenih lastnikih, o gradnji ali prenovi pa nič. 1847. je zabeležen prvi znani lastnik – TOMAŽ LESKOVIC (Kanomlja 34). Njegov je bil tudi hlev, iz katerega je pozneje nastala GABRONOVA hiša. Že 1848. je dedoval JOHAN LESKOVIC, 1893. pa MARIJA LESKOVEC, ki je že 1894. izročila IVANI LESKOVEC. Ivana je posest 1898. prodala JOSIPU ŠEPETAVCU. Bremea ni zmogel, 1912. je finančno propadel. Lastništvo je prevzela KMETSKA POSOJILNICA na Vrhniki. 1919. sta vsak polovico hiše kupila JOSIP GRILC in JOSIP ŠRAJ. Ve se še, da je po Grilcu podedovala soproga MARIJA roj. PREMIERSTEIN. 1940. se je JOSIP GRILC namreč

ubil v avtomobilski nesreči. V oporoki je bil od sile velikodušen: revežem je odpustil dolgove, denar je namenil Ubožnici in gasilcem. Plačan je bil tudi zapitek po pogrebu v petih idrijskih gostilnah: Didič, Marjanca v Gasi, Kavčič pri Mezelunu, Lipušček, Kos (T. Poženeš, 1981).

21. aprila 1945. je bil zadet in poškodovan Šrajev konec stavbe, predvsem prizidek nad Nikovo (imenovan – NA MUŠEVŠ). Rano na severni strani je stavba odslej kazala vse do svojega konca, podrli so jo po 1975. letu.

Po drugi svetovni vojni se je spominjamo najraje po treh trgovinah v pritličju (živila, tekstil, čevlji).

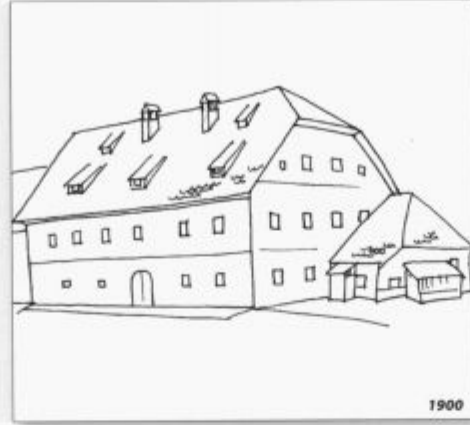
13. KROPAČ

Idrija številka 483
Via Trento 12
Rozmanova ulica 12
Lapajnetova ulica 45 (MERKATOR)

Drobna stavba je bila od nekdaj prislonjena k STARI ZADRUGI. Verjetno je sprva služila kot hlev, zato ni imela svoje hišne številke. Šele, ko so jo preuredili za stanovanjske namene, jo je dobila. Mogoče je bila namenjena visokim rudniškim uslužbencem. Leta 1900 je v njej stanoval KRATKY KARL z Moravskega, 1910. pa slovit rudniški inženir, geolog, znan po odličnih kartah idrijskega rudišča in okolice – JOSIP KROPAČ. V hiši je bival s svojo ženo – RUŽENO in hčerko RUŽENO.

Mislím si, da je bila hiša v 19. stoletju visoko pritlična, s hlevom spodaj. Na južnem pročelju jo je najbrž krasila večja polkrožna slika (freska?).

Po nasutju ceste med Bašerijo, Saurinom, Grilcem – Šrajem leta 1892 so se pritlični deli vseh omenjenih stavb nekoliko skrili, tedaj se je gotovo znižala tudi Kropačeva hišica.

Pod Italijo je bil pod streho BAR, denimo 1936. ga je vodila ANA VONČINA, pomagali sta ji sestra MILKA in nečakinja FLORA.

V desetletjih po drugi svetovni vojni je v hiši deloval FOTOLIK (fotoateljje FILIPIČ), poleg je stanoval pokojni SLAVKO MOČNIK (prvi tenorist Moškega komornega zbora Z. Prelovec).

Stavba se je umaknila trgovskim (arhitektonskim) novotarijam okrog 1970. leta, hkrati s TA STARO ZADRUGO. Zaradi njene zunanjsčine je mesto ni nikoli pogrešalo.

14. TA STARA ZADRUGA
Idrija številka 254/272
Via Trento 13
Rozmanova ulica 13
Lapajnetova ulica 45 (MERKATOR)

Široka stavba je imela dvokapno streho na vzhodnem koncu priškrnjeno s klofuto, krita je bila z bobrovcem. Spominjamo se najbrž zelo izdelane, zbledle, prepite – vendar rdeče prebarvane, z belimi okenskimi okvirji in z belim vencem. V njenih mladih časih ji ni bilo kaj reči. Tudi porton imam v mislih, obsežno velbano vežo in močno stopnišče v nadstropje.

Pozidana je bila davnega leta 1689 pod rudniškim upraviteljem KIENBACHOM (1690-1698). Vzdevek KIMPAH, ki ga v Idriji še danes komu prilepimo, pomeni obupnega nerodneža. Možakar je torej pustil za sabo bolj slab sloves.

Pred letom 1719, v katerem je hišo kupil ERAR, je bila nekaj časa v lasti cerkovnika LAHAJNARJA.

A v lepi stavbi je bilo že od začetka gostišče

PRI ZLATI KRONI. 1779. je stavbo kupila BRATOVSKA SKLADNICA. Gostilno so tedaj imenovali SPODNJA ali TA MALA GOSTILNA (za razliko od ČRNEGA ORLA). Letnica 1779. je bila vklesana na portalu, torej so tega leta stavbo tudi obnavljali. Preuredili so jo za stanovanja in gostilniške potrebe.

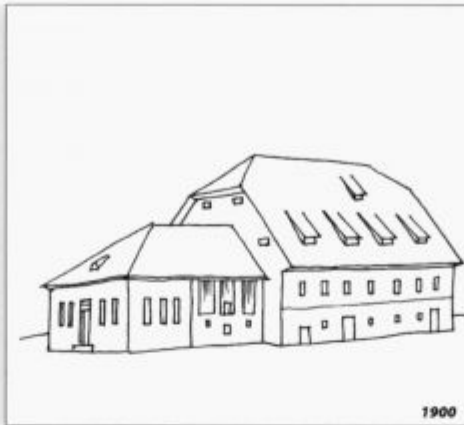
1871. je najemnica ŽNIDARŠIČ vodila gostilno izven idrijskega vinskega gospodarstva, se pravi, da je vino sama nabavljala.

1897. so bila urejena prenočišča za rudarje.

1898. je bilo v stavbi ustanovljeno KRŠČANSKO DEMOKRATIČNO DRUŠTVO, ki si je za cilj zastavilo nabavo življenjskih potrebščin in prodajo čipk. Precej pozneje (1921) so imeli zadržno gostilno in menzo. Iz tega časa je tudi ohranjeno domače ime TA STARA ZADRUGA.

1899. je hišo prevzelo KRŠČANSKO GOSPODARSKO društvo. In končno: 1921. je poslopje odkupilo OBCNO KONSUMNO DRUŠTVO.

Po 1945. letu so bila pod streho le še stanovanja vseh vrst, od večjih do podstražnih.

Hiša je zaradi svoje lege ob Nikovi in bližine Grabelj vseskozi trpela. Ob povodnjih in plavljenjih je običajno zalilo vežo, čeprav so imeli v porton vrezane utore, kamor se je dalo pravočasno zatakiniti ploh. Ni čudno, da se mi je ob vsakokratni povodnji še dolgo zdela Ta stara zadruga najbolj napita reč na svetu.

1936. leta je pod skupno streho živelo 31 stanovalcev. Verjetno je bil izkoriščen vsak uporaben prostorček.

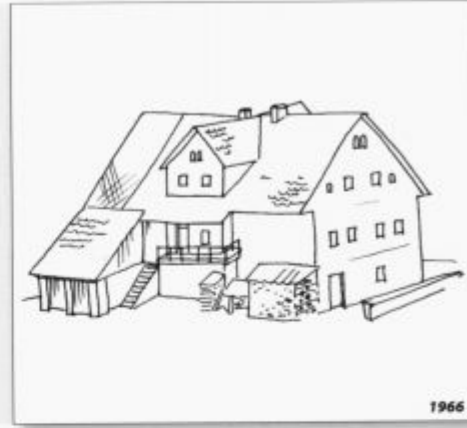
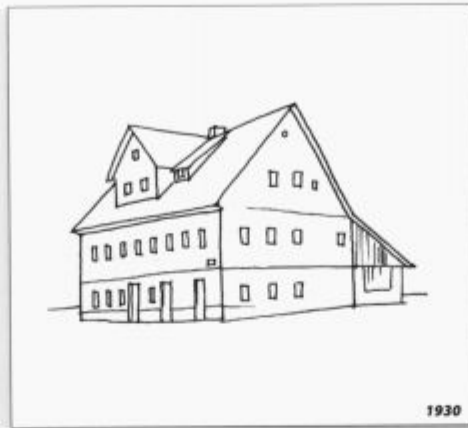
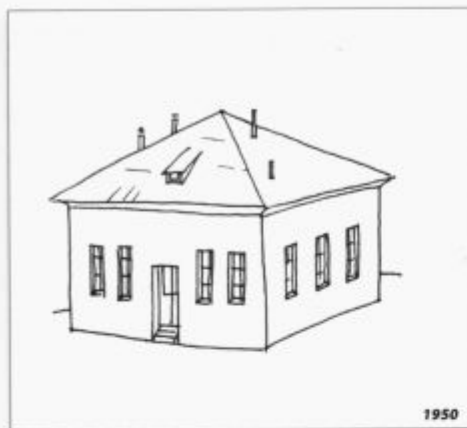
Zanimivo se mi zdi, da se je pred letom 1914 še uporabljalo staro ime PRI KRONI.

Hišosopodriokrog 1970. leta. Nadomestila jo je precej impozantnejša gradnja (trgovska hiša Merkator), ki naj bi bila po nekih hudo učenih merilih celo podobna idrijski rudarski hiši, a me v resnici mnogo bolj spominja na kakšen bunker iz Rupnikove linije.

15. TA STARA UTA

Verjetno govorimo o največji rudniški stavbi v mestu. Še med 1. svetovno vojno je stala na prostoru današnjega avtobusnega postajališča. Torej so v samem središču mesta razen topilnice stale vse večje in važnejše rudniške stavbe, Bašerija, Draksl, Stara uta in v bližini še štirje jaški. Že z odstranitvijo Stare ute se je prostor med vznožjem Smukovega griča in Nikovo močno sprostil. A ko so urejali novo avtobusno postajo (okrog 1960.) so starejši Idrijčani še kimali: A viš, zdaj bo pa na Stari uti avtobusna postaja!

Škoda, da ne poznam njenih dimenzij. Gotovo je bila velika zadrega kako z ostrejšem premostiti grozne razdalje. A so zmogli. Streha je bila vsa posejana z ajkrlji, ki so nekoliko svetili v notranjost. V prostoru so imeli rudniško žago in mizarnico. Oboje se je po prvi vojni preselilo na Vago. 1916. leta so v že več ali manj neuporabni stavbi bivali ruski vojni ujetniki.

16. TOPLICE

Pravzaprav je šlo za prizidek k Stari uti, na vzhodni strani. Mnogo starejši prizidek je bil podrt že pred 1875. letom (vidno na panoramski fotografiji, 1875). Na istem mestu so nekaj pozneje postavili dodaten prizidek za prepotrebno skladišče, ki so ga pri podiranju Ute ohranili in pozneje predelali. Že 1899. so pripravili načrt za novo kopališče: 15 prh, 2 banji, prostor za parne kopeli. Javno kopališče je začelo obratovati 1901. leta, dnevno od 8. do 18. ure. Levo od vhoda so bile banje, desno tuši. Milo in brisačo je bilo treba prinesiti s seboj. Okrog 1955. smo se v Toplicah enkrat tedensko kopali mnogi Idrijčani. Rekli smo, da se gremo oribat v Toplice ali pa v Sage (po bližnjem Inzaghi jašku). Včasih je bila vrsta, moral si počakati, da je kakšen sveže ožehtani naredil prostor. Takrat po hišah ni bilo kopalnic, marsikje še tekoče vode ne.

Po drugi svetovni vojni je v Toplicah zelo vestno delal oče mojega tasta TONE FELC.

17. SAURIN

Idrija številka 251/269
Via Trento 11
Rozmanova ulica 11

V Saurinovi hiši se je vedno kaj dogajalo, rekli bi, da ji nikoli ni bilo dolgčas. Pred drugo vojno je imela opravka z idrijskimi fotografi (SCHMEILER, PELIKAN), z mesarijo, s kavarno, s slaščičarno, brivnico in še čim.

Znano in tudi že povedano je, da so leta 1892 nasuli cesto med Saurinom in Grilc-Šrajem. Seveda zaradi stalnega poplavljanja ob povodnjih ali plavljenjih lesa. Lastnik MATEVŽ KAVČIČ je zato dvignil prej pritlično stavbo za celo nadstropje. Cesto so namreč nasuli do vrha vhodnih vrat.

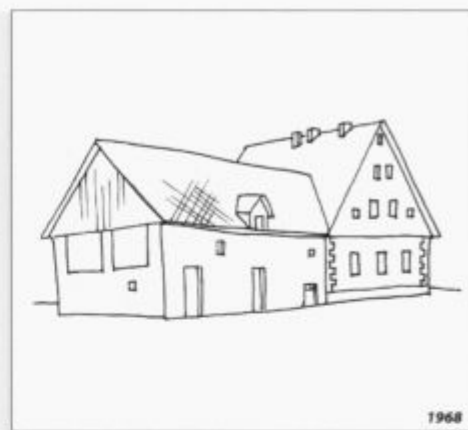
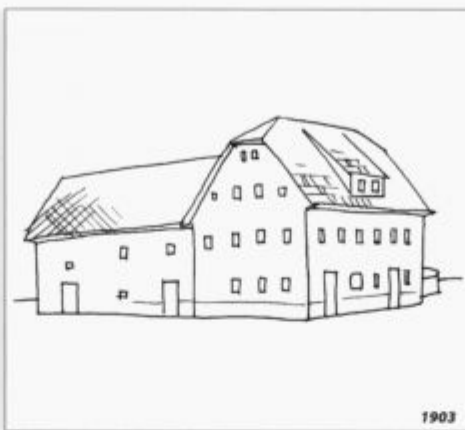
1898. je na vrtu ELIZABETE SCHMEILER postavil FRANCE ŠTRAVS mesnico, leseno barako.

1902. je salon na vrtu, drugače pa leseno lopo dala postaviti E. SCHMEILER. Dve leti pozneje je ob cesti med Saurinom in Pirhom zgradila še ledenico ameriškega tipa. (pod kostanji). In končno: 1904. je hišo na

zahodni strani (proti Bašeriji) podaljšala za pet metrov. Take, torej podaljšane, se Idrijčani tudi spominjamo.

ALEKSANDER SAURIN, lesni trgovec doma iz KRMINA, je hišo kupil okrog leta 1920. 1926. mu je povodenj povzročila veliko izgubo. Od takrat naprej se je vrgel v vinsko kupčijo. (preko Sv. Lucije).

Po 1930. je bila v pritličju brivnica Hrvata Kolakoviča. Lastnik slaščičarne je bil najprej Stanko ŠVARA iz KOMNA. Nesrečno zagledan v svojo delavko je skočil v žonf pri TA DEBELI SKALI in utonil. Približno 1934. je slaščičarno prevzela CECILIJA SAURIN, 1938. pa SLAVE SVERCOV. Do 1943. so imeli SAURINI še sodavičarno, v kateri je bil zaposlen tudi SREČKO TUŠAR. Po 1943. je tu ordinirala po moškem svetu razvpita MICI MIKŠEVA. Na severozahodnem hišnem vogalu je bila še med vojno bencinska črpalka na dva cilindra. Po vojni sta v nekdanjem lokalu (kavarna z biljardom) živela MICI MARAŽEVA in IVAN REVINČER. V hiši je imel nekaj časa delavnico urar FRANJO REBEC, preden se je preselil k Bajtu.

Proti koncu vojne je SAURINOM gorelo pod nogami. V Italijo so se premaknili nekaj dni pred kapitulacijo. V hišo so se naselili Nemci, skupaj z nekaterimi domačini so pobrali ves Saurinov inventar. Danes živijo Saurini v Gorici.

Po 1945. je v nadstropju živel najprej trgovec iz Postojne AVGUST VADNAU, lokal je imel pri bližnjem Pirhu. Iz hiše so se odselili takoj po 1950. letu.

Stavbo, v kateri je bila dolga povojna leta še ŠUŠTARIJA, nazadnje pa mehanična delavnica FRANCIJA ERŽENA – PENETA in ki je bila tedaj najbolj obljudena z močno družino LAPAJNETOVIH, so podrli 1969. leta. Še dolgo pa sta ostala pri življenju oba kostanja. Prej sta rastle med Saurinovim in Pirhom, mi pa se ju vsi spominjamo pred Novo KBM banko in Zavarovalnico Triglav. Prav po kostanjih se je dalo preračunati, da bi danes PIRH in SAURIN stala točno na cesti.

18. PIRH
Idrija številka 252/270
Via Trento 15
Rozmanova ulica 15

Na starih posnetkih, ki kažejo predel od Bašerije do Grabelj, je bila Pirhova hiša vedno prisotna. Kar stara je morala biti. Vsaj v zasnovi. Streho je imela zmeraj strmo. Nekako do 1910. leta je bila dvokapnica s klofuto, ob prezidavi v približno teh letih je klofuti izgubila. Z raznovrstnimi ajkrli, ganki in prizidki je bila bogata predvsem na južni strani, kjer so tudi vodile zunanje stopnice na gank in v nadstropje. 1901. je bil lastnik NACE TREVEN, kovaški mojster. Za potrebe svoje obrti je prizidal novo oglarnico. Naslednje leto je vzdolž ceste proti Sagam postavil še kar obsežen hlev in klonico. Tako se mu je vrt skrčil na skromen prostor proti Saurinu.

Naslednja prezidava se je zgodila po 1910. letu. Zunanja dekoracija najbrž sodi v ta čas: grob omet za visok cokel, šivani vogali v pritličju, bele obrobe vhodov in oken, prav tako beli venci.

Zadnji zasebni lastnik hiše je bil verjetno RAFL TREVNOV (PIRHOV – po hišnem imenu). Po drugi svetovni vojni je živel na hrvaški Reki. Bil je zastopnik francoskega RENAULTA. Z ženo JUSTO (od nekod iz Zasavja) in njeno nečakinjo JUSTINO (po vzdevku BUCA) je še dolgo prav rad prihajal v Idrijo.

Okrog 1950. leta sta bili v pritličnih prostorih ob glavni cesti dve hudo znani trgovini, ena z živili, druga s sadjem in zelenjavo (PRITILDI). Živila so tehtali (od moke, soli do mortadele in marmelade) ali nalivali v steklenice (olje). Namesto drobiza so otrokom »vračali« karamelo. Zelenjavo si dobil takšno, kakršna je ženski padla pod roko. Enkrat mesečno smo delali aprovizacijo (nakup na zalogo), takrat je mama potegnila še ta močne otroke s sabo, da smo lahko vse znesli domov (šlo je predvsem za kakšen žakeljč moke). V mojih otroških letih (okrog 1950. leta) smo trgovini z živili rekli enostavno ZADRUGA.

Hiša je tako kot vse sosednje veliko pretrpela ob povodnjih. Do 1926. so po Idriji ob velikih deževjih plavili les in Grablje so segale tako rekoč do Pirha, od Vica (Vidic,

danes Reven, Podgore) do Pirha. Za njimi je čez Lenštat odložilo na kupe različnega lesa, jamskega in metrskega. Prinesla ga je Idrijca, ki je spotoma kajpak opljuskala ves prostor do Bašerije. Gabron in FORŠTHAUS sta v tistih hudih urah ostala kot otočka sredi razpenjenih vod.

V povodnji 1926. leta je močno poškodovalo Grablje, s plavljenjem po Idrijci se je nehalo. Vendar so povodnji v jesenskem in pomladnem času še naprej strašile. Večkrat se je dogodilo, da je narasla Idrijca udarila po Nikovi navzgor in namočila vse stavbe gor do Bašerije.

Tako! Z risbo in besedo smo se spomnili časov iz našega otroštva. Obdelali smo mestni predel, ki je bil ves rudniški, umazan in hrupen. V letih po 1950. letu mu je večstoletni zagon že dodobra pojemal, rudnik se je polagoma selil na mestno obrobje, največ na Brusovše. V izpraznjeni prostor so začele segati banke, zavarovalnice, pošta, šola, avtobusna postaja, stanovanjski bloki, trgovine. Tuji arhitekti se s svojo domišljijo niso odrezali, domači so bili še premladi. In tradicija vse predolgo v Idrijci sploh ni bila zaželjena. Kakšna škoda!

29. 8. 2007

SVET JE
OGLEDALO.
POGLEJ SE VANJ
IN POKAZAL TI BO
TVOJO PODOBO.

Otroci vsega sveta so bolj ali manj enaki. Ne znajo še lagati, se pretvarjati, goljufati. Živijo v prijaznih, nevarnih, revnih, svobodnih, bogatih, uničenih, brezskrbnih deželah in takšen je tudi njihov način življenja. Zato lahko na njihovih obrazih in v očeh opazimo pravo, nezakrito lepoto ali tragiko teh dežel. In če se resnično, iskreno in globoko potopimo v njihove radovedne oči, odkrijemo včasih tudi odmev nečesa nejasnega, zbledelega in pozabljenega. Sebe.

IZTOK BONČINA

- Idrijčan, profesor umetnostne zgodovine in zgodovine, dolgoletni turistični vodnik, potapljač, astronom, svetovni popotnik, mojster karateja. Živi in dela v Ljubljani. Od leta 1985 potuje in vodi turistične skupine po Evropi in ostalih kontinentih. Že 18 let tudi organizira različne turistične seminarje po vsej Sloveniji. Fotografira že od srednje šole, v zadnjih letih predvsem na potovanjih po svetu. Opravi seminar profesionalne fotografije pri New York Institute of Photography ter v nekaterih slovenskih mestih razstavljal fotografije s potovanj. Organizira in predava na tečaju popotne in reportažne fotografije. Svoje fotografije je prispeval za številne koledarje, plakate, reklame, brošure, internetne strani, knjige ... S fotografijami je v zadnjem letu sodeloval na dveh večjih idrijskih razstavah: "Gdu je ubeu šipa pr Golitu" in "Kreativnost v čipki". Je predsednik Društva popotnih fotografov in fotoreporterjev in urednik fotografije pri slovenski izdaji revije National Geographic Popotnik. Že vrsto let objavlja popotne prispevke in fotografije v raznih slovenskih časopisih in revijah (Delo, Gea, Mladina, Svet in Ljudje, Horizont, Moj mikro, Adria Airways In-Flight Magazine, National Geographic Magazine, NG Junior, NG Popotnik, Ona, idr).

O popotni fotografiji

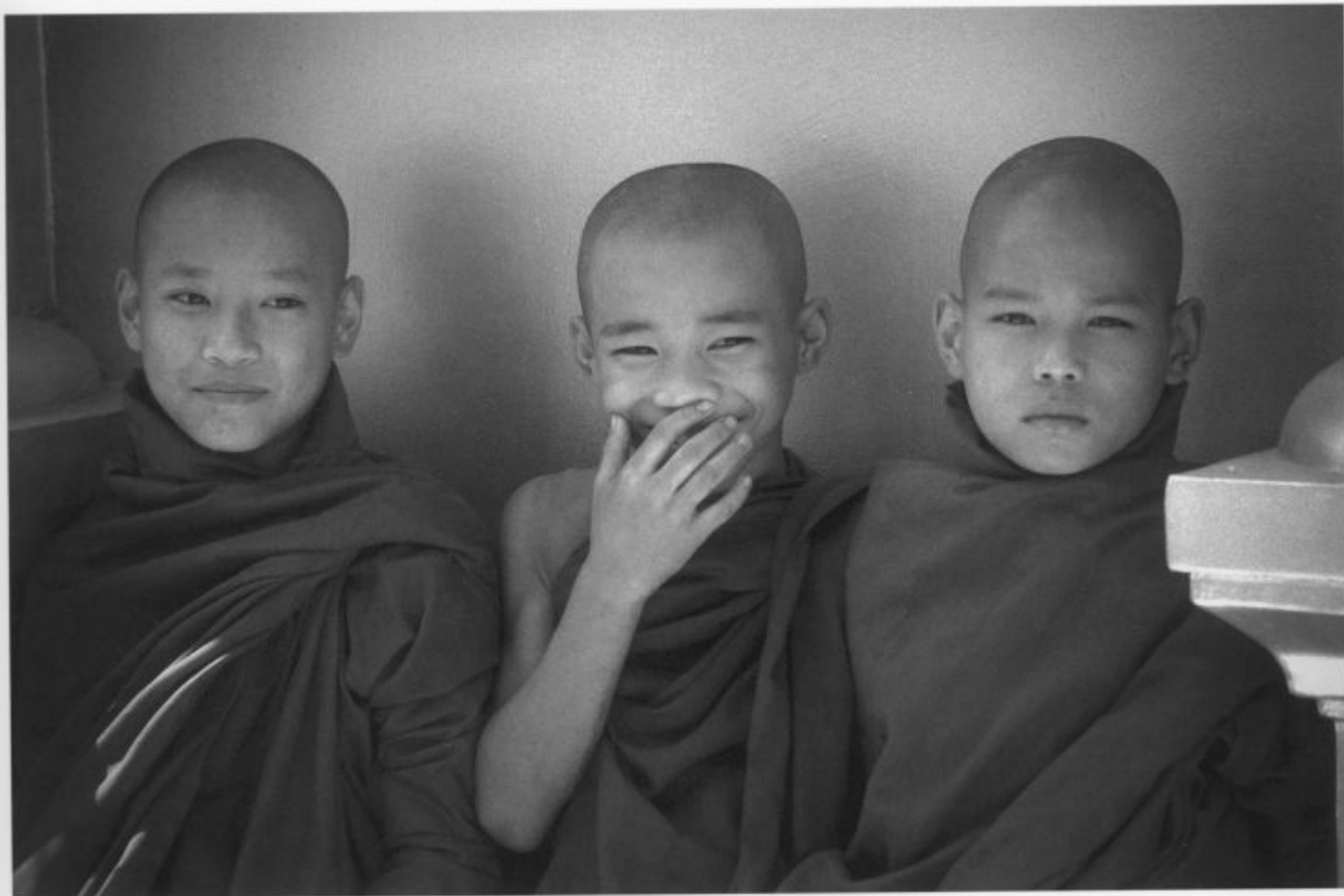
Če povem po pravici, mi fotografija vedno bolj postaja samo prikladen izgovor. Izgovor, da lahko potujem, se družim z zanimivimi ljudmi, spoznavam nove načine življenja in preprosto živim tako, kot mi je všeč. Seveda sem ponosen na vsak uspel posnetek (karkoli že to meni ali drugim pomeni) ampak skoraj vedno naletim na zadrego, ki se najbolj odraža ravno pri popotni ali reportažni fotografiji. Na potovanju ni težko posneti lepe in očem privlačne fotografije. Potrebuješ dobro opremo, nekaj znanja in primerno svetlobo. Večno vprašanje pa je, kako izjemno lep, zanimiv in včasih tudi tragičen svet, ki ga doživljamo s petimi čutili, v štirih dimenzijah, skrčiti na eno čutilo in dve dimenziji. In to tako, da bo vsakdo na tvojih fotografijah prepoznal fantastične občutke, ki so se porajali ob pogledu na brezmejno Saharo, veličastne Viktorijine slapove ali zasnežene vrhove Andov. Le kako nazorno pokazati božajoč veter, ki te na snežno beli, peščeni obali Andamanskega morja prijetno hladi ali v tropskem pragozdu Amazonije na tebi suši prepoteno majico. S kakšnim fotoaparatom zabeležiti zasanjano melodijo maorske ljubezenske pesmi, ki jo tihomorska lepota nežno prepeva pod vejevjem mangrove. Kateri objektiv, čas in zaslonko uporabiti, da bi ujel vse nemogoče vonjave indijske tržnice in kakšen film ali svetlobno tipalo bi najbolje opisalo blaženo omamo, ko ugrizneš v izjemno okusen sadež mangosteen in ti brbončice skoraj sladostrastno eksplodirajo. Fotograf, ki znajo v svoje posnetke vključiti tudi zvoke, vonjave, okuse in dotike, so resnični mojstri svojega

poklica. Da bi to dosegli, moramo najprej izpolniti dva pogoja. Prvič, odpraviti se moramo na pot in drugič, na stežaj moramo odpreti svoja notranja vrata vsem vtisom, občutkom in spontanosti, ki nam prihaja nasproti v bližnjih in daljnih deželah. Dobra fotografija je potem samo preprost rezultat tega privlačnega, vedno zanimivega procesa.

Albanija je zadnja leta postala dežela velikih kontrastov. Na ulicah Tirane lahko vidiš nove, elegantne mercedese, le nekaj metrov stran pa obubožani otroci prosjačijo za svoj vsakdanji kos kruha.

Postati menih je v Burmi, pretežno budistični deželi, velika čast. Mladi "pripravniki" se najprej nekaj let učijo v samostanu, ko pa jih sprejmejo v meniški stan, se odpravijo po deželi poučevat in širit budistični nauk.

Otroci Zabalinov, ki živijo na obrobju Kaira in se preživljajo z nabiranjem in preprodajo različnih odpadkov, so obsojeni na zelo hude življenjske razmere. Pogosto hodijo bosí po kupih smeti in se okužijo z različnimi kožnimi boleznimi, tetanusom, aidsom ...

Otroštvo malih Masajev v Keniji je skoraj idilično. Živijo v velikih plemenskih skupnostih in se ob igri učijo veščin, ki jih bodo potrebovali, ko odrastejo. Npr. kako paseš koze, narediš skuto ali s kopjem ubiješ leva.

Mala pripadnica velikanskega naroda
pozira na največjem trgu na svetu,
Tien-an-Menu v Pekingu. Praznovanje 1.maja
je na Kitajskem še vedno močno zasidrano,
predvsem med preprostimi ljudmi.

Globoko v pragozdovih Bornea so po splošnem verovanju otroci najbolj podvrženi zlim duhovom, ki jim lahko škodijo. V največjo pomoč pri odganjanju takšnih nečistih sil je ravno vaški vrač.

Mnogi otroci Nikaragve, ene najbolj revnih dežel sveta, so videli in občutili že marsikaj. Diktaturo, lakoto, državljansko vojno, zlom gospodarstva. Vse to pa ne more izbrisati razigranega nasmeha na njihovih obrazih.

Mlade romunske gimnastičarke iz slavne športne šole Cetate Deva morajo več ur na dan naporno trenirati, da lahko pridejo med najboljše, v olimpijsko reprezentanco. Njihova vzornica je še vedno Nadia Comaneci, ki je tudi trenirala v tej šoli.

Brkiški škoromat nestrpno pričakuje znak za začetek sprevoda mask po mestnih ulicah. Verjetno se ravno otroci najbolj veselijo vsakoletnega tradicionalnega pustovanja.

Zgaran fant v globinah rudnikov Šrilanke z golimi rokami nabira drobir in ga daje v košaro, ki jo s preprostim vitlom dvignejo na površje. Ker na tem otoku že stoletja pridobivajo drage in poldrage kamne, je dragocenih mineralov vedno manj. Temperatura in vlaga sta v rudniških rovih obupno visoki, plačilo pa izjemno nizko. Rudarji si pretežno svetijo samo s svečami.

Andrejka Jereb

PESMI

Pisati o sebi zahteva pogum. Zlasti o tem, zakaj si začel pisati. Mar pesmi same po sebi ne povedo dovolj? Mar se skozi njih ne razgališ? Kdor bo gledal nanje s srcem, jih bo razumel. V moji pesmi Himna so vtakane naslednje besede:

*Prazen list čaka, da ga popišem,
bel in odprt bo sprejel dotik
mojega peresa,
se zlepil z njim in za vedno zapel
himno izpolnitvi.
Besede tega prostora,
minute tega časa, v notnem zapisu izpisane,
bodo igrale iskreno melodijo srca.*

Šele sedaj, ko se je v moji glavi umiril šolski živžav, spoznavam, da sem dolgo zatajevala potrebo po literarnem ustvarjanju. Spominjam se, da sem že v osnovni šoli rada pisala proste spise, obnove, če je bilo potrebno, tudi sošolcem. Ob obisku pisatelja Franceta Bevka na idrijski osnovni šoli sem bila nagrajena s tem, da sem pred častnim gostom smela brati svoje prve pesmi. Bog ve, kje je danes založen tisti mali zvežčič...

Študijska leta so me navduševala s proučevanjem tujih jezikov, ki jih še danes obožujem. Bila so to leta študentskih uporov, Beatlesov in mode mini kril.

Po zaključku študija sem pristala v pedagoških vrstah in vse do upokojitve opravljala različna dela na tem področju. Rada sem delala z mladimi.

Danes imam več prostega časa, ki ga zapolnjujem z obiski kulturnih prireditev, predvsem pa z branjem literature, ki je bila kot moje najljubše opravilo dolga leta potisnjena v stran.

Predajanje poeziji mi predstavlja največje zadovoljstvo, je odklop, ko me posrka v moj svet, svojstven v skrivnostih, edinstven v odstiranju, svet iz katerega se napajam. S pesnjenjem poizkušam prikazati lastna hrepenenja po nedosegljivem, občutenje lepote v najširšem smislu, dvome in negotovosti, ki me včasih prevzemajo. Poezija mi je v pomoč pri iskanju ravnotežja med čustvi in racionalnostjo, pa tudi sredstvo samoizpraševanja in samodokazovanja.

Okolje ustvarjanja pa ni samo svet samote ali tihota noči, ampak tudi družba najbližjih,

srečanja s prijatelji, nova poznanstva. Ob pogostem druženju z vnuki, kar pet jih imam, sem pripovedovalka pravljic, njihova soigralka na parketu, pa negovalka in tolažnica. Toliko žarečih, zvedavih oči, v pričakovanju novih spoznanj! Koliko dogajanj! Prečudoviti svet otroštva! Začarana od otroške iskrenosti, radovednosti in sproščenosti ter ob tem podoživljanju lastnega otroštva, se mi pogosto utrnejo verzi, ki jih tkem v poezijo za otroke.

Rada zahajam v naravo. Pogosto me privabi njen mir, šelestenje gozdov, širina razgledov in v sprejemanju njenih lepot se mi pomirjeni in poglobljeni v svojo bit rojevajo motivi za pesniško ustvarjanje.

To je moja prva predstavitev v domačem kraju in skromen prispevek k njegovi bogati kulturni ustvarjalnosti.

PRAZNINA

*So nekatere hiše v praznini.
Bila sem v eni takšnih.
Praznina je nalezljiva.
Zaje se ti v želodec,
nato v kosti in ti ovije srce.
Občutiš težo in hlepiš po zraku.
In vendar sta prostranost in prepihanost
vrlini okolja, v katerem je gospodar zgradil
to hišo.
Stene so prijazne, vabijo, da se jih dotakneš.
Izdajajo okus, namigujejo na razsipnost.
Toda stene so le ograja prostora.
Prostor naseljuje praznina.
Morda je prihod gostov prinesel polnino.
Razlegel se je smeh, usta so se razlezla v
pesem
in zdravje je vršelo iz kozarcev.
Hiša je za nekaj ur zadihala v sozvočju.*

ZAREZA

*Ni prišla iznenada,
slutila sem jo,
s konico rezila me je
rahlo poljubila,
samo toliko,
da se je njen dotik razlezel v srh,
potem je prihajala v valovih
in puščala naplavine
in vsak njen dotik je bil globlji.*

*Zdaj je tu,
očistiti, izbrisati se je ne da -
zareze.*

PESNI

SAMO ZARIS

*Na bele poti sem čisto majhna narisala
 obrise velikih opečnatih hiš,
 nad njihovimi kadečimi se klobuki
 se je dvigoval zastor zelenega hriba.
 Tam gori je drvečim oblakom
 kljubovala mogočna cerkev.
 Med razdejanjem duše
 in ljubkovanjem srca
 se je vila moja pot,
 se obotavlja in plaho ustavljala
 ob sedečih podobah žena,
 ki so med nastajajoče
 zavozlane, odtisnjene, presukane in
 zategnjene niti
 pretikale svoje spretno prste.
 Zavzdihnila sem. Čisto, nedolžno
 občudovanje.*

Danes bi mojo risbo težko prepoznali.

PRESLEDEK V ČASU

*Samo nama je dan ta presledek v času,
 da skozenj potujeva,
 se rahlo odmikava in približujeva,
 dosega se
 in predana prostoru in času
 si kradeva sebe,
 se praskava, stikava.
 Preko prhkkih sipin razbeljenih pušč,
 skozi boljšeče puščice črepinj
 se osupla prebija med popke deviških
 vonjav,
 blagega božanja in sladkih omam iz daljav.
 Potujeva....
 Neskončna je pot,
 dokler jo ljubezen tlakuje.*

BIJEM TE

*Bijem te v srcu,
 mislim te v mislih,
 dušim te v duši,
 ne spim te,
 ne diham te,
 ne pomenim te*

*v brezupnih jutrih,
 v brezdanih dneh,
 v neskončnih nočeh*

in vendar sva se tako ljubila

ZIMSKA SIMFONIJA

*Zapozneta zima bele metulje pase,
razpodi, razdivja jih na strehe, na jase.
Preproga neskončnih belih podob
spodrezala krila bo pticam
in za nekaj časa posrkala
vonj bo cveticam.
Daj, da v snežnih darovih
nasitim se tvoje bližine,
naj čas se ustavi
na robu te blage tišine.*

KO SE SVET USTAVI

*ko se svet ustavi in ura enakomerno odbija
svoj tek,
ko tudi telefoni potonejo v mirovanje
in se nam zdi, da se je čas spotaknil
in se mu nič več ne mudi,
ko si izračunamo predelane misli
in pretehtamo dejanja pravkar minulega
dne
in se nam zatisnjena ušesa sten
kot razglašene strune zazde
in ko se vsemu živemu
le še spanec poda,
ostaneva sama
samo midva.*

ZATIŠJE

*Pred burjo skrijem obraz
v bleščavi odsev sonca
na gladini morja
in pred srepimi pogledi
neznanih ljudi
zbežim v naročje
brez začetka in konca
čisto moje.
Tako rada imam zatišje tvojega sveta.*

BOŽANJA

Ljubim sonce.
Odprem mu vse čute.
Poboža rahlo, počasi.
Razpre mi oči, da vsrkajo dalj,
neslišno se vdajo lasje,
srce pa – ta drobcen metulj -
se v žarkih njegovih napaja
in če burja prhne svoj piš proti njemu,
vztrepeta in upa, da sonce ji krila zvrtniči,
polomi.
Dovolj bilo je divjanja.
Koža, zdaj voljna,
se čutno dotakne oblastih kamnov v
plitvini.
Božajo s sidrom davnine,
z dotiki pramatere zemlje,
vse dokler krogla ognjena jih obliva.
Dočakam, da vsa božanja tega dne se med
zlato črto stope.

RAZDVAJAM DAN

Razdvajam dan
na čas, ko te ni
in čas, ko si z menoj.

Razdvajam dan
na čas hitenja,
da hitreje mine
in na pričakovanja
tvoje skorajšnje bližine.

Razdvajam čas,
ko si z menoj,
na trenutke proslavitve
in ko te ni,
na trenutke
skorajšnje združitve.

KO JE PRIŠEL V MOJ PROSTOR

Ko je prišel v moj prostor,
je pomlad že izgorevala,
svetloba se je zdavnaj ujela v pajčevino
in od nekod so se priteple sence.

Ko je vstopil v notranjost,
so bili vsi koti že zasedeni.

Odšel je s sanjami in gorečimi očmi.

ZGODILO SE JE

*Zgodilo se je, ko je njuna jutra
odišavila prva jutranja kava
in je vse zadobilo smisel,
ko se je horizont njunih opravil
zožil na udobje domačnosti,
ko jima je nedolžen smehljalj
njunega prvega vnuka
odpihnil sence z lic
in se je vse zdelo nekam breztežno -
celo prej tako naporne stopnice do hiše
in vožnja s kolesom navzgor -
zgodilo se je nekega pomladnega jutra,
ko so sončni žarki pobožali sleme
njune na novo prekrite strehe,
odšel je za soncem v temo
in ni ga več bilo*

LEDENO SPOZNANJE

*Nekoč se je zablodelemu sprehajalcu
zahotelo iti skozi naše mesto,
ki je prepihano in mračno oznanjalo hudo
zimo.*

*Ledene sveče so dihale s streh.
Mož je s palico sklatil največjo, da bi se
ubranil pred njo.
Zasadila se mu je v srce.*

*Včeraj sem potrebovala zrak.
Bela pokrajina je vabila.
Tisočere zamrznjene podobe je razgaljala
pred mojimi očmi.
Poznala sem potko.
Zagledala sem jo: ledena in vabeča je rasla
spod večno vodnate ruše.
Dotaknila sem se je, da je srh stekel po
mojih žilah.
Od nekdanj sem občudovala ledene sveče.*

Potka me je vodila navkreber.

Tatjana Dizdarevič, Jože Čar, Martina Peljhan

VZROKI ZA NOV TEHNIČNO-TEHNOLOŠKI RAZVOJNI CIKLUS PO LETU 1823 PRI IDRIJSKEM RUDNIKU ŽIVEGA SREBRA

Uvod

Leta 1508 so v Idriji odkrili z živim srebrom bogato orudene, mehke, skrilave skonca plasti (ladinij, srednji trias), v katerih se pojavljajo izjemno bogate singenetske rude (do 78 % HgS). V sledečih stoletjih vse do odhoda Francozov iz Idrije leta 1813 so v idrijskem rudniku rudarili skoraj izključno v skonca plasteh. Zaradi večanja proizvodnje živega srebra po letu 1736, podpisa pogodb za dobavo izjemno velikih količin živega srebra Španiji v letih od 1785 do 1797, požara leta 1803, ki je uničil centralni del rudniške jame, in pospešenega "roparskega" odkopavanja najbogatejših rud za časa francoskih zasedb (1797, 1805, 1809–1813) so bile znane zaloge rud v skonca plasteh močno izčrpane. Potrebno je bilo začeti odkopavati trde dolomitno-konglomeratne rude, v katerih nastopa razpršeno epigenetsko mineralizacija.

Pogodbe o dobavi živega srebra Almadenu – intenzivno rudarjenje v obdobju 1736–1797

Leta 1736 se je pri Rudniku pričel nov, izjemno pomemben in skoraj pol stoletja trajajoč tehnično-tehnološki cikel, ki je omogočil podpis dveh ekskluzivnih pogodb s Španijo o dobavi velikih količin živega srebra v letih 1785–1797 ter vplival tudi na razmere pri Rudniku po odhodu Francozov iz naših krajev (Čar, 2006). V tem letu je prišlo v idrijskem rudniku do izjemnega dviga proizvodnje živega srebra s pospešenim odkopavanjem le delov z bogato orudnimi mehki skonca plastmi (rudni skrilavec), ki so bile odkrite z obsežnimi odpiralno-raziskovalnimi deli na različnih obzorjih. Odkritje bogatih

skonca plasti na takrat nižjih obzorjih (med IV. in VII. obzorjem) je bil izjemno pomemben, če že ne usoden dogodek za nadaljnje rudarjenje v Idriji. Zato je podpis dobav živega srebra Španiji (1786–1797) že slonel na rezultatih izjemnega tehnično-tehnološkega ciklusa, ki se je začel leta 1736 in je bil prekinjen s prvo francosko zasedbo Idrije, ki je po obdobjih trajala vse do leta 1813. Vendar je bilo ob koncu obdobja dobav Španiji območje bogatih rud v skonca plasteh že močno izčrpano (Čar, 2006).

Dokument, ki omenja dobavo živega srebra Španiji (Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, fond Rudnika živega srebra Idrija, fascikel 233, l. 1785, št. dokumenta: 414)

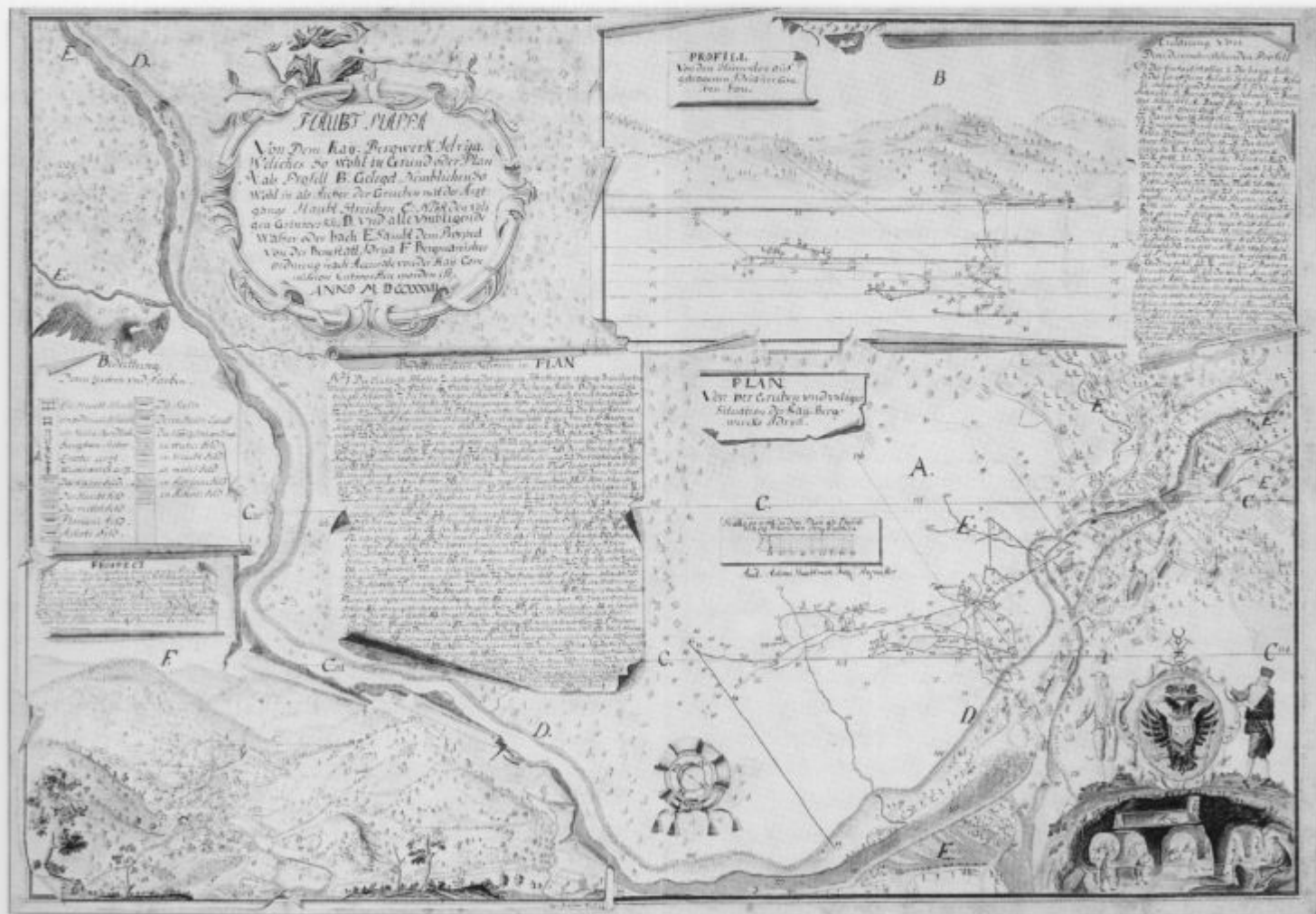

Odkopavanje bogato orudenih skonca plasti

Orudene skonca plasti, ki se nahajajo v okviru tako imenovane zgornje jamske zgradbe rudišča, se pod VII. obzorjem izklinjajo. Z rudarskimi deli so v takratnem času zadevali na slabo orudene in "trde" dolomitne plasti, ki jih že prištevamo k strukturi spodnje jamske zgradbe (spodnji del rudišča). Te kamnine niso drugačne samo po mehanski plati, ampak se v njih pojavlja tudi drug tip orudenja, kar

je bistvenega pomena za interpretacijo pesimističnih napovedi v dvajsetih letih 19. stoletja. Ob upoštevanju dejstva, da so do takrat rudarili izključno v mehkejših in bogatih skonca skrilavcih, so bili v Rudniku prepričani, da so dosegli "podlago rudišča (Ligendes)". Ker so bile v skonca plasteh odkrite zaloge rude izredno velike, seveda ni bilo potrebe po raziskavah ostalih kamnin v jami in njihovem odkopavanju. Skonca plasti z bogatimi singenetskimi rudami se

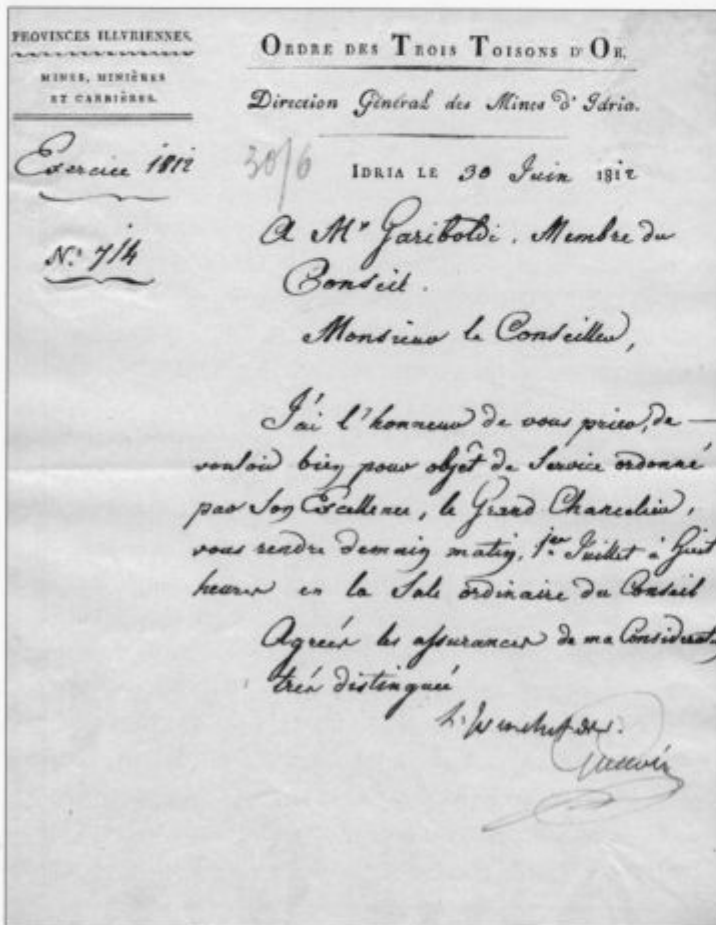
Karte rudnika in mesta Idrije, Anton Hauptmann, 1737 (vir: Idrijski rudnik skozi stoletja, str. 97, hranijo v Arhivu RS, Mrakove jamske in površinske karte)

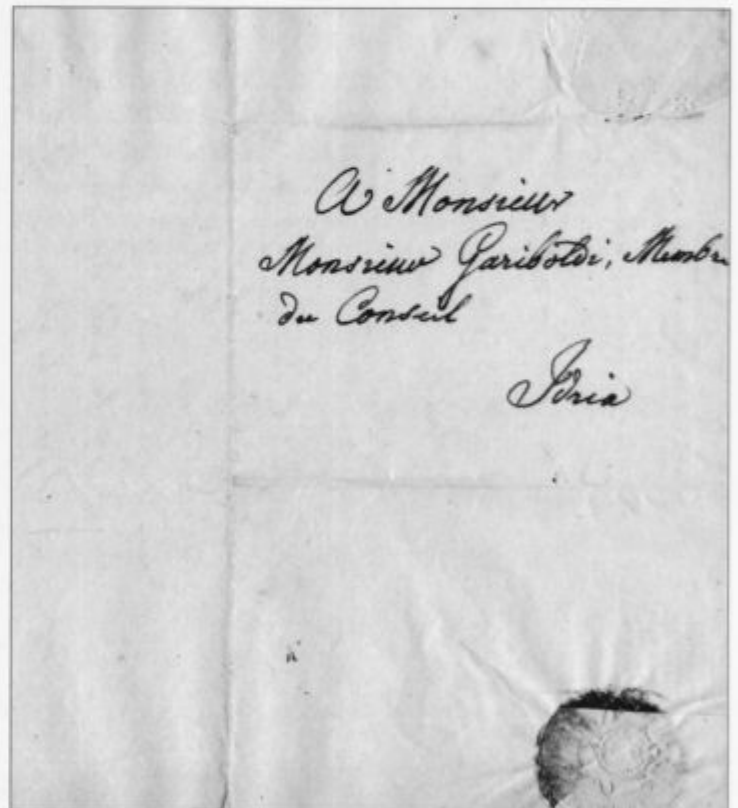
kontinuirano nadaljujejo v prostoru, zato je bilo rudarjenje s sledenjem dokaj enostavno in predvidljivo. Povsem drugačno pa je orudenje v starejših kamninah spodnje jamske zgradbe, saj so bogatejše in obsežnejše koncentracije cinabaritnega orudjenja vezane na različne geološke strukture. Konec 18. in v začetku 19. stoletja je bilo splošno znanje geologije še v povojih in struktura rudišča še ni bila znana (Čar, 2006).

Razmere v idrijskem rudniku v času francoskih zasedb (1797–1813)

Prvi dve francoski zasedbi (1797, 1805) sta bili prekratki, da bi lahko bistveno vplivali na razmere v jami. Začasna organizacijska zmeda in načrtno sabotiranje del v jami je vsekakor prineslo slabše vzdrževanje in prekinitve sledilnih in odpiralnih del, kar pa ni povzročilo sprememb v jami (Čar, 2006). Veliki jamski požar marca 1803, ki je zajel osrednji najbogatejši del rudišča, tj. za tisti čas celotno območje skonca plasti, in je pomenil pravo katastrofo za Rudnik, je uspelo pogasiti šele z zalitjem jame. Pri tem je nastala močna eksplozija, ki je uničila celotno jamsko strukturo osrednjega, še vedno najbogatejšega in najproduktivnejšega dela jame, katerega obnova pa je trajala kar tri leta. V času tretje francoske zasedbe Idrije (1809–1813) pa o takratnem dogajanju pri Rudniku ni veliko znanega, saj so Francozi ob odhodu iz Idrije odnesli s seboj ves arhiv (Bergdirection, Tušar, J., 1911; Bergdirektion, Tušar, J., 1913; Arko, 1930).

Pismo Reda treh zlatih run naslovljeno Gariboldiju, rudniškemu upravitelju l. 1812
(Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, fond Rudnika živega srebra Idrija, fascikel
1040a, 1812, št. dokumenta: 714)

Iz popotnih zapisov avstrijskega metalurga E. J. B. Karstena (1821) je razbrati, da izgledi za nadaljnje odkopavanje v idrijskem rudniku po odhodu Francozov niso bili obetavni. Karsten opozarja, "da se obzorja navzdol manjšajo soglasno s 'pojemanjem produktivnih skrilavcev' ter da je spričo tega jama v celoti odprta in, da glede na to ni mogoče izdelati novega obzorja" (jama je bila odprta z devetimi obzorji). Iz količin pridobljenega živega srebra na letni ravni lahko sklepamo na resne težave z zalogami rude v jami, kar v celoti potrjuje Karstenova mnenja o slabem stanju razmer v jami (Karsten, 1821).

Idrija in idrijski rudnik ponovno pod avstrijsko oblastjo (1813)

Leta 1813 je Idrija ponovno prešla pod avstrijsko oblast. Stanje v idrijskem rudniku je bilo zelo kritično. Čeprav so se okrog leta 1820 porajali dvomi o nadaljnji perspektivi rudnika, se je ta vendarle počasi stabiliziral. V tem letu v jami odprejo odkopno polje na desetem obzorju in "zadenejo na mejo rudišča", vendar raziskovalna dela niso bila uspešna.

Razmere pri Rudniku so torej v začetku 19. stoletja zahtevale močan miselni, tehnično-tehnoški preskok, kar pa ni bilo enostavno, saj je jama in upravo rudnika bremenila večstoletna rudarska tradicija. Opustiti je bilo potrebno večinsko pridobivanje v predvidljivih singenetsko orudenih skonca plasteh in pričeti z zahtevnejšim rudarjenjem v bistveno manj predvidljivih epigenetsko orudenih permskih, skitskih, anizijskih plasteh in ladinijskih konglomeratih. Očitno je, da rudniško vodstvo ni zmoglo uveljaviti nove "paradigme" odkopavanja (Čar, 2006). Glede na slabe napovedi o perspektivnosti Rudnika je zato dunajski dvor leta 1823 v Idrijo poslal grofa von Breunerja in profesorja Rippla z nalogo, da pregledata rudnik in ocenita dejansko stanje in možnosti za bodoče delo. Njuno mnenje je bilo pozitivno, saj "sta razpršila moreče skrbi" (Mohorič, 1960). Zanimivo bi bilo prebrati njuno poročilo, ki pa nam žal ni dostopno. Domnevamo lahko, da sta bila rudarska strokovnjaka ali "rudiščna" teoretika, ki sta poznala tudi druge epigenetske metalne rudnike v Avstriji in jima ni bilo težko dati napotkov za nadaljnje delo. Breuner in Rippel sta tako pregnala dvome o perspektivnosti idrijskega rudnika in predlagala začetek novih odpiralnih del v jugovzhodnem delu jame. Izkoriščanje epigenetskega orudenja, ki se ga je rudniško vodstvo, zasidrano v tradiciji, le počasi oprijelo, je rudniku omogočilo

Poskusno vrtanje z električnimi stroji v začetku 20. stoletja (fototeka MMI)

delovanje še nadaljnjih 150 let. Reči pa je mogoče, da je bil Rudnik po letu 1823 precej "drugačen" kot v letih pred tem (Čar, 2006).

Tehnično-tehnoški razvojni cikel po letu 1823

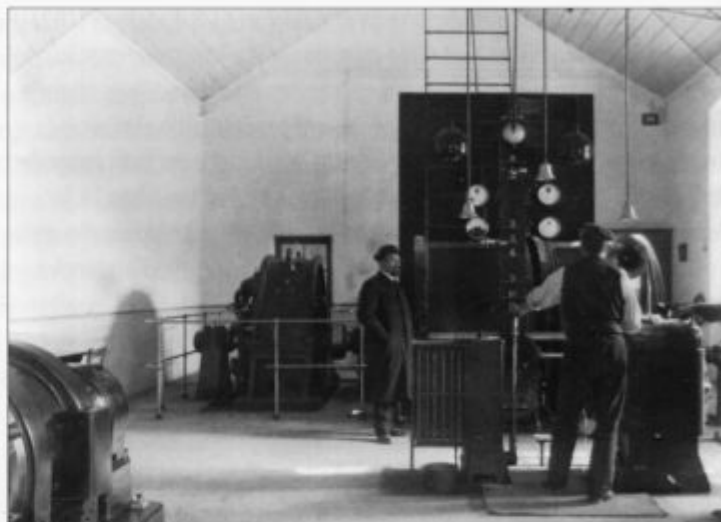
Intenzivna odkopavanja in tehnično-tehnoški napredek jamskega obrata

V jami se je v tem času pričelo intenzivnejše kopati tudi v predelih, kjer se je med bituminoznimi skrilavci pojavljalo samorodno živo srebro (silberschiefer). S številnimi raziskovalnimi rovi in jaški so v jami v drugi polovici 19. stoletja odkrivali nova rudna telesa, s čimer se je bistveno povečalo tudi znanje o geološki zgradbi idrijskega rudišča. V tridesetih letih 19. stoletja so s Frančiškovim jaškom leta 1842 že prodrli v globino 277 metrov (XI. obzorje), začeli s številnimi sledilnimi in raziskovalnimi rovi, vendar rezultati niso bili zadovoljivi. Ker je vsebnost metala v rudi do srede stoletja padla že na 2 %, je bilo treba nekajkrat povečati izkop, s katerim so v letih 1821–1846 vzdrževali povprečno proizvodnjo 156 ton živega srebra in 50 ton cinobra. V obdobju 1850–1918 je rudnik doživel velike organizacijske in tehnološke spremembe. Zaradi povečanega izkopa je bilo potrebno jama stalno modernizirati in zaradi zmanjševanja izgub izpopolnjevati

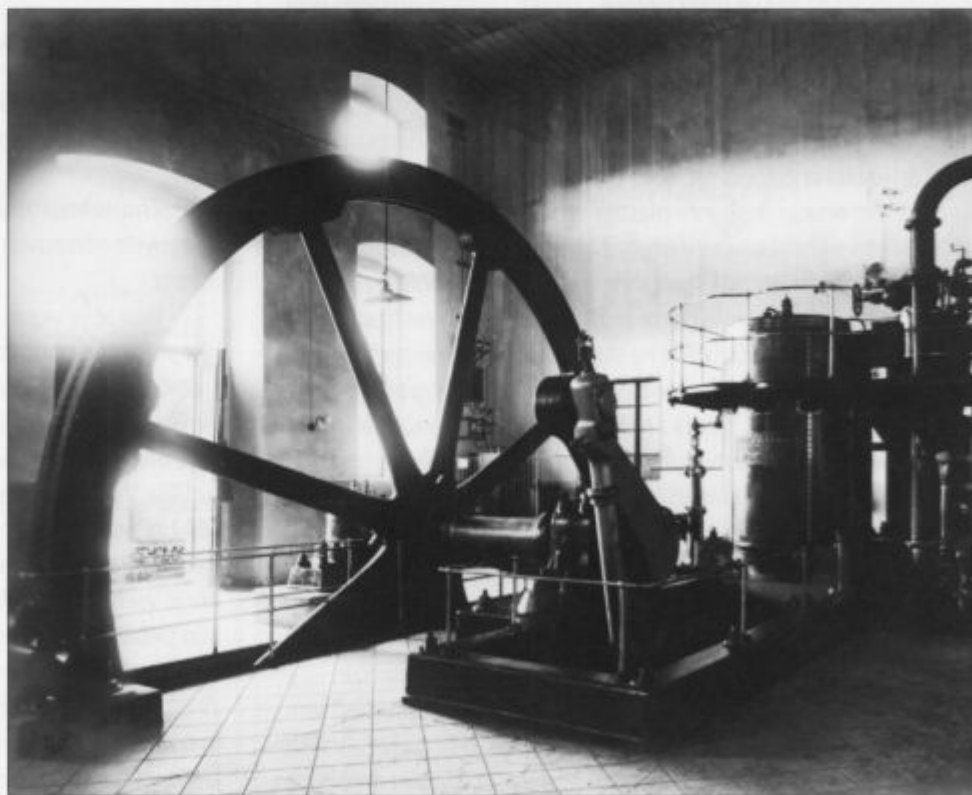
postopke predelave v žgalnici. Okrog leta 1900 so v idrijski jami odprli XII. obzorje, tik pred prvo svetovno vojno pa še XIII. obzorje v globini približno 333 m. Letna proizvodnja živega srebra se je v letih okrog 1900 povzpela na 500 ton, absolutni rekord poltisočletnega obratovanja pa je rudnik postavil leta 1913 z 820 tonami živega srebra in 60 tonami cinobra (Mlakar, 1974; Mohorič, 1960; Čar, 1990, 1993).

Delo na odkopnih poljih v jami se je le počasi spreminjalo. Tako imenovana prečna etažna odkopna metoda z zasipom od spodaj navzgor je ostala vseskozi nespremenjena in se je v idrijskem rudniku uporabljala vse do druge polovice 20. stoletja (Bajželj, 2007). Novosti, ki sta vplivali na tehnologijo rudarjenja in bistveno prispevali k povečanju izkopa, sta bili uvedba strojnega vrтанja leta 1874 in močnejših razstreliv. Preizkušali so haloxylin, ki je bil učinkovitejši, cenejši in je povzročil manj dima, ki ni oviral dihanja in vida (Hingenau, 1866). Kmalu po odkritju leta 1867 pa so v idrijski jami pričeli uporabljati dinamit. Opustili so smodnik, ki so ga uporabljali od začetka 17. stoletja. Nakladanje je ostalo ročno, etažni prevoz pa so opravljali z ogrskimi vozički (trugce). Rudarsko delo je precej olajšala uvedba železnih tirov na obzorjih v jami leta 1850. Vertikalni transport v glavnih izvoznih jaških je bil do uporabe parnega stroja z ročnimi vitli. Zračenje idrijske jame je več stoletij potekalo na naravni način z izkoriščanjem temperaturnih razlik na površini in v jami. V 19. stoletju pa so pričeli med obzorji izdelovati jaške, ki so služili samo zračenju. Povezovali so slabo zračena območja z

Električni izvozni stroj na jašku Franciške, obratoval v obdobju 1906–2007 (fototeka MMI)

Kleyeva črpalka na jašku Franciške, 1895 (fototeka MMI)

območji z večjimi dotoki svežega zraka.

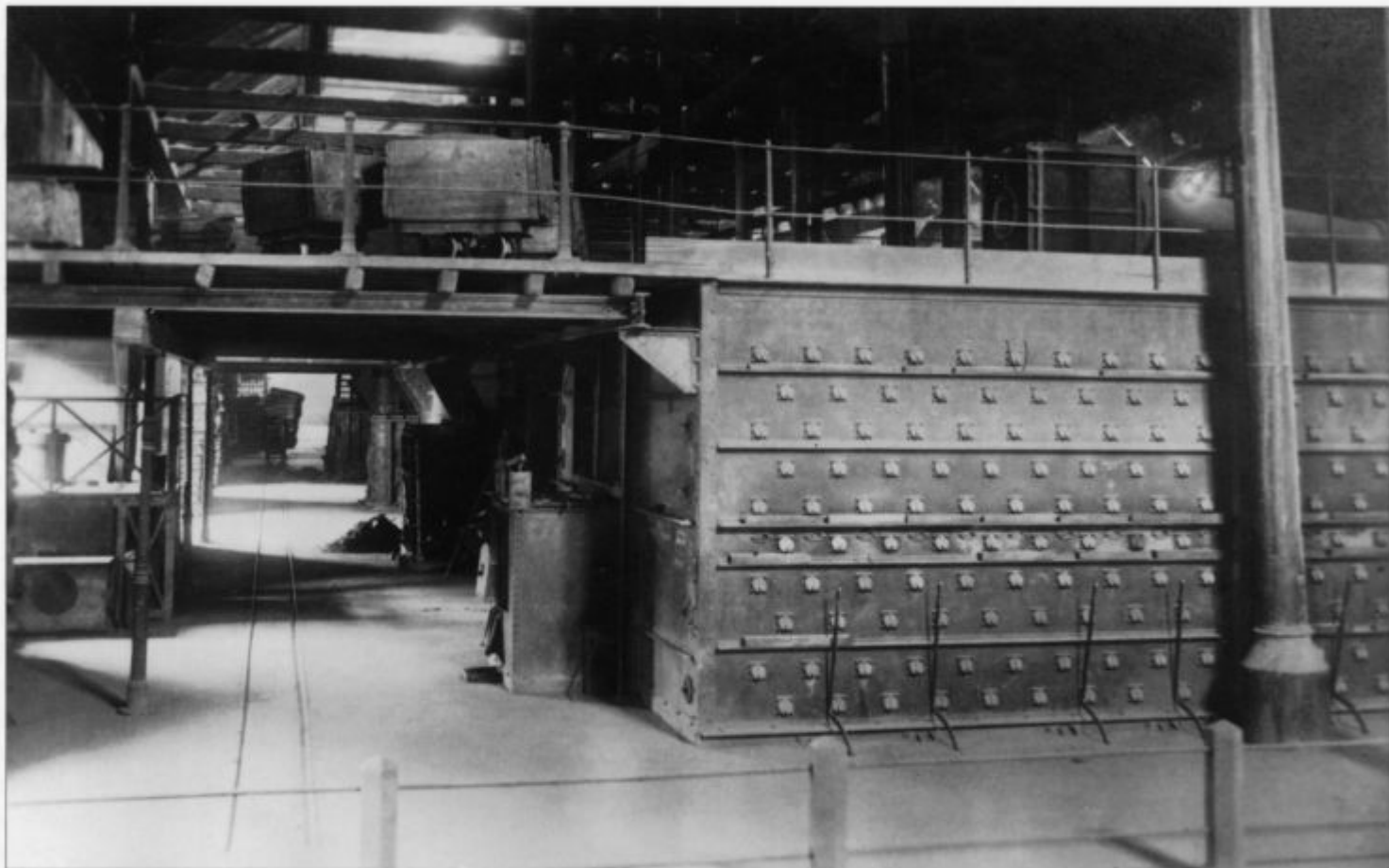
Neposreden povod za spremembo do tedaj enotnega energetskega sistema in uvedbo parnih strojev je bila velika jamska nesreča leta 1837, ko je voda ob prebitju vodonosnega krednega apnenca pri poglobljanju Terezijinega jaška zalila več obzorij in odkopnih polj. Po neuspešnih poskusih, da bi vodo zajezili, in ko črpalke na vodni pogon (kamšt) niso zmogle dotokov, so sklenili postaviti parne črpalke. V desetletjih, ki so sledila, so tudi vse dnevne jaške razširili in opremili s parnimi dvigalnimi stroji. Skupno jih je bilo ob koncu 19. stoletja postavljenih enajst. Vrhunski dosežek na področju rudarskih parnih strojev predstavljata izvozni stroj tovarne Breitfeld-Danek iz Prage, postavljen leta 1880 na Jožefovem jašku, in največji ohranjeni parni stroj idrijskega rudnika, vodna črpalka Kley tovarne Škoda iz Plzna, izdelana leta 1883 (Mohorič, 1960; Čar, 1990, 1993).

Pri uvajanju električnih naprav in strojev rudnik ni bil tako hiter in uspešen. Očitno so mu izvrstni parni stroji odlično služili. Z elektrifikacijo so začeli leta 1893 v žgalnici, šele deset let kasneje (1903) pa je bila uvedena električna železnica za prevoz rude iz separacije (Bašerije) v žgalnico.

Leta 1906 so na Frančiškovem jašku postavili električni izvozni stroj tovarne Siemens Schuckert, čudež kakovosti, ki je deloval do julija 2007. (Mohorič, 1960; Čar, 1990, 1993).

*Jaškasta peč za žganje
siromašne rude, 1849
(fototeka MMI)*

Čermak-Špirekova presipalna peč, 1886 (fototeka MMI)

Tehnično-tehnološki napredek žgalnice

Pri Rudniku so v obdobju intenzivne proizvodnje konstantno povečevali zmogljivosti žgalnice in izboljševali peči. V desetletju 1870–1880 je bila izvršena kompletna preselitev žgalnice z levega na desni breg Idrijce. Po podatkih iz leta 1877 je imela žgalnica takrat skupno 21 različnih peči. Modernizirana topilnica je bila izpopolnjena s sodobnimi Čermak-Špirekovimi presipalnimi pečmi in prenovljeno tovarno cinobra, ki je izdelovala kar 13 različnih znamk. Tako je imel rudnik konec 19. stoletja v žgalnici 10 jaškastih peči, 8 horizontalnih

oklopnih peči in 3 dvojne presipalne Čermak-Špirekove peči. Čermak-Špirekova presipalna peč je bila v tistem času najboljši dosežek tehnologije žganja živosrebrnih rud in plod domačega znanja. V izboljšani obliki je peč uspešno delovala do leta 1974 in je še edina ohranjena tovrstna naprava na svetu (Mohorič, 1960; Čar, 1990, 1993).

Zaključek

Po odhodu francoskih zasedbenih oblasti iz Idrije je bilo stanje v idrijski jami zelo slabo. Znale zaloge bogatih, predvsem singenetskih rud v skonca plasteh so bile izčrpane. Na odkopavanje trših kamnin s povprečno slabšim in razpršenim epigenetskim orudjem pa rudniško vodstvo ni bilo niti psihično' niti fizično pripravljeno. Odkopavanje trših in slabše orudnih kamnin je zahtevalo bistveno povečanje proizvodnje. To pa je potegnilo za seboj vsaj delno spremembo celotne tehnologije pridobivanja, transporta (horizontalnega in vertikalnega) pa tudi žganja. Tako se je po letu 1823 začel nov tehnični cikel pri idrijskem rudniku, ki se je končal z začetkom prve svetovne vojne.

Stalno večanje izkopa rude, ki je bilo pogojeno z nižanjem vsebine živega srebra, je sovpadalo s hitrim znanstvenim in tehnično-tehnološkim razvojem 19. stoletja. Največji napredek je bil dosežen na jamskem obratu z modernizacijo črpalnih in izvoznih naprav. Rudniška uprava je z uvajanjem najboljših parnih in pozneje tudi že električnih izvoznih strojev ter tehnološko vedno boljših žgalniških peči uspela obdržati in celo povečati proizvodnjo živega srebra. Rudniški jamski obrat je bil v drugi polovici 19. stoletja med najboljše opremljenimi avstroogrskimi kovinskimi rudniki in je predstavljal eno najpomembnejših podjetij celotne monarhije vse do njenega zloma (Mohorič, 1960; Čar, 1990, 1993).

Viri

- Arko, M., 1931: *Zgodovina Idrije*. Katoliška knjigarna v Gorici, 1–250, Gorica.
- Bajželj, U., 2007: *Priprava dokumenta nominacije Dediščina živega srebra Idrija – UNESCO*, Ljubljana.
- Bergdirection (Tušar, J.), 1911: *Die erste Okkupation Idrias durch die Franzosen im Jahre 1797*. Carniola, Ljubljana.
- Bergdirektion (Tušar) 1913: *Die zweite Okkupation Idrias durch die Francosen im Jahre 1805*. Carniola, Ljubljana.
- Čar, J., 1990: *O tehnično-tehnološkem razvoju idrijskega jamskega obrata do prve svetovne vojne*. Idrijski rudnik skozi stoletja, Razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana in Mestnega muzeja v Idriji, Idrija–Ljubljana.
- Čar, J., 1993: *Tehniška zgodovina rudnika. Idrijska obzorja, Pet stoletij rudnika in mesta*. Mestni muzej Idrija.
- Čar, J., 2006: *Razmere v idrijski jami v času francoskih zasedb in v prvih letih po odhodu Francozov iz Idrije*. Tipkopis, 1–13, Mestni muzej Idrija, Idrija.
- Hingenau, O. F., 1866: *Versuche mit dem Haloxylin und mit den Heigel'schen Züdem in Idria*. Berg- und Hüttenwesen, Wien.
- Karsten, E. J. B., 1821: *Metallurgische Reise durch einen Theile von Baiern und durch die süddeutschen Provinzen Oesterreich*. Halle
- Kavčič, J., 1993: *Pet stoletij rudnika živega srebra in mesta Idrije, Idrijska obzorja*, Mestni muzej Idrija, Idrija.
- Mlakar, I., 1974: *Osnovni parametri proizvodnje rudnika Idrija skozi stoletja do danes. Idrijski razgledi 19/3–4, 1–40*, Idrija.
- Mohorič, J., 1960: *Rudnik živega srebra v Idriji. Zgodovinski prikaz nastanka, razvoja in dela. 1490–1960*. Mestni muzej v Idriji.

Opomba

Članek je bil predstavljen v obliki predavanja na 9. mednarodnem simpoziju »Kulturna dediščina v geologiji, arheologiji, rudarstvu in metalurgiji«, septembra 2007 v mestu Quebec v Kanadi.

Janez Kavčič

ARKOVA ZGODOVINA IDRIJE IZ LETA 1931

V vrsti idrijskih obletnic in jubilejev v letu 2007 zavzema vidno mesto 150 – letnica rojstva monsinjorja Mihaela Arka (1857 – 1938), dolgoletnega idrijskega dekana, poslanca v nekdanjem kranjskem deželnem zboru in zgodovinarja. Prav je, da se tudi v naši reviji spomnimo na zaslužnega moža, ki je v začetku prejšnjega stoletja požrtvovalno in uspešno zaoral v ledino idrijskega zgodovinopisja. Ker je bilo o Arkovem življenju in delu že precej napisanega, se želim pričujoči prispevek omejiti predvsem na analizo njegove znamenite Zgodovine Idrije iz leta 1931.

Monsinjur Mihael Arko, rojen 19. septembra 1857 v Zapotoku pri Sodražici, je kot župnik in dekan služboval v Idriji skoraj 41 let (!), od 1. julija 1897 do smrti 29. marca 1938. Odgovorno službo je vseskozi vestno opravljal in z Idrijčani delil usodo pod avstrijsko oblastjo, v letih prve svetovne vojne in v času italijanske

zasedbe. Skrbno je upravljal s cerkveno imovino, obnavljal sakralne stavbe in bogato opremljal župnijsko cerkev sv. Barbare. Kot priznan glasbenik cecilijanec je vzdrževal visoko kakovost cerkvenega petja, podprtega z ustrezno orkestralno spremljavo. Odlikoval pa se ni le kot zgleden dušni pastir, temveč je dejavno posegal tudi v kulturno, prosvetno, društveno in politično življenje. Po njegovi zaslugi se je pod Italijo nazadnje le še v cerkvi slovensko poučevalo in pelo. Zaradi narodne zavesti in delovanja je marsikaj pretrpel od raznarodovalnih fašističnih oblasti, ki so ga mučile z občasnimi zasliševanji in grožnjami. Starejši Idrijčani se Arka še sedaj spominjajo kot preudarnega svetovalca, dobrotnika v stiski in zavednega narodnega buditelja.

Največje in trajne zasluge, po katerih ga danes posebno cenimo, si je Arko pridobil kot publicist in neutruđen preučevalec idrijske

zgodovinske preteklosti. Vsa leta službovanja v Idriji je našel čas za raziskovanje in pisanje. Zlasti po prvi svetovni vojni je pogosto objavljaj razne članke, največ spomine v Našem čolničju, v Zborniku svečnikov sv. Pavla (1926, 1927, 1928), v Družini (1929) in v Koledarju Goriške Mohorjeve družbe (1930). Za Jadranski almanah je prispeval razpravi Idrija in njen rudnik (1923) in Nekdanji socialni položaj idrijskega rudnika (1925 – 1930).

Obsežni in sintetični monografiji z naslovom Zgodovina Idrije je Arko namenil kakih 20 let sistematičnega in vztrajnega raziskovalnega dela. Že pred prihodom v Idrijo je prebral kratek pregled zgodovine rudnika, ki ga je leta 1860 v nemščini objavil Peter Hitzinger. Ko je

Zlata maša Mihaela Arka leta 1930 (jubilant sredi prve vrste, tretji z desne pisatelj Fran Saleški Finžgar)

prevzel službo idrijskega župnika, je kmalu začel pregledovati rudniško, cerkveno in občinsko gradivo, si izpisovati zanimive podatke in postopno sestavljati zgodovino rudnika, župnije in mesta. Za dolgoletna preučevanja arhivskih fondov v gradu si je moral seveda vedno znova izposlovati dovoljenje vsakokratnega rudniškega predstojnika. Pri raziskovanju mu je veliko pomagal rudniški uradnik (oficial) Ivan Tušar, ki je »ves svoj prosti čas porabil, da je stikal po raznih papirjih, ki jih je našel v gradu pod streho.« Sistematične obdelave krajevne zgodovine se je Arko po lastni izjavi lotil tudi zato, da bi lahko z verodostojnimi informacijami postregel uglednim

uradnim osebam, ki so obiskovale rudnik in mesto in da bi lahko kot enakopraven sogovornik nastopal pri urejanju odnosov med rudniško upravo in župnijo.

O nastajanju svoje knjige je Arko v predgovoru povedal naslednje: »Tako sem prejemal 300 let stare zamazane listine. Ko sem kak dan končal proučevanje in si umil roke, je bila voda gosta in sivočrna. 15 let je trajalo iskanje zgodovinskih podatkov... Večkrat sem cel teden delal zastoj, nato pa se je dobilo zopet kaj zanimivega. Marsikatera ponočna ura se je v ta namen porabila. Zopet je minilo nekaj let, da sem izpiske uredil in prepisal v posebno knjigo.«

Idrijsko monografijo je Arko sestavljal postopoma, povečini v

Arko z orkestrom in pevskim zborom Katoliške delavske družbe v Idriji leta 1922

letih pred prvo svetovno vojno. Medvojnega časa in razmer pod italijansko zasedbo se je pozneje le delno dotaknil. Znano je bilo, da je bil pri vsakem svojem početju temeljit, dosleden in natančen. Ko se je po poldrugem desetletju garaškega dela dokopal do zadostnega fonda historičnega gradiva in zapisov, je vse tekste in poglavja še enkrat preuredil in z vzorno čitljivo pisavo prepisal v zajetno knjigo, ki obsega skoraj 300 strani. Dragocen manuskript je ohranjen v idrijskem župnijskem arhivu. Redakcijo unikatnega rokopisa za tisk je nazadnje opravil še dr. Anton Kacin, izid knjige leta 1931 pa so idrijski farani posvetili Arkovi zlati maši. Tiskana izvedba kot jo je izdala Katoliška

knjigarna v Gorici, obsega (skupaj s poslanico in uvodom) 260 strani besedila in prilog.

Izid Arkove Zgodovine Idrije leta 1931 je predstavljal za Idrijo nadvse pomemben in težko pričakovan dogodek. Ko je 11. maja 1931 knjiga prišla iz Gorice v Idrijo, je bila sprejeta z domala evforičnim navdušenjem. V 117 strani obsegajoči župnijski kroniki, ki jo je Arko vestno pisal od prihoda v Idrijo do svoje osemdesetletnice leta 1937, lahko na strani 105 preberemo: »11. maja 1931 došla knjiga Zgodovina Idrije, sestavljen dekan Arko. Ljudje jo silno želeli in zagotovili tiskarni, da ne bo trpela kake izgube. 635 iztisov so poslali v Idrijo, ki so bili v 4 dneh vsi prodani. Dobili potem še 50 iztisov, za katere so se kar trgali. 27. maja se je knjiga tudi plačala nad 6.000 lir. Tudi v Ljubljano poslani iztise že plačali. Tiskarna lep dobiček.« Dejstvo je, da tako hitrega in rekordnega odkupa ni doživela pozneje nobena idrijska knjižna izdaja.

Dodati velja, da je Arkovo delo razen v Idriji naletelo na veliko odobravanje tudi v širšem primorskem prostoru, ki je bil izpostavljen stopnjevanemu fašističnemu raznarodovalnemu pritisku. Nikakor ni bilo naključje, da je Arku ob njegovem življenjskem dosežku z lastnoročnim pismom kmalu čestital goriški nadškof dr. Frančišek Sedej, znameniti cerkljanski rojak in odločen borec za narodnostne pravice Slovencev pod Italijo. V pismu, ohranjenem skupaj s prej omenjeno Arkovo kroniko v idrijskem župnijskem arhivu, lahko preberemo: »Monsignore, dragi prijatelj! Najprej prav srčna hvala in zahvala za zelo interesantno in podučno knjigo o zgodovini Idrije, ktero so Vaši častilci skrivši uredili in izdali, ne da bi prašali mene za dovoljenje (imprimatur), kakor zahtevajo cerkveni predpisi. Ker je Cirkno nedaleč od Idrije, je zame Vaša zgodovinskih podatkov zelo bogata knjiga še posebne važnosti. Koliko truda Vas je stala! S tem ste si zaslužili tudi Vi v zgodovini – večno ime... Hitra razprodaja je najboljši dokaz o vrednosti Vaše knjige. Čestitam Vam iz srca na tem imenitnem opusu!«

Posvetimo se zdaj vsebini knjige, razdeljeni na tri obsežna poglavja, ki nosijo naslednje naslove: Rudnik, Cerkevna zgodovina in Občina.

Opis rudnika (141 strani) vsebuje vrsto najpomembnejših epizod iz njegove zgodovine, pa tudi kopico podatkov o najrazličnejših dogodkih, znamenitostih in življenjskih razmerah v nekdanji rudarski

Idriji. Arko je pravilno opozoril na pomen najstarejših zapisov o rudarjenju v Idriji iz leta 1493, ki so se ohranili v Čedadu. Temeljito je obdelal tri francoske zasedbe rudnika in mesta, dogodke leta 1848, elementarne nezgode, rudniško upravo in sodstvo, zdravstveno službo, položaj delavstva, preskrbno z življenjskimi potrebščinami, bratovsko skladnico, vojaške obveznosti, rudarsko godbo in še marsikaj.

Najstarejša obdobja idrijske zgodovine so prikazana zelo na kratko in le fragmentarno. Arko se sklicuje na nezanesljive navedbe Valvasorja, Bavčarja in Hacqueta ter upravičeno poudarja, da se letnica odkritja živega srebra »vsekakor ne da natančno določiti.« Njegovo pionirsko ugotovitev, da »imamo prve zanesljive vesti o rudniku iz l. 1493 v zapisnikih čedajškega občinskega sveta«, je pohvalila in argumentirano potrdila najboljša poznavalka prvih idrijskih desetletij dr. Marija Verbič v svoji disertaciji *Idrijski rudnik do konca 16. stoletja* (1965). Dr. Verbičeva je v celoti prebrala in komentirala omenjene dragocene *Diffinitiones magnificae communitatis civitatis Forum Julii* (Nacionalni arheološki muzej v Čedadu), česar Arku zaradi vulgarizirane latinščine in okrajšav v tekstih še ni povsem uspelo.

Po povzetku arhetipske in splošno znane pripovedi o »škafarju« se Arko loteva kopice vprašanj, na katera pa zmore dati le skope in približne odgovore. Nakaže zaplete med furlanskimi (čedajskimi) in »nemškimi« (koroškimi) rudarji, poudari pomen odkritja bogatih rud 22. junija 1508 in se dotakne habsburško – beneške vojne, po kateri je Idrija leta 1509 dokončno prešla pod avstrijsko oblast. Problematika v zvezi z nastajanjem in delovanjem rudarskih družb ostaja Arku precej nejasna, kar pa ni čudno, saj predstavlja ta tema zgodovinarjem še danes dokaj trd oreh. Vsekakor pa se je Arko zavedal, da je njegov prikaz Idrije v začetku 16. stoletja pomanjkljiv, zato je na 6. strani izrazil željo, da bi »kak mlajši zgodovinar izkopal tozadevne vire.«

V nadaljevanju opisa rudnika so nesistematično in preveč poljudno poenostavljeno omenjeni načini žganja rude od 16. do 18. stoletja, težave s plavljenjem lesa (grablje) od 16. do 20. stoletja in socialne posledice turške nevarnosti v starejših obdobjih. Za podržavljenje rudnika je napačno navedeno leto 1580 namesto leta 1575. Sledijo omembe Rak, Kamšti ter po letih vseh starejših in novejših jaškov od 16. do 20. stoletja (Katarinin, Jurijev, Ahacijev, Barbarin, Terezijin, Frančiškov, Jožefov, Ferdinandov). Predstavljene so

novejše izboljšave v žgalnici ob koncu 19. stoletja (Čermak, Špirek) in proizvodnja cinobra.

Rudniški grad Gewerkenegg je opisan na kratko in vsebinsko ne povsem točno. Po Arku naj bi ga gradili celih 11 let (1522 – 1533), vendar je iz izsledkov dr. Verbičeve razvidno, da je zidava potekala pretežno v obdobju od 1527 do 1529. Pred letom 1527 je moč predvidevati zgolj začetek »črne« gradnje, saj je vladar Ferdinand šele tega leta izdal ustrezno potrebno dovoljenje. Letnica 1527 je do danes ostala vklesana na kamnitem podboju pri vstopu na grajsko dvorišče. Iz Arkovega teksta ne izvemo, da je grad postavljala Ahacijeva družba rudarskih podjetnikov in da je bila prvotna zasnova stavbnega kompleksa v baročnem 18. stoletju bistveno predelana.

V primerjavi z drugimi razdelki je nesorazmerno obilno zastopana kratkotrajna epizoda napoleonskih vojn na prelomu 18. v 19. stoletje, saj zavzema kar petino knjige (str. 16 – 60). Nepoučenemu bralcu se bo verjetno čudno zdelo, kako to da je pisec tako obširno in natančno obdelal tri francoske okupacije Idrije v letih 1797, 1805 in 1809 – 1813. Resnici na ljubo je treba opozoriti, da se zaslužni Arko ni sam dokopal do omenjenega temeljitega opisa, ampak je več ali manj le prepisal ugotovitve, do katerih je po skrbnem študiju rudniškega arhiva prišel že omenjeni Ivan Tušar (1864 – 1922), krajevni zgodovinar in Arkov sodelavec. Tušar je v Carnioli (Izvestje Muzejskega društva za Kranjsko, Ljubljana) v letih 1911, 1913, 1914, 1915, 1916 in 1917 v nadaljevanjih objavljajl tri daljše razprave o treh francoskih vladavinah v Idriji, ki jih je Arko nato umestil v svojo knjigo. Življenjsko zgodbo in tragično usodo Napoleonove idrijske intimne prijateljice in »pasje grofice« Eve Lucije (Emilije, Cecilije, Viktorije) Krausove pa je povzel po dunajskem listu Neues Wiener Journal z dne 27. avgusta 1922.

Iz stoletnega obdobja od odhoda Francozov (1813) do prihoda Italijanov (1918) je v knjigi upoštevano samo prelomno leto 1848, ki je po Arkovih besedah »razburkalo duhove tudi v Idriji.« Omenjeni so nekateri izgredi in provokacije, delovanje tako imenovane narodne garde, prihod razboritih Žirovcev v Idrijo ter zlasti neuspešen boj rudarjev, ki so zahtevali več besede pri vodenju bratovske skladnice in upravljanju njenega premoženja. Le mimogrede je dodano še leto 1865, ko je nameravala rudnik od države kupiti Rotschildova bančna korporacija. Razgibanih dogajanj v Idriji od razpada avstrijske oblasti v jeseni 1918 do podpisa krivične rapalske pogodbe leta 1920 Arko

ne komentira, prav tako – seveda iz taktičnih razlogov – ne izrazi nikakega negodovanja zoper »pravno priključitev Idrije Italiji.«

Kratkemu pregledu 400 – letne zgodovine rudnika sledi petnajst vsebinskih sklopov, ki podrobneje obravnavajo posamezna tematska področja. Prav ta podpoglavja imajo največjo vrednost, saj so zelo bogata s podatki in zanimivostmi.

Dokaj natančno so prikazane količine pridobljenega živega srebra v različnih obdobjih, cene na tržiščih, oblike tovorjenja in transporta, dohodki in padanje vsebnosti kovine v rudah. Uporabljena je numerična tabela, objavljena leta 1881, ko je rudniška uprava (napačno) pripravila praznovanje ob domnevni 300 – letnici podržavljenja podjetja. Posebej sta poudarjena porast proizvodnje v času trgovinskih pogodb s Španijo ob koncu 18. stoletja in rekord iz leta 1913, ko je rudnik pridobil kar 820 ton živega srebra.

Pod skupnim naslovom Elementarne nezgode so na petnajstih straneh zelo izčrpno opisane težave in nesreče, ki so jih rudniku in mestu skozi stoletja povzročali sneg, povodnji, potresi, požari in druge nadloge. Iz leta v leto so se ponavljale nevarnosti zlasti v zvezi z Rakami in grabljami, ob najhujših nalivih v septembru 1926 pa je voda »stala pri lekarni (danes Trg sv. Ahacija, op. pisca), 1,5 metra visoko.« Katastrofalne razsežnosti in posledice je imel znani potres leta 1511 (ne 1525, kot navaja Arko), ki je povzročil zasutje Idrijce na Marofu in poplavo vse do območja pod gradom. Leta 1741 je ogenj v gradu ogrožal suho leseno streho (šinklji) in velike zaloge žita. V jami so se večkrat vneli požari, med katerimi sta se posebej razdivjala dva, prvi leta 1803 in drugi leta 1846; Arko se na osnovi vira iz leta 1848 posveča zlasti slednjemu. Med številnimi delovnimi in drugimi nesrečami omenja na prvem mestu usodno leto 1532, ko je »zemlja zasula 40 – 50 rudarjev« (mrtvaški kop); s tragedijo je pisatelj France Bevčev leta 1939 povezal legendo Poslednja tolažba, ki je od leta 2007 v skrajšani verziji predstavljena v prenovljeni kripti cerkve sv. Barbare.

Tatvine v rudniku so se v vseh obdobjih kronično pojavljale, bodisi v manjšem ali večjem obsegu, zato navaja Arko kakih dvajset tovrstnih primerov. Posamezniki ali člani večjih tihotapskih združb so kradli srebro in bogato rudo ter improvizirali majhne žgalnice na skrivnih mestih. Najdene storilce so čakale najstrožje kazni, ker so »pozabili sedmo zapoved in kradli samemu cesarju.« Prisojali so jim ječe, delo v verigah in zaplembe premoženja v korist bratovske skladnice. Arko

zlasti obširno pripoveduje o razkritju velike tatinske družine leta 1778: po skoraj dveletni sodni obravnavi so štiri glavne obtožence 26. novembra 1779 celo obesili na območju Šintarije blizu Marofa.

Kratka a s podatki zgoščena sta razdelka o upravi rudnika in rudarskem sodstvu. Navedene so njune pristojnosti, kot so se spreminjale od 16. stoletja pa do Arkovega časa, pa tudi nadrejeni organi in ministrstva, ki so bedeli nad poslovanjem donosnega državnega podjetja. Po letih službovanja so naštetih domala vsi rudniški direktorji (oskrbniki, upravitelji, predstojniki) in sodniki, spregledan pa je zaslužni Gregor Komar ob koncu 16. stoletja.

Razvoj zdravstvene in lekarniške službe je dokaj solidno obdelan na osmih straneh, nedvomno po dolgotrajnem pregledovanju rudniškega arhivskega gradiva. V množici omenjenih padarjev, kirurgov, zdravnikov in lekarnarjev izstopajo Janez Anton Scopoli, Balthasar Hacquet in rodbina Freyer. Arko obširno prikazuje zlasti petnajstletno (tudi predavateljsko) Scopolijevo delovanje v Idriji in ga visoko vrednoti. Seveda se Arkovi opisi po obsegu in strokovni tehtnosti ne morejo primerjati z izsledki zdravstvenega zgodovinarja Jožeta Pfeiferja dr. med., ki je leta 1989 z izvrstno knjigo Zgodovina idrijskega zdravstva podal sintezo svojega dolgoletnega raziskovalnega dela.

V tematskem sklopu Delavstvo je zbranih lepo število zanimivih dejstev in utrinkov, ki nazorno ilustrirajo položaj idrijskih rudarjev v bolj oddaljeni preteklosti. Arkove navedbe predstavljajo dobrodošlo osnovo za kako poglobljeno etnološko študijo. Med drugim izvemo, kako se je gibalo število zaposlenih pri rudniku, kaj in kje vse so delali, kako dolgi so bili šihti, kakšne težave so nastopale pri izplačilih in kako je uprava manipulirala z obljubljenimi delavskimi nagradami. Pravilniki so predpisovali rudarske obleke brez žepov, vrsto omejitev pri porokah in izganjanje brezposelnih iz Idrije. Do 19. stoletja je ostajala v veljavi posebna rudarska prisega (knapouska persega), ki jo Arko posreduje v izvornem besedilu. Za kršitelje delovne discipline so bile določene razne oblike fizične in psihične torture, na primer delo v železju (okovih) na javnem mestu. Tako imenovano »očetovsko kaznovanje« mlajših neposlušnih delavcev, ki ga je direktor uradno ukinil šele sredi 19. stoletja, je vsebovalo klofute po ušesih in udarce s palico ali lopato po zadnjici.

Podobno kot za druga delavska središča, ki sama niso premogla

širšega agrarnega zaledja, so bile tudi za Idrijo ključnega pomena kolikor toliko redne dobave osnovnih življenjskih potrebščin. Razen tega so naturalne dobrine zlasti v starejših časih predstavljale pomemben del rednih izplačil. Zato ni naključje, da je kar 18 strani Arkove knjige posvečenih preskrbi rudarjev in njihovih družin z žitom, mesom, soljo, tobakom in vinom.

Obširnemu opisu dobavljanja in razdeljevanja žita od 16. do začetka 20. stoletja so dodani zanimivi podatki o nekdanjih idrijskih mlinih. Znano je, da je bilo žito dokončno odpravljeno in zamenjano z denarjem šele leta 1912, potem ko so nekaj let prej na javnem shodu liberalci in »mokrači« preglasovali »klerikalce«. Arko, kot ugledna avtoriteta katoliškega tabora, si seveda ni mogel kaj, da ne bi v tej zvezi tudi v knjigi izrazil svojega nezadovoljstva.

Preskrba Idrije z mesom je bila večinoma v rokah zasebnih mesarjev, ki so jemali v najem erarično mesnico ob Nikovi, hlevi pa so stali na Brusovšu. Občasno je v nakupe in prodaje živine in mesa posegala tudi rudarska bratovska skladnica. Z dvema hudomušnima ilustracijama slikarja Julčeta Božiča je v Arkovi knjigi nazorno prikazan vrvež na grajskem dvorišču, ko bratovska skladnica prodaja prašiče.

V zvezi s tobakom ugotavlja Arko naslednje: »Kakor se je za rudarje skrbelo, da so dobivali poceni žito, drva, slanino, meso, itd., tako so bili tudi že davno preskrbljeni s cenanim tobakom.« Prodajo so nudili zakoniti trgovci, ki pa so se morali pogosto otepati z nelojalno konkurenco tihotapcev. Priljubljenost tobaka med rudarji so spodbujali celo zdravniki, saj Arko poroča, da je znani dr. Ludvik Gerbec »poudarjal, da tobak dobro vpliva na notranje organe proti srebro vsebujočemu prahu.«

Potrošnja vina je bila v rudarski Idriji zelo velika, zato so vinske kupčije prinašale znatne dohodke. Vabljuje posle so prevzemali številni gostilničarji v mestu in okolici, odločilno pa je vanje posegala tudi bratovska skladnica z upravljanjem erarične gostilne. Tako imenovano »vinsko gospodarstvo« je nasploh igralo pomembno vlogo, saj je bil del dobička namenjen za financiranje zdravstva in šolstva. Podobno kot pri tobaku so tudi in še bolj pri vinu mešali štrene tihotapci, o katerih Arko zapiše: »Čuvaji so večkrat stražili pot iz Vipave do Idrije – pa tihotapci so priložili svoje vino vozem, ki so vozili v Tolmin ali Škofjo Loko, in se tako ognili zaplenjenju.«

Za bratovsko skladnico Arko pravilno ugotavlja, da je »zelo stara

ustanova vseh rudarskih mest«, saj so jo poznali že srednjeveški rudniki. V Idriji naj bi jo (po Arku) kot »bratovsko blagajno« (Bruderlade) za vzajemno samopomoč ustanovili šele na prehodu iz 17. v 18. stoletje, kar pa ne more biti točno, saj je iz prej navedene knjige dr. Pfeiferja razvidno, da je delovala že okrog leta 1600. Arko poudarja, da je »postala važen činitelj v življenju idrijskih rudarjev«, vendar o njeni 400 – letni raznovrstni dejavnosti zapiše le nekaj stavkov

Nasprotno je dokaj obsežen in zanimiv Arkov opis vojaških dolžnosti (str. 128 – 135), ki so bremenile nekdanjo Idrijo. Rudarji so bili kot poseben stan po tradiciji oproščeni vojaške službe, vendar so v praksi od tega pravila odstopale nekatere izjeme. Tako so na primer v 18. stoletju precej delavcev vključevali v tako imenovano »rudarsko milico« (mušketirji in suličarji), ki je bila podvržena vojaškemu vežbanju. V razburljivih časih francoskih vojn so tudi z idrijskimi rudarji popolnjevali oddelke »deželnih brambovcov.« Delna vojaška obveznost je bila rudarjem predpisana v 19. stoletju, zato je »leta 1878 kar 24 rudarjev (in 3 drugi Idriječani) pomagalo poditi Turka iz Bosne.« Med prvo svetovno vojno, ko je bil rudnik militariziran, so rudarje zaprisegli v »črnovojnike«, mlajše letnike pa tudi mobilizirali in pošiljali na Sočo in v Karpate. Arko navaja zgovorno tragičen podatek: »V svetovni vojni je padlo oz. se je izgubilo nekaj nad sto Idriječanov.«

Rudarski godbi posveča Arko dve strani teksta, v katerem naniza predvsem stalne zadrege in zaplete v zvezi z njenim financiranjem. Njegovo trditev, češ da je »že v času rudarske milice 1765. – 1785. obstajala od rudnika vzdrževana godba«, je treba seveda bistveno popraviti, saj je o idrijski godbi že stoletje prej poročal Valvasor.

V sklopu obravnave rudnika se z zadnjim razdelkom dotakne Arko še socialnih razmer. Ilustrira jih z navajanjem poročil nekaterih duhovnikov, zdravnikov in visokih funkcionarjev iz obdobja 18. in 19. stoletja. Poudarjene so zlasti naslednje težave pa tudi razvade rudarjev in njihovih družin: skromni zaslužki, neurejeni stanovanjski problemi, slaba preskrba številnih otrok, socialna stiska vdov, nezadostna prehrana, zapleti s porokami ter lahkomišelnost veseljačenja in popivanja. Med pogostimi bolezenskimi nadlogami (črne koze, tifus, otroške bolezni) so seveda posebej izpostavljene kronične merkurialne zastrupitve. Pisec nazadnje podčrta dejstvo, da imajo rudarji šele po italijanski Listini o delu (Carta del lavoro) iz leta 1927 šest dni plačanega dopusta na leto.

V opisu cerkvene zgodovine, ki zavzema skoraj tretjino knjige, so predstavljeni prvi in poznejši idrijski duhovniki, doba protestantizma in protireformacije, razvoj od kaplanije do župnije in dekanije ter kateheti in organisti. Posebno vrednost ima temeljit prikaz zgodovine in opreme vseh idrijskih cerkva, zlasti župnijske cerkve sv. Barbare.

Zanimive so tudi Arkove navedbe o nekdanjem verskem življenju v Idriji, o spremembah v dobi cesarja Jožefa II., o socialnem statusu duhovnikov in o zapletih v odnosih med župnijo in rudniško upravo.

Arko poroča, da je v rudarski naselbini sprva opravljal verske obrede kaplan iz Spodnje Idrije, da je na mestu poznejšega gradu stala prvotna kapela sv. Ahacija in da je bila predhodnica kasnejše cerkve sv. Trojice postavljena že leta 1500. Večino podatkov o idrijskih protestantih v drugi polovici 16. stoletja povzema po znani Zgodovini slovenskega naroda, ki jo je leta 1910 izdal dr. Josip Gruden. Pri tem se postavlja na izrazito »protireformacijsko« stališče, saj pravi, da »so bili takrat v verskem oziru sploh slabi časi, ker se je širila luteranska kriva vera, protestantje v Idriji pa so morali biti zelo zagrizeni.« S simpatijami omenja nosilce idrijske katoliške obnove, ki so »40 letno delo luteranskih pridigarjev uničili.« Mimogrede velja dodati, da je mnogo novih zanimivih dejstev v zvezi z vizitacijami na Idrijskem v 16. in 17. stoletju razkril pokojni spodnjeidrijski župnik in kobariški dekan Franc Rupnik, ki je pregledoval arhivsko gradivo v Vidmu (Udine) in Čedadu. Njegov neurejen tipkopis še čaka na ustrezno redakcijo in objavo.

Iz Arkovih dokaj podrobnih predstavitev vseh idrijskih duhovnikov v 17. in 18. stoletju je razvidno, kako se je Idrija v cerkvenem pogledu le počasi osamosvajala izpod odvisnosti od župnije v Spodnji Idriji. Samostojna kaplanija je postala leta 1652, samostojna župnija šele leta 1752, pa še takrat ozemeljsko omejena na ožje mestno območje. Do leta 1791 je idrijska župnija spadala pod goriško nadškofijo, potem pa prešla pod ljubljansko škofijo. Leta 1817 je Idrija postala sedež dekanije, tako da je bil Arko po letu 1897 osmi idrijski dekan. V svoji knjigi se je lahko upravičeno pohvalil, da je šele on idrijski župniji priključil Čekovnik, ki si ga je dotlej še vedno lastila Spodnja Idrija – Fara.

V množici idrijskih kaplanov, ki jim Arko posveča kar deset strani, srečamo nekatere znamenite osebnosti. Zaslužni Frančišek Onušič, ki je v Idriji služboval nad 40 let, je vsak dan prebiral grške in latinske

klasike, prihranil presenetljivo veliko denarja in plačal zadnji dolg (30.000 kron) prve slovenske gimnazije (škofovi zavodi) v Šentvidu pri Ljubljani. Dr. Janez Gnidovec, idrijski kaplan v letih 1896 – 1897, je pozneje postal rektor v Šentvidu, po letu 1924 pa škof v Skopju. Pisatelj Fran Saleški Finžgar je svoje idrijsko obdobje (1898 – 1899) opisal v delu Leta mojega popotovanja. Janko Žagar, kaplan od 1922 do 1926, je po drugi svetovni vojni kot idrijski dekan doživel tragično usodo, povezano z rušenjem cerkve svete Barbare.

Podobno kot kaplanom odmerja Arko deset strani besedila tudi katehetom in organistom. Posebno katehetsko mesto je bilo v Idriji zasedeno od leta 1777 do leta 1929, ko je bil upokojen Francišek Oswald kot zadnji katehet na ljudski šoli. Med organisti, ki so se od 17. stoletja dalje vrstili v cerkvi sv. Barbare, so vsaj nekateri izstopali iz povprečja in se razvili v dobre glasbenike. Anton Krašner je poučeval glasbo na ljudski šoli in učiteljski pripravnici ter 25 let (1836 – 1861) izvrstno orglal in vodil pevski zbor. Josip Gnjezda je v letih 1861 – 1875 orglam in zboru pridružil celo orkester in zložil več vokalnih skladb, med njimi priljubljeno Rudarsko (Odbije tri po polnoči...). Za kakovostno cecilijansko petje je v letih 1900 – 1923 skrbel skladatelj Janez Pogačnik, ki je obenem služboval kot profesor na realki. Arko, tudi sam glasbeni strokovnjak in entuziast, se je v knjigi precej razpisal o petju, godbenih spremljavah in novih orglah, nameščenih leta 1909.

Cerkvene stavbe so na sedemindvajsetih straneh predstavljene po kronološkem vrstnem redu, kot so bile grajene: najstarejša cerkev sv. Trojice (1500), župnijska cerkev sv. Barbare (1622), podružnična cerkev sv. Antona Padovanskega (1678) in pokopališka cerkev sv. Križa (1782).

Nastanek in posvetitev cerkvice sv. Duha, predhodnice sv. Trojice, dokazuje listina z dne 22. avgusta 1500, ki jo je v Nadškofijem arhivu v Vidmu (Udine) odkril zgodovinar dr. Josip Gruden. Stavba, zgrajena na mestu odkritja samorodnega živega srebra (izročilo o škafarju), je po Arkovih navedbah v štirih stoletjih do prve svetovne vojne preživljala burno zgodovino, bila deležna večkratnih predelav, pa tudi njen obstoj je bil nekajkrat ogrožen.

Izčrpen tekst o župnijski cerkvi sv. Barbare začenja Arko z odlomkom iz dnevnika ljubljanskega škofa Tomaža Hrena, ki je 10. avgusta 1622 blagoslovil temeljni kamen. Na slovesnosti se je zbralo nad 2000 ljudi. V opisu cerkve so zajeti predvsem naslednji vsebinski poudarki in podatki: prekinitev gradnje v času 30 – letne vojne,

dokončanje stavbe konec 17. stoletja, dozidava zvonika leta 1741, ureditev kapele – kuhinje in zakristije, prenove stavbe in opreme, nabave izvrstnih zvonov, nakupi dragocenih oltarjev in slik (Matevž Langus, Jurij Tavčar, Luka Čeferin), namestitev kakovostnih orgel leta 1909, ureditev tlaka in Križevega pota (Tavčar) ter napeljava električne razsvetljave leta 1911. Med dragoceno opremo so navedeni zlasti razkošen »božji grob«, mašni plašč iz leta 1752 (dar Marije Terezije) ter kelih, monštranca in plašč nadškofa Antona Alojzija Wolfa. Ob temeljitem prikazu preteklosti in vseh detajlov cerkve sv. Barbare pa ostaja brez odgovora zanimivo vprašanje, kako to da Arko niti z besedico ne omenja podzemne kripte, ki je bila v času razrušenja cerkve leta 1951 zasuta ter šele sredi leta 2007 v prenovljeni obliki znova posvečena in dostopna za ogled.

Postavitev cerkve sv. Antona na Rožnem hribu povezuje Arko s tradicionalnim zaupanjem, ki so ga rudarji imeli do sv. Antona Padovanskega kot varuha pred nesrečami v jami. Na hribu naj bi sprva stalo majhno znamenje, nato lesena kapelica, cerkev pa so zgradili leta 1678. Arko izreka priznanje rudarjem, ki so tako pri zidavi cerkve kot pri poznejšem urejanju Kalvarije (1766) opravili veliko prostovoljnega težaškega dela. Podrobno opisuje notranji inventar (oltarji, orgle, zvonovi), s pravcato pedantno natančnostjo pa 250 – letno obdobje bolj ali manj uspešnega beneficija. Današnjemu bralcu so nedvomno zanimivi podatki o nekoč nenavadno visokem številu raznih pobožnosti, procesij in romanj od blizu in daleč, ki so jih v znatni meri začele omejevati šele jožefinske reforme konec 18. stoletja.

Nekdanja pokopališka cerkev sv. Križa, od katere je po izgradnji nove župnijske cerkve sv. Jožefa Delavca (1969) ostal samo zvonik, je imela zanimivo in večini Idrijčanov nepoznano predzgodovino. Omenjeno nepoznavanje dokazuje, da je treba Arkovo knjigo (str. 192 – 195) vendarle pozorno prebrati. Zaslužni pisec namreč dokumentirano razlaga, da je rudniški predstojnik Friderik Stampfer že leta 1719 »na majhnem hribčku na Marofu na svoje stroške zidal cerkvico sv. Križa, v kateri se je brala sv. maša.« Ker cerkvice niso popravljali, je po letu 1750 začela razpadati, dokler je niso leta 1780 popolnoma podrli. Arko pravi: »Dandanes se ne ve niti za prostor, kjer je stala.« Leta 1779 so začeli urejati ob Idriji novo pokopališče in z dovoljenjem Stampferjevega nečaka »prenesli« ime ter »ves ustanovni in svojinski denar« prejšnje stavbe na novo pokopališko cerkev, ki je

bila nato dokončana leta 1782. Tako kot starejšim cerkvam namenja Arko njej in »britofu« izčrpen opis.

Razumljivo je, da Arko kot dekan in v svojem času zelo cenjen cerkveni dostojanstvenik v knjigi obširno predstavlja idrijsko versko življenje. Med drugim opisuje praznovanja godov rudarskih patronov sv. Ahacija (22. junij) in sv. Barbare (4. december) ter številne procesije, ki so vodile zlasti k sv. Antonu, v Spodnjo Idrijo in v sosednje kraje. Našteva mnoge pobožnosti in citira besedilo rudarske molitve iz leta 1846, ki se je pod vodstvom paznika kleče izgovarjala pred spustom v jamo. O tradicionalni straži pri velikonočnem »božjem grobu« pravi: »Stražili so uniformirani rudarji, ki so nastopali tudi pri procesijah; bratovska skladnica jim je dajala za veliki teden 25 goldinarjev.«

Do ukrepov, ki so v desetletju vladavine cesarja Jožefa II. (1780 – 1790) omejevali cerkvene dejavnosti, zavzema Arko zmerno kritično stališče. Za odnose med idrijsko župnijo in rudniško upravo ugotavlja, da niso bili vedno najboljši in da je občasno prihajalo do nesporazumov in zaostritev. Poglavlje o cerkveni zgodovini zaključuje s podatki o duhovniških plačah. Ker so bili redni denarni prejemki premajhni, so duhovniki dobivali še razne podpore, dobrine v naturalijah, brezplačno zdravniško oskrbo, prispevke bratovske skladnice, honorarje za pomoč pri rudniški administraciji in do leta 1924 honorarje za vodenje matičnih knjig in listin; potem je slednje prevzela občina.

Poglavlje Občina obravnava razvoj idrijske upravne enote od zemljiškega gospostva do mestne občine. V poglavju so navedeni vsi idrijski župani in njihove zasluge, največ pozornosti pa je deležen razvoj osnovnega, poklicnega, strokovnega in srednjega šolstva. Zaključni tematski sklopi so posvečeni idrijskemu gledališču, pošti, cestnim povezavam in znamenitim idrijskim rojakom.

Arko pravilno ugotavlja, da je idrijsko ozemlje v 16. stoletju še vedno spadalo pod upravno in sodno oblast tolminskega gospostva. Zaradi pomena rudnika je nadvojvoda Ferdinand II. leta 1607 ustanovil posebno deželno knežje idrijsko gospostvo (Herrschaft), ki mu je načeloval vsakokratni rudniški upravitelj (Verweser – oskrbnik), stanujoč v gradu. Idrijsko gospostvo je obsegalo Idrijo, Jelični Vrh, Spodnjo Idrijo, Kanomljo, Krnice, Vojsko in Čekovnik. Podrobno ureditev kameralne fevdalne enote je določal prvi urbar iz leta 1623. Podložniki so morali v gradu »odrajtovati« predpisane dajatve in opraviti določeno število tovorjenj za potrebe rudnika.

Znano je, da se je po tradiciji zelo dolgo ohranjalo poimenovanje Nemška Idrija, s katerim so razlikovali rudarsko Idrijo od mnogo starejših Idrije pri Bači (Villa de Idria) in »slovenske« Spodnje Idrije (Idria Sclabonica). Tudi Valvasor je v svoji znameniti Slavi (1689) zapisal: »Teutsch Ydria man es nennet« (Nemško Idrijo jo imenujejo). Arko navaja primere, ko so omenjeni naziv uporabljali še pozneje, čeprav je Idrija prerasla iz trga v mesto in si od začetka 18. stoletja tudi formalno pridobila vse mestne pravice.

Zanimivi so podatki iz časa Napoleonovih Ilirskih provinc, ko je Idrija v sklopu francoske uprave postala sedež občine, ki jo je vodil župan (maire). Na območju občine se je leta 1813 nahajalo 11 velikih kmetij (gruntov), 44 tričetrtinskih kmetij, 58 polkmetij, 54 četrtinskih kmetij in 37 kočarjev (osminka kmetije). Število prebivalcev pa se je od sredine 18. stoletja do let po prvi svetovni vojni približno podvojilo.

Natančen seznam idrijskih županov in gerentov od 1850 do 1924 ter seznam poznejših italijanskih komisarjev je Arko obogatil z letnicami, datumi in navedbami važnejših dogodkov. Tako izvemo, da je vodnjak pred nekdanjo Bašerijo (Korle, sedaj pred Švico) postavil Karl Höchtl (župan od 1861 do 1870), da se je graditelj mestne hiše (1898) in realke (1903) Dragotin Lapajne (župan od 1896 do 1904) potegoval za železnico Vrhnika – Idrija – Sv. Lucija in da so zadnjega demokratično izvoljenega domačega župana Karla Trevna že po dveh letih mandata (1922 – 1924) zamenjali italijanski komisarji. Leta 1928 so italijanske oblasti z dekretom ukinile dotedanje manjše okoliške občine Čekovnik, Dole, Spodnjo Idrijo, Ledine in Vojsko ter njihova ozemlja pripojile novi veliki in centralizirani idrijski občini.

Dokaj izčrpen je Arkov 15 strani obsegajoč prikaz razvoja idrijskega šolstva. Na protestantski šoli konec 16. stoletja priteguje pozornost učitelj Peter Gallus, ob katerem pomislimo na morebitno sorodstvo z znamenitim skladateljem Jakobom Gallusom. Katoliško enorazrednico, ki je delovala 170 let in jo Arko komajda omenja, je temeljito obdelala šele prof. Slavica Pavlič v obsežni monografiji Zgodovina idrijskega šolstva (2006). Nasprotno je zelo dobro opisana terezijanska »glavna šola« (Hauptschule), ki je od leta 1778 do sredine 19. stoletja veljala za eno najboljših na Kranjskem. Šolo so odlikovale razvejane dejavnosti (ročna dela, pouk risanja in glasbe), zahtevo po mladem katehetu pa so utemeljevali takole: »Na starost postane človek siten, čemer in trmoglav, ne more se več ponižati na stališče otrokovo.«

V Arkovem pregledu šolstva so poudarjeni še naslednji mejniki: preureditev Probiernadna (stara separacija na sedanjem Ahacijevem trgu) v šolsko stavbo (1756), odpiranje privatnih »latinskih« (gimnazijskih) oddelkov od konca 18. stoletja do sredine 19. stoletja, dodeljevanje razmeroma visokih plač učiteljem, prva zahteva po realki leta 1850, dejavnost učiteljske pripravnice od 1852 do 1866, gradnja monumentalnega poslopja Rudniške ljudske šole od 1874 do 1877 in postopno uvajanje popolnega osnovnošolskega pouka do leta 1913. Dolgotrajni in dramatični borbi Idrijčanov za javno priznano srednjo šolo namenja Arko vsekakor premalo pozornosti in se nenavadno skromno – le z nekaj stavki, dotakne 25 – letnega delovanja (1901 – 1926) idrijske in obenem prve slovenske realke. Proti nasilni ukinitvi realke in poitalijančevanju šolstva ne protestira, najbrž iz taktičnih razlogov, da si z izidom knjige ne bi nakopal nepredvidenih težav. Dosti bolj solidno in dokumentirano so predstavljene čipkarska (po 1876), gozdarska (1892 – 1908) in gospodinjska (po 1909) šola, ki so bile v narodnostnem pogledu manj eksponirane.

Ob pregledu prej omenjene izvrstne monografije prof. Pavličeve se seveda izkaže, da je Arkov oris zgodovine idrijskega šolstva v marsičem pomanjkljiv. Kakovostnemu strokovnemu šolstvu pri rudniku v 18. stoletju je odmerjena le pičla navedba, da »so imeli tu v Scopolijevem času nekako rudarsko šolo.« Arko je spregledal srednjeevropski značaj idrijske jamomersko – zemljemersko – kartografske šole, ki sta jo vodila Franc Anton Steinberg in Jožef Mrak ter pomen mineraloško – metalurško – kemijske šole, na kateri je šest let (1763 – 1769) predaval Janez Anton Scopoli. Prezrl je tudi nedeljsko šolo, nedeljsko ponavljalno šolo, obrtno in trgovsko nadaljevalno šolo ter zgodnji idrijski otroški vrtec.

Osnovne podatke o idrijskem »teatru« je Arko povzel po razpravi Rudniško gledališče v Idriji, objavljeni v četrtem realčnem Izvestju leta 1905. Obširno in zanimivo se je razpisal o starejši idrijski poštni zgodovini. Med prometnimi povezavami rudnika in mesta s svetom je izpostavil starejšo pot čez Kovačev Rovt in Dole proti »pristanišču« na Vrhniki ter mlajšo cesto skozi Zalo proti železniški postaji v Logatcu: prvo (razširjeno) je leta 1766 ob prihodu v Idrijo občudoval Balthasar Hacquet, pri izgradnji druge pa se je v letih 1857 – 1859 udinjalo kar 160 rudarjev.

Zaključni razdelek knjige Odlični Idrijčani začenja Arko z mislijo,

da »se je Idrijčan vedno zanimal za znanost in napredek.« Po njegovih podatkih je »Idrija v teku zadnjih 200 let dala kakih 150 duhovnikov.« Seznam in kratek opis življenja in dela zajema po abecednem redu 25 zaslužnih idrijskih rojakov. Med njimi izstopajo: skladatelj Leopold Belar (1828 – 1899), skladatelj Leopold Cvek (1814 – 1896), naravoslovec – muzealec in politik Karel Dežman (1821 – 1889), čipkarska mojstrica Ivanka Ferjančič (1850 – 1879), naravoslovec Henrik Freyer (1802 – 1866), botanik Julij Glowacky (1846 – 1915), cecilijanec Janez Gnjezda (1838 – 1904), botanik Frančišek Hladnik (1773 – 1844), ljubljanski škof Anton Kavčič (1743 – 1814), naravoslovec Kajetan Stranetzky (1879 – 1918), pesnik Fran Svetličič (1814 – 1881), zgodovinar Ivan Tušar (1864 – 1922) in ljubljanski nadškof Anton Alojzij Wolf (1782 – 1859). Poznavalci idrijske preteklosti seveda lahko hitro ugotovijo, da je pričujoči Arkov izbor precej nepopoln. V njem na primer manjkajo: graditelj klavž Jožef Mrak (1709 – 1786), kartograf Anton Mrak (1739 – 1801), ljubljanski tiskarnar Jožef Blaznik (1800 – 1872), slikar Jurij Tavčar (1820 – 1892), slikar Ludvik Grilc (1851 – 1910), zgodovinar dr. Josip Gruden (1869 – 1922), slikar Matej Trpin (1871 – 1926), skladatelj Zorko Prelovec (1887 – 1939) in še kdo. Škoda je tudi, da Arko ni predstavil mnogih znamenitih prišlekov, ki so se prav v Idriji izkazovali z ustvarjalnimi dosežki in bistveno prispevali k napredku rudnika in mesta.

Po prehodu skozi vsebino knjige kaže povzeti še nekaj zaključnih ugotovitev. Če ocenjujemo vrednost in pomen Arkove Zgodovine Idrije z današnjega zornega kota, potem lahko nedvomno poudarimo, da si je prizadevni avtor pridobil trajne zasluge kot utemeljitelj idrijskega zgodovinopisja. Arko je dejansko kot prvi (in žal zaenkrat še vedno zadnji) idrijski pisec poskušal celostno in z vseh vidikov zajeti in povzeti krajevno zgodovino. Kljub omejenim možnostim je v znatni meri tudi uspel, saj je zbral domala neizčrpno zakladnico podatkov, letnic, imen, dogodkov in raznovrstnih zanimivosti, tako da njegove Zgodovine Idrije iz leta 1931 pravzaprav ni mogoče nikdar do kraja prebrati. Napisal je dragoceno knjigo »za vse čase«, slej ko prej dobrodošlo ne le najširšemu krogu bralcev, temveč tudi najboljšim poznavalcem idrijske preteklosti in kulturne dediščine. Izkušnje mnogih domoznancev vedno znova dokazujejo trditev, da celo eminentni strokovnjaki lahko ravno pri Arku še vedno najdejo kak presenetljivo dobrodošel podatek.

Ob kritičnem pregledu Arkovega življenjskega dela je seveda treba opozoriti tudi na nekatere njegove pomanjkljivosti. Arko se je v svojih prizadevanjih dokopal do meja, ki so mu jih postavljale objektivne okoliščine. Ker je bil zaradi službenih obveznosti in drugih zadolžitev trajno vezan na Idrijo in je le redko potoval izven Kranjske in Goriške, se je seveda lahko naslanjal samo na dokumentacijo, ki mu je bila na razpolago v Idriji in ni mogel dobiti vpogleda v izjemna bogastva idrijske bibliografije in virov, ki jih hranijo muzejske in arhivske ustanove širom po Evropi. Do uporabljenih fondov iz bogatega idrijskega rudniškega arhiva so se Arko in njegovi sodelavci na žalost obnašali povsem neprofesionalno, saj so po pregledih in izpisovanju večino gradiva neodgovorno in lahkomišlno zavrgli. Arko v uvodu k svoji knjigi celo iskreno priznava: »Kmalu potem, ko sem jaz končal, so vse listine kot nepotrebno navlako – balast – spravili v zavoje in trepžni papir prodali trgovcem, da so zavijali vanj kavo, moko, sir, itd.« Po vsem povedanem je razumljivo, da Arkova Zgodovina Idrije iz leta 1931 v glavnem nima ustreznega znanstvenega aparata (opomb), le tu in tam občasno navaja kak primer koriščenega arhivskega dokumenta ali literature. Tako je marsikaka navedba »obvisela v zraku«, saj je danes ni mogoče preverjati. Tak primer je denimo letnica 1716, ko naj bi Idrijčani poslali na Dunaj prvo pisno zahtevo po dveh »latinskih« (gimnazijskih) razredih, vendar raziskovalcem šolske zgodovine tega atraktivnega dopisa še ni uspelo najti.

Novejši zgodovinarji in strokovnjaki z drugih področij (etnologija, tehnika, botanika, medicina, šolstvo, itd.) so v zadnjih desetletjih bistveno razširili in poglobili poznavanje vseh dogajanj v petih idrijskih stoletjih, zato so se mnoge Arkove trditve izkazale kot napačne, hipotetične ali le delno pravilne. Nekaterih obdobij, zlasti starejših, se Arko skorajda ni dotaknil, prav tako se ni resneje spuščal na področja rudarske tehnike in metalurgije. Celotna njegova Zgodovina Idrije je po sodobnih kriterijih premalo sistematična, saj ne premore ustreznega ravnovesja med bistvenimi vsebinami in nepomembnimi podrobnostmi. Medtem ko so ponekod mnoga desetletja prezrta, se drugod besedilo prekomerno raztegne v obrobne in nezanimive detajle (npr. poglavje o beneficiju pri sv. Antonu kar 7 strani). V tematskem sklopu Rudnik je tako splošnemu pregledu dogodkov od »škafarja« do 18. stoletja odmerjenih samo borih 15 strani, nato pa trem kratkotrajnim francoskim zasedbam

*Naslovnica knjige
- Mihael Arko,
Zgodovina Idrije*

Idrije (1797, 1805, 1809 – 1813) kar 45 (!) strani. Med slikovnimi prilogami je v knjigi najti precej takih, ki k tekstu ne sodijo in so izdajatelj (dr. Kacin) z njimi očitno želeli le formalno zadostiti italijanskim oblastnikom, da z njimi ne bi imeli težav. Zato so na primer v opis nemirov leta 1848 vrinjeni posnetki obiska italijanskega kralja leta 1919 in državnega podtajnika leta 1930, na zadnjih straneh knjige pa se drug za drugim vrstijo portreti (slikar Julče Božič) šestih italijanskih občinskih komisarjev.

Ne glede na našete in še nekatere hibe pa je treba poudariti, da ohranja Arkova knjiga trajno in nenadomestljivo dokumentarno vrednost. Z njegovim imenom se začenja seznam najpomembnejših raziskovalcev idrijske preteklosti, na katerega so se pozneje uvrstili Ivan Mohorič, dr. Marija Verbič, dr. Helfried Valentinitsch, Jože Pfeifer, Slavica Pavlič in morda še kdo. Današnje in prihodnje idrijsko zgodovinopisje stoji pred izzivom: kdaj in kako nadgraditi Arkovo delo? Omenjeni izziv predstavlja zahtevno in hvaležno nalogo, v katero bi moral več let zagristi kak vsestransko usposobljen, razgledan in vztrajen zgodovinar. Prej ali slej bo treba napisati »prenovljeno« Zgodovino Idrije, seveda kot sintezo vseh novejših dognanj in v skladu s sodobnimi zahtevami zgodovinske stroke.

Marija Terpin

MARINA MELHIORCA – POMOČNICA TATOV

Proces proti tolpi tatov in tihotapcev 1729–1731

Idrijski rudniški upravitelj (Verweseer), plemeniti Franc Anton Steinberg (Stemberg), ki je rudnik upravljal med leti 1724–1747, se je znašel v veliki zagati. Notranjeavstrijski komori (Hof-Cammer) je v pismu, dne 23. oktobra 1730, potožil, da tokratni proces proti tihotapcem presega njegove moči, spregledal pa je, da nemara še posebej zato, ker je vanj vpletena ženska.¹

Uvod

Marina (Marija) Melhiorca (izv. Melchiorza) je doslej najstarejša poimensko znana prekupčevalka s čipkami z Idrijsko-Cerkljanskega, saj je bila glede na izpostavljeno starost, ki jo izpričujejo sodni zapisi, zagotovo rojena še v 17. stoletju.² Naslov prispevka sem nasloвила po njej, čeprav je bilo v proces vpletenih več oseb, med njimi kar nekaj rudarjev, toda njena nejasna vloga znotraj organizirane tihotapske tolpe me je prevzela do te mere, da sem se odločila nasprotje med njeno podobo naivne žrtve ter obenem glavnega veznega člana tihotapcev podrobneje raziskati. Glavno pozornost si nedvomno zasluži, saj je navkljub starosti in telesnim šibkostim zasliševalce ves čas vodila za nos in nenehno spreminjala svoje izjave na zaslišanjih, tako da je inkvizitor v Gradec resignirano sporočil, da zapisov njenih zaslišanj sploh ne bo pošiljal, ker si njene trditve nenehno nasprotujejo.

Omembo Melhiorce najdemo že v *Zgodovini Idrije* Mihaela Arka, kjer je predstavljena zgolj njena vloga pri

tihotapljenju živega srebra. Kot krošnjarko, ki je prekupčevala z viktualijami in čipkami, jo prva omenjata Marija Verbič in Lado Božič.³

Med iskanjem arhivskega gradiva o zgodovini čipkarstva na Idrijskem po podatkih predhodnih raziskovalcev sem po enem izmed »tistih«⁴ čudovitih naključij odkrila gradivo z lastno zgodbo, ki je presegala prvotni okvir raziskovanja. Kljub temu, da je bil proces proti tihotapcem in krošnjarki Marini Melhiorci že večkrat omenjen, še nikoli ni bil podrobno preučen in predstavljen, pomemben element pričujočega zapisa pa predstavlja tudi dopolnitev z doslej še nepoznanim gradivom iz graškega deželnega arhiva, ki doslej znane podatke pomembno dopolnjuje. Viri za ta prispevek so v veliki meri predvsem sodni zapiski kazenskega procesa, ki se je v letih 1729–31 odvijal v Idriji, in so danes hranjeni v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Enota v Idriji, večji del pa sem odkrila v deželnem arhivu (Steiermärkisches Landes-Archiv) v Gradcu.⁴ Sam proces je dosegel ogromne razsežnosti in je bil zelo razvpit, saj je trajal nenavadno dolgo, vanj so bila vpletena oblastva iz

idrijskega, loškega in tolminskega gospostva, neposredne napotke pa je rudniški upravitelj dobival iz graške dvorne komore. Ohranjeni (najdeni) sodni zapisi nam poleg zanimivih osebnih usod ponujajo tudi vpogled v kriminalno sodstvo v 1. polovici 18. stoletja, razkrivajo oblike kaznovanj ter kriminalno življenje tedanjih prebivalcev idrijskega, tolminskega in loškega gospostva.

Tihotapci, na Idrijskem zanimivi predvsem zaradi trgovanja z rudo in/ali živim srebrom, so bili od nekdaj deležni mnogo pozornosti zgodovinarjev. Poleg že omenjenega Arka, ki je tatvinam v rudniku namenil posebno, vendar skopo poglavje v svojem delu, se je s tihotapstvom na tem območju najbolj celostno ukvarjala Mira Hodnik.⁵

Večje probleme pri delu so mi povzročali predvsem (ne)verodostojnost in napake pri navedbah v posameznih aktih, ki se razlikujejo glede na pisca, nedoslednosti pa je polno tudi pri istem avtorju, zato je bilo potrebno dosti preverjanja, nekateri podatki so žal tudi neuporabni. Glede na Arkov zapis o tem procesu,⁶ ki se nadaljuje vse v leto 1731, smem sklepati, da gradivo danes bodisi

ni več v celoti ohranjeno oz. se nahaja na drugem mestu. Obstaja pa tudi verjetnost, da se manjkajoče gradivo nahaja v graškem arhivu, česar v času mojega raziskovalnega dela v Gradcu žal nisem mogla preveriti, zato zaključek zgodbe ostaja odprt.

V nadaljevanju bom pojasnila upravno-pravno stanje Idrije v 1. polovici 18. stoletja, nato pa bom predstavila potek sodnega procesa proti tihotapcem, ki je za tiste čase trajal nenavadno dolgo. Proces razkriva kar nekaj podatkov o pravni zgodovini Idrije, obenem tudi množico napak in nerodnosti, ki so jih izvedle tedanje sodne oblasti, in čeprav danes prav te pri bralcu utegnejo izzvati hudomušen nasmešek, se je potrebno zavedati tudi resnejših posledic, ki so jih povzročile. Zanimalo me je področje kazenskega materialnega in formalnega kazenskega prava. S področja kazenskega prava sem želela predvsem preveriti, v kolikšni meri se je pri sojenju upošteval karolinški rudarski kodeks iz l. 1580, pri formalnem pa sem želela preveriti obstoj in upoštevanje postopkov v procesu ter stopnjo prisotnosti manj prijetnih oblik zasliševanja (inkvizicije): mučenja. Na konkretnem primeru sem želela dokazati, da je bila Vojna Krajina že pred obdobjem terezijanskega razsvetljenega absolutizma območje deportacij nezaželenih,⁷ pri čemer so bili *personae non grate* predvsem kaznjenci, hkrati pa je verjetno, da je tamkajšnje območje beguncem, ki so morali pobegniti iz kakršnegakoli razloga, nudilo varno zatočišče pred oblastmi. Nenazadnje me je gnala tudi gola radovednost, kako je proces vplival na nadaljnje (ne)življenje udeležencev in

končno, kaj se je zgodilo z Melhiorco.

Upravno-pravne razmere v 1. polovici 18. stoletja na Kranjskem

Zaradi boljšega razumevanja delovanja sodne jurisdikcije naj na kratko predstavim upravne razmere na Idrijskem v 2. desetletju 18. st. Gledano širše, je bila za Avstrijsko cesarstvo do sr. 18. stoletja značilna precejšnja samostojnost dežel. Današnje slovensko ozemlje je bilo tedaj večinoma vključeno v skupino Notranjeavstrijskih dežel,⁸ tj. skupino habsburških dednih dežel, ki so jih sestavljale Štajerska, Koroška in Kranjska, po l. 1500 tudi Goriška, ter nekaj glavarstev. Prehod Idrije h Kranjski *de iure* še dandanes ni povsem določen in pojasnjen. Položaj je zapletel predvsem sklep, da je gospostvo podrejeno upravitelju, krvno sodstvo pa je ostalo pod tolminskim gospostvom.⁹ Formalno se je položaj Idrije uredil v času vladanja Jožefa II., natančneje l. 1783, ko je bil izveden jožefinski kataster. Takrat je bila Idrija jasno opredeljena kot del Kranjske, toda v stroki prevladuje mnenje, da je bilo Idrijsko območje *de facto* h Kranjski prišteto že prej, verjetno sredi 60. let v dobi vladanja »razsvetljene« Marije Terezije. Proces l. 1729–31 časovno spada v obdobje pred uradno priključitvijo Idrije Kranjski, ko je bila Idrija na kranjski meji, kamor jo je v *Slavi Vojvodine Kranjske* l. 1689 uvrstil Valvasor.¹⁰

Idrijsko gospostvo je bilo 6. aprila 1607 izvzeto iz tolminskega in podrejeno rudniškemu upraviteljskemu organu, čeprav sama izključitev iz tolminskega gospostva časovno seveda ne sovпада s priključitvijo h Kranjski. Po cerkveni upravi je omenjeno

¹ ZAL, Enota v Idriji, fond RŽS, *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, št. 57, 23. oktober 1730.

² V virih je vedno predstavljena kot starka: »alte[s] Weib«, zato smemo sklepati, da je bila l. 1729 stara med 50. in 60. let ter se je verjetno rodila v 60. ali 70. letih 17. stoletja. Vseeno sem do natančnejše opredelitve njenega rojstva zadržana, saj Melhiorca na zadnjem zaslišanju omenja njenega najmlajšega sina Florjana, ki je bil glede na opise ob njenem prijetju še otrok. (ZAL, Enota v Idriji, fond RŽS, *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, št. 57, 12. marec 1731.) Zato dopuščam možnost, da čas in njen način življenja njenemu videzu nista prizanašala in je bila po letih mlajša kot je izgledala.

³ Prim. M. Arko, *Zgodovina Idrije* (Go: Katoliška knjigarna, 1931¹), str. 86; L. Božič, Idrijsko čipkarstvo, *IR* 1/1 (1956), str. 5–10; M. Verbič, O začetkih idrijskega čipkarstva s posebnim ozirom na Idrijo, *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* 17/3 (1969), str. 157–160.

⁴ ZAL, Enota v Idriji, *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, Nr. 57; LA Gradec, *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–V.–8, K 1856; LA Gradec, *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–IV.–58, K 1853.

⁵ Prim. M. Hodnik, Tihotapci živorebrve rude v 18. stoletju, *IR* XL/1–2 (1995), str. 22–27; M. Hodnik, Kraja živorebrne rude in kaznovanje tatov iz Loškega gospostva, *LR* 42/1 (1995), str. 31–36.

⁶ M. Arko, *Zgodovina Idrije* (Go: Katoliška knjigarna, 1931¹), str. 86–87.

⁷ Avstrijski zgodovinar Stephan Steiner se je ukvarjal predvsem z deportacijami koroških protestantov na področje Vojne Krajine v 18. stoletju. Prim. S. Steiner, *Reisen ohne Wiederkehr. Die Deportation von Protestanten aus Kärnten 1734–1736* (Oldenbourg Wissensch. Vlg., 2006). Tudi M. Hodnik v svojem članku piše, da je bila kazen za obsojenega kraje živega srebra l. 1761 prisilno delo v Karlovcu. Prim. M. Hodnik, Kraja živorebrne rude in kaznovanje tatov iz Loškega gospostva, *LR* 42/1 (1995), str. 33.

⁸ Notranjeavstrijske dežele so se kot samostojna enota oblikovale v času cesarja Maksimilijana II. (1564–1619), še posebej važno vlogo pri tem gre pripisati nevarnosti turških vpadov, z izbiro Gradca kot glavnega mesta pa je enoti še več samostojnosti zagotovil Karel II. (1564–1590). Slednji je v Gradcu ustanovil dunajskim sorodne centralne organe: tajni svet, dvorno komoro, dvorni svet, dvorno

območje spadalo pod spodnejdrijsko faro. Obsegalo je območje Javorjevega Dola, Spodnjo in Srednjo Kanomljo, Vojsko, Čekovnik, »nemško« in Spodnjo Idrijo, Dole, Jelični Vrh ter Ledine. Na severu je idrijsko gospostvo mejilo na tolminsko (današnja Cerkljanska), na jugu na vipavsko, na jugozahodu na kriško, na vzhodu na škofjeloško, na zahodu pa na goriški ces. kralj. gozdarski urad.

Z upravljanjem deželno knežjega premoženja v deželi se je ukvarjal *vicedom*. Njegove pristojnosti so se od nastanka v 13. stoletju zelo spreminjale. Pod njegovo zaščito so spadala deželno knežja mesta in trgi ali deželno knežje župnije. Zadolžen je bil za obračunavanje različnih prihodkov (mitnine, carine, davki, obrtne naprave, sodstvo idr.) in podrejen centralnim organom: notranjeavstrijski komori glede financ in notranjeavstrijski vladi glede upravnih vprašanj. Na čelu idrijskega rudnika je bil upravitelj (nem. *Verweser*) in tedaj je to mesto zasedal Franc Anton Steinberg (Stemberg)¹¹ (1684–1765), ki je rudnik upravljal od l. 1724–1747, ko se je upokojil. V kolektivnem spominu Idrijčanov je ostal zapisan kot sposoben in plemenit človek, ki je mnogo doprinesel k razvoju rudnika. Iz literature je razbrati, da je bil nadarjen za naravoslovje in tehniko, dosti več težav pa so mu, kar želim ponazoriti prav na tem sodnem primeru, povzročale pravne zadeve.

Sodna oblast v deželi Kranjski se je delila na več instanc. Vicedomsko sodišče je bilo na Kranjskem mdr. tudi pritožbena instanca proti izrekom sodb višjih rudarskih sodišč in je imelo lastnega krvnega sodnika

Idrijski rudniški upravitelj Franc Anton Steinberg (Stemberg) (1686–1765) (Fototeka MMI)

(*Bannrichter*). Vicedomu se je obseg pristojnosti sčasoma manjšal, dokler sredi 18. stoletja ni bil povsem odpravljen. Najvišjo sodno oblast v deželi sta prestavljala deželno glavarsko in ograjno sodišče. Posebnost sta bili Goriška in Gradiščanska, kjer je bilo deželno glavarsko sodišče pristojno za vse ljudi, ne le plemiče, hkrati pa je nastopalo tudi kot prizivna/apelacijska instanca za nižja sodišča. Višja revizijska/kasacijska instanca deželno glavarskega in vicedomskega sodišča je bila notranjeavstrijska vlada v Gradcu.¹² Deželno sodišče je v eni osebi predstavljalo tožnika in sodnika in ti dve funkciji sta se šele postopoma ločili. Na

Kranjsko je Idrijo že od začetka 17. stoletja vezala prav podrejenost vicedomu v fiskalnih zadevah.

Službo rudarskega sodnika je v Idriji po naročilu Maksimilijana I. nastopil Viljem Neumann I. 1509 z namenom varovanja pravic rudarskih družb, urejanja sporov in beleženjem desetine. Sprva predvsem upravnemu pravu so l. 1689 priključili še ostala področja, z izjemo kazenskega prava, ki je ostalo pod jurisdikcijo tolminskega deželnega sodnika. Leta 1732, prav v času zaključka procesa(!), se kot zadnji rudarski sodnik v Idriji omenja Jožef Anton Podobnik, z njegovo upokojitvijo pa naj bi se sodna oblast prenesla na upravitelja rudnika.¹³ V literaturi se kot čas spremembe uprave in združitve funkcije rudniškega upravitelja s funkcijo rudarskega sodnika omenja tudi l. 1737.¹⁴ Obe navedeni letnici mi vzbujata dvom, saj je bil Steinberg uradno že l. 1729 odgovoren za potek procesa. Zaradi preobilice dela pa je za namestnika postavil Podobnika, sicer rudniškega sodnika. Združitev funkcij v osebi upravitelja je bila zgolj formalnost, saj naj bi v praksi sodne posle odtlej opravljal poseben uradnik – justiciar.¹⁵

Niže sodstvo je za idrijsko gospostvo vodil upravitelj, kriminalno pa je bilo tudi po sestavi lastnega urbarija za Idrijo (1623) podrejeno tolminskemu deželnemu glavaru, položaj katerega je obenem vključeval tudi funkcijo krvnega sodnika. Ker je bil proces proti tatovom in tihotapcem kazenske narave, je bil vanj *volens nolens* vpleten tudi Jakob Anton Coronini (1687–1741), tolminski grof in deželni glavar do l. 1741.¹⁶

Idrija v Valvasorjevem času konec 17. stoletja (Fototeka MMI, po J. V. Valvasor: *Slava Vojvodine Kranjske*, 1689, str. 197)

Rudarski pravni red

Zaradi specifične narave dela se je rudarsko pravo oblikovalo relativno zgodaj, poznamo npr. rimski pravni red iz 1. stoletja n. š. Rudarski redi, ki so nastajali od fevdalne dobe dalje, so urejali poseben status rudarjev (mdr. oprostitev vojaščine, posebne privilegije, za katere so morali plačevati davek), imeli pa so tudi lastno sodstvo in izvoljene sodnike. Leta 1580, pet let po tem, ko je Janž Khisl von Kaltenbrunn v Karlovem imenu zbral potrebnih 144 kuksov in je rudnik prešel pod državno posest, je posebej

za Idrijo izšel nov rudarski red – *Idrianisch Haupt Bergordnung*,¹⁷ ki ga je 6. aprila istega leta izdal deželni knez Karel.¹⁸ Novi rudarski red je poleg postavk ravnanja v sporih in disciplinskih predpisov ter norm javne varnosti in reda vseboval predvsem postavke o odnosu do dela in predpostavljeneh, s čimer je deželni knez želel zagotoviti nemoteno obratovanje rudnika, ki mu je prinašal tako velik dobiček. Vzrok za nastanek tega reda gre iskati tudi pri uporabi rudarjev zaradi izkoriščanja leto dni prej (1579). Karolinški rudarski red je ostal v veljavi vse do srede 19. st.,

pisarno in vlado. Navkljub temu, da jo je Karlov sin cesar Ferdinand II. (1619–1937) združil z ostalimi habsburškimi deželami, se je kot upravna enota z lastnimi organi ohranila vse do terezijanskih reform sredi 18. stoletja (1747).

⁹ Prim. L. Hauptmann, Entstehung und Entwicklung. *Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpländer*. I. oddelek Die Landgerichtskarte, 4. del Kärnten, Krain, Görz und Istrien (Dunaj, 1914), str. 452.

¹⁰ »[...] Ligt / wie fast alle die vorige / zwischen hohen Gebirge / in einem Graben / drey starcker Meilwegs von Ober-laybach / gleich an der Crainerischen Grenzen: ist aber völlig und unmitttelbar / der I.Ö. hof-Cammer auf Grätz unterworfen. [...]« J. V. Valvasor, *Die Ehre dess Hertzogthums Crain: das ist, Wahre, gründliche, und recht eigentliche Belegen- und Beschaffenheit dieses Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes* (Lj: W. M. Endter, 1689), str. 196–197.

¹¹ F. A. Steinberg naj bi bil najverjetneje slovenskega rodu in sin graščaka Volka Ernesta na Kalcu pri Zagorju (Kras). V poklicni karieri je mdr. izboljšal ceste proti Gorici, Trstu in Reki in izdelal tudi navodila za gradnjo in izboljšanje cest, v času upravljanja idrijskega rudnika je izdelal natančen model rudnika (*Idmographia Metallii fodinarum Hydricarum mechanica*), iznašel nov način izpiranja (modus lutendi). Med njegova zanimanja so sodila statika, hidrostatika, zemljemerstvo, jamomerstvo in nenazadnje tudi slikanje. Pomembne zasluge ima pri opisih Cerkniškega jezera, za njegove usluge pa mu je bil podeljen naziv dvornega komornega svetnika in zlata kolajna. Prim. PSBL, 14. snopič (Sedej – Suhadolc) (Go: Goriška Mohorjeva družba, 1988), str. 458–459.

¹² J. Zontar, *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od sr. 18. st. do l. 1848* (Lj: ARS, 1998), str. 12–13.

¹³ M. Arko, *Zgodovina Idrije* (Go: Katoliška knjigarna, 1931'), str. 92.

¹⁴ J. Zontar, *Idrijski rudniški arhiv, Idrijski rudnik skozi stoletja* (Idrija, Lj: MMI, ZAL, 1990), str. 8.

¹⁵ M. Arko, *Zgodovina Idrije* (Go: Katoliška knjigarna, 1931'), str. 93.

¹⁶ J. A. Coronini je izhajal iz tolminske veje plemiške rodbine Coroninijev. Jakob Anotonov oče Peter Anton je gospostvo in glavarstvo Tolmin kupil l. 1751 od baronov Breunerjev. Cesar Leopold je l. 1698 tolminske glavarje začasno podredil goriškim, a se je Jakob Anton na to pritožil in

ko ga je l. 1854 nadomestil Francjožefov rudarski red, novi splošni zakon za vse tedanje avstrijske dežele.

V letih procesa je bil karolinški red torej še vedno veljaven, zato se zdi smotno predstaviti tudi posamezne izmed 60 členov, ki se nanašajo na obravnavano problematiko. Zaradi skoraj 150-letne časovne oddaljenosti od nastanka reda in zastarelosti, predvidenih ukrepov proti tatovom in tihotapcem niso (več) samoumevno izvršili. O prepovedi odnašanja rude iz rudnika govori 12. člen, a v tem primeru je bolj aktualen 13. člen, ki zadeva prepoved prodajanja ali odnašanja rude:

Ne sme se kupovati ali prodajati nobenega živega srebra, cinobra, neočiščene ali očiščene rude bodisi pri jamah ali pri žgalnicah, ali jo kamorkoli odnašati in si jo skrivoma prilaščati. Kdor pa to napravi, prav tako kdor vedoma to dovoli narediti ali je pomagal napraviti, bo strogo kaznovan s smrtno kaznijo in odvzemom premoženja.¹⁹

Funkcijo rudarskega sodnika je 1732/37 zamenjal upravitelj rudnika in 19. člen karolinškega reda, ki govori o pristojnostih in nalogah rudarskega sodnika, zato ni mogel biti več v celoti upoštevan. Pod oblast rudniškega sodnika so se poleg rudniških delavcev prištevali tudi tisti, ki so tam živeli ali jim je rudnik na tak ali drugačen način nudil možnost preživljanja. V primeru, da bi prišlo do spora ali prestopka med rudarji in podložniki drugih sodišč na samem idrijskem ozemlju, je po zakonu o sodbi in kazni razsojal rudarski sodnik.²⁰ Med civilnim in kazenskim sodstvom je bilo tedaj še malo razlik.

Istega leta kot je bilo ustanovljeno višje rudarsko sodišče v Idriji²¹ (1783) oz. prav za

potrebe novoustanovljenih rudarskih sodišč je Notranje in Gornjeavstrijsko apelacijsko sodišče (*Inner und Oberösterreichisches Appellationsgericht*) na podlagi osnutka, ki ga je izdelal sam Jožef II. – naključje se vendarle zdi preveliko – izdalo resolucijo o kaznovanju delinkventov z žigosanjem obraza.²² Kdaj točno je postalo žigosanje uveljavljena kazen za tovrstne prestopke, mi ni natančno znano; karolinški rudarski red ga namreč ne omenja in za krajo neizprosno predvideva smrtno kazen.²³

Proces

Proces proti tihotapski tolpi je trajal nenavadno dolgo: prvi zapisi segajo v začetek aprila l. 1730, a se nanašajo še na dogodke iz l. 1729, zadnji (ohranjeni) zapisi pa so iz marca 1731. leta. To je bilo obdobje, ko so v središču Idrije že stali grad, cerkev sv. Trojice in cerkev sv. Barbare, ni pa bilo še niti sledu o magazinu ali gledališču, prav tako na Idrijci in njenih pritokih še niso stale zidane, temveč lesene klavže. Potek dogajanj bom predstavila kronološko, tako kot se je odvijal proces, pri čemer bom dogodke rekonstruirala na podlagi vseh aktov.

Ohranjeno gradivo predstavljajo zapisi in poročila, osebna korespondenca med vpletenimi sodnimi organi, sodna zaslišanja (*inquisitiones*), napotki notranjeavstrijske dvorne komore (*Hof-Cammer*). Med avtorji najdemo tako rokopise odgovornih uradnikov kot zapise njihovih pisarjev, ki so ponavadi zaradi lepše pisave tudi lažje berljivi.²⁴

Na začetku bom predstavila pomembnejše vpletene osebe, tako obtožence kot

njihove tožnike, v vsaki zgodbi pa vedno nastopa tudi nekaj nepogrešljivih stranskih oseb. Med procesom je stalno prihajalo do novih sprememb in nenehni *salti mortali* so morali odgovornim povzročati velike skrbi. Opaziti je tudi, da je bilo sodelovanje med gospodvi dobro. Do največ trenj je očitno prihajalo med deželnim glavarjem Coroninijem in Steinbergom – verjetno zaradi nejasnosti pri delitvi pristojnosti v Idriji. Prvi se namreč ni dosti obotavljal, da komori ne bi priobčil Steinbergovih »napak« in spodrsrljajev, tako da je bil slednji posledično okranc s strani višje instance.²⁵

Tatovi, tihotapci, vagabundi in zaporniki

Obsojence sem glede na njihovo vlogo pri kraji in mešetarjenju z živim srebrom zaradi lažjega razumevanja razdelila v tri skupine.

Krošnjarka Marina (Marija) Melhiorca je bila v času procesa že v letih (kar stalno poudarjajo vsi zapisi) in se je ukvarjala s krošnjarjenjem. Bila je podložnica tolminskega gospostva, doma iz Šebrelj. Skušala sem ugotoviti, če se da iz njenega priimka natančneje določiti njeno poreklo. Melhiorca bi utegnila izhajati iz imena Melchior – Miha in lahko pomeni, da je bila žena nekega Mihe, da je bilo Miha ime njenemu očetu, ali se je tako reklo pri hiši. Toda glede na to, da je v aktih označena kot »stara beračica brez imetja«, se zdi najverjetnejša prva možnost, zato domnevam, da je bila najbrž vdova nekega Mihe.

Idrijski knapi:²⁶

- Hans Kavčič (*Kautschitsch*) in njegovi trije sinovi: Andrej, Caspar in Anton;
- Matevž Kagnus (*Matheusen Kagnuß/Käggnuß*), rudar iz Idrije in najemniški vojak, dvakrat poročen, oče hčerke iz 1. zakona in 7-letnega sina Jakoba iz 2. zakona;
- Valentin Perkavšek (*Vallentin Perkhauseckh*), idrijski rudar, najemnik v hiši Hansa Kavčiča, poročen, oče dveh mladoletnih otrok.

Prekupčevalci z ukradenim blagom:

- Matija Koren, podložnik tolminskega gospostva;
- Vid Krivic (*Veith Kriuiz*), glavni prekupčevalec in potepuh (*principal correus, utpote vagabundo*), doma iz Šentviške Gore;
- Ivan Krivic, kmečki hlapec.²⁷

Tožniki, sodniki, biriči

(Kranjski) sodni organi, udeleženi v procesu, so bili:

- Franc Anton Steinberg, rudniški upravitelj;
- Jožef Anton Podobnik, Steinbergov namestnik in zadnji rudniški sodnik v Idriji;
- Jakob Anton Coronini, tolminski deželni grof in deželni sodnik;
- Janez Krstnik von Nemizhoff (*Johann Baptista von N.*), višji rudarski sodnik na Kranjskem (*Oberbergriechter*);
- Anton Grošelj (*Antoni Grosse*), nižji rudarski sodnik v Kropi (*Unterbergriechter*);
- grof von Wildenstein, goriški deželni glavar (*Landeshauptmann*).

Centralno oblastvo v Gradcu sta predstavljala:

- Jožef Franc Grasser, predsednik (*praesident*) dvorne komore;
- Johan Jožef Hollmayr, komorni pisar in podpredsednik (*vice praesident*) graške komore.

Kraja

Leta 1728 je Steinberg pred vhod v Jožefov jašek ukazal postaviti nova, močna vrata z dvojnima ključavnicama. Prvič zato, da rudarji ne bi odhajali domov prezgodaj, drugič zato, ker je želel preprečiti krajo rude. Mihael Albreht – črpalec vode (*Wasserhöber*) pri jašku sv. Jožefa, mu je sporočil, da sta v eni izmed jasnih noči po pešpoti prišla dva moška: eden bos, drugi v kmečkih čevljih. Nato sta s palico na silo odprla vrata in s tem dostop do jame ter nedvomno dvignila rudo iz tretjega nivoja («skozi tri luknje») ter jo zložila iz umazanih vozičkov. Upravitelj je zato posumil, da ta »tatinska sodrga« živo srebro žge in prodaja ter bi utegnila rudniku napraviti še veliko več nevšečnosti, ako je ne bi ustavili.

13. marca 1729, ko se je zgodba začela, je bil nesrečni upravitelj rudnika na obisku v madžarskih rudnikih. Nižji žgalniški mojster (*Unterbrennmeister*) Pališka (Palischka) se je upravniku Francu A. pl. Steinbergu že tedne pritoževal, da iz 9 peči v žgalnici ponoči izginjajo železo, retorte ter nekaj drugih stvari – ne da bi bile poškodovane ključavnice. Žgalniški mojster je zato skupaj z gozdnim čuvajem Lovrom Likarjem sklenil čuvati peči, a nista nikogar zasačila.

Dan kasneje sta iz posebej za to pripravljene sobe izginili dve retorti, še istega

znova dosegel samostojnost. Zaradi smrti v družini je v njegove roke prišlo premoženje vse tolminske veje ter je bil l. 1687 skupaj z bratrančema iz kromberške in šempeterske veje povzdignjen med nemške grofe z nazivom Coronini-Cromberg. Prim. PSNL (3. zv. Bor – Čopič) (Go: Goriška Mohorjeva družba, 1976), str. 196–197. Simon Rutar, *Zgodovina Tolminskega* [faksimile] (Go: Goriški muzej, 1972).

- ¹⁷ Idrijski rudarski red je iz nemščine prevedla Marija Verbič. Prim. M. Verbič, *Karolinški rudarski red za idrijski rudnik 1580. IR 2/XIV* (1969), str. 57–71.
- ¹⁸ Idrijski rudarski red je bil sedmi rudarski red, veljaven v naših krajih, in je sledil Rudarskemu redu Friderika Ortenburškega (1381) – slednjega je znova potrdil Ulrik II. Celjski (1452) – Maksimilijanovemu (1517), Ferdinandovemu (1550, 1553) ter prvemu Karlovcu, ki je veljal železne rudnike in fužine na Kranjskem in Goriškem (1577).
- ¹⁹ M. Verbič, *Karolinški rudarski red za idrijski rudnik 1580. IR 2/XIV* (1969), str. 61.
- ²⁰ Prav tam, str. 63.
- ²¹ Rudarsko sodišče je bilo eno izmed zgodnjih specialnih sodišč na Kranjskem. Ustanovljeno je bilo l. 1783 v Idriji (Kranj.), Celovcu (Kor.) in Eisenerzu (Štaj.). Ljubljansko rudarsko sodišče je bilo do l. 1792 podrejeno idrijskemu, nato pa samostojno, in je obdržalo vpliv tudi v obdobju Ilirskih provinc, l. 1814 pa je bilo za nekdanje Notranjeavstrijske dežele zadolženo višje rud. sodišče v Celovcu. Z marčno revolucijo so rudarska sodišča nadomestila rudarska glavarstva, ki je imel za Kranjsko, Goriško-Gradiščansko in Trst sedež v Ljubljani.
- ²² Glej M. Hodnik, *Tihotapci živossrebrove rude v 18. stoletju. IR XL/1–2* (1995), str. 22–27. Vsebinsko resolucije in opise celotnega postopka žigosanja je avtorica podrobno predstavila v navedenem članku.
- ²³ M. Verbič, *Karolinški rudarski red za idrijski rudnik 1580. IR 2/XIV* (1969), str. 57–71.
- ²⁴ Gradivo je v celoti pisano v stari nemščini, v t. i. kurzivi (kurzivni pisavi), bolj poznani kot gotica. Na tem mestu bi se želela za pomoč pri transkripcijah in razumevanju posameznih odsekov besedil najlepše zahvaliti mag. Tanji Žigon in Joachimmu Kirchhoffu.
- ²⁵ LA Gradec, HK 1730–IV.–5, K 1853, 18. april 1730.
- ²⁶ Navedeni rudarji so se očitno pregrešili nad svojo »Knapouško Perfego«, vprašanje pa je, ali so tudi mladeniči že opravili prisego za nedoletne

dne pa so se mladi Andrej Kavčič, Matevž Kagnus in Valentin Perkavšek, vsi oprtani s koši, preko Contaspela²⁸ odpravili na loško gospostvo v Železnike, saj so jih opazili kmetje ob poti.

Prijetje »tatinske svojati«: Matije Korena, Melhiorca in Andreja Kavčiča

Zgodbi v aktih začnemo slediti na točki, ko je tolminski grof Coronini po naročilu Steinbergovega namestnika, sodnika Jožefa Antona Podobnika (Padobnig), dal prijeti večkratnega kupca živosrebrove rude in podložnika tolminskega gospostva Matijo Korena. Matija Koren, ki ga Vašič v enem izmed dokumentov opiše kot neznanega kmečkega fanta, naj bi 18. marca 1729. leta prišel v Idrijo in okoli 12. ure pri kamšti sv. Ahacija spraševal zbrane knape po nakupu živega srebra.²⁹ Delavcu na kamšti (*Kunststeiger*) Bernardu Vašiču (*Waschitsch*) je dejal, da se s tem peča neka Marina Melhiorca iz Šebrelj, ki je v Idrijo nosila živila in jih zamenjevala za čipke, nakar jo je dal tolminski grof Coronini 25. decembra prijeti (*handvest machen*) in zaslišati.³⁰

Samo prijetje se je izvršilo dokaj grobo: tolminski sodni slugi (*Gericht-Dieners*) so namreč do Šebrelj prigazili v visokem novozapadlem snegu (zaradi česar so bili verjetno nekoliko bolj slabe volje) in so ubogo staro Melhiorco hudo pretepli ter pripeljali do meje idrijskega gospostva, verjetno nekje do Sp. Idrije. V Idriji so ujete zaprli v ječe na gradu *Gewerkenegg*.

Stara krošnjarica je bila v tako slabem stanju, da je idrijski upravitelj menil, da ne bo preživela: bljuvala je kri in dvakrat so jo

morali dati v poslednje olje ter ji podeliti zakramente, ker so menili, da bo umrla. Steinberg je na tem mestu napravil tudi zanimivo opombo: pripomnil je, da obžaluje Melhiorčino bedno stanje, ker je zaradi krhkega zdravja med zaslišanjem ni mogel mučiti (*»peinliche Befragung«*).³¹ Cenjenemu upravniku zato seveda še ne gre pripisati krutosti, saj se na drugih mestih huduje nad tolminskimi biriči, ki so tako grobo ravnali s staro žensko. Poleg tega se je tudi trudil, da bi starki olajšal njeno bivanje v ječi. Po njegovem ukazu so jo namreč preselili v stanovanje idrijskega sodnega slugi, ki je moral zanjo skrbeti. Navkljub starosti in telesni šibkosti je zasliševalce ves čas vodila za nos, nenehno spreminjala svoje izjave na zaslišanih in tako očitno lagala, da je inkvizitor resignirano sporočil v Gradec, da zapisov iz (štirih!) zaslišanj sploh ne bo pošiljal, ker si njene izjave tako nasprotujejo.³²

Melhiorca je seveda sprožila plaz. Ovadila je Andreja, sina idrijskega rudarja Hansa Kavčiča in sicer kot prekupčevalca z živim srebrom. Prijeli so ga 26. decembra. Ostali člani tolpe Matija Kagnus, Valentin Perkavšek in Hans Kavčič s preostalima sinovoma, Casparjem in Antonom, so uspeli pobegniti, a je 30. decembra oblastem na Vrhniki (*Oberlaybach*) le uspelo ujeti mlada dva Kavčiča, Casparja in Antona, ki so ju odgnali na zaslišanje v grad. Od njiju so izvedeli, kaj vse je omenjena »tatinska svojat« nakradla: živosrebrovo rudo, staro in žgano železo, še nepredelano železo,³³ šliht, žeblje in retorte, ki sta jih kradla in prodajala skupaj s pobežlimi knapi in kmečkimi kupci: Vidom in Ivanom Krivicem ter Ivanom Lapajnetom.

Andrej Kavčič je priznal, da je z Melhiorco sodeloval že dve leti; sprva v sodelovanju s Perkavškom in Kagnusom, s katerimi so ob trikratnem obisku pretihotapili 10 funtov³⁴ živega srebra: prvič 6 funtov, nato pa dvakrat po 2 funta živega srebra, za ceno 2 *Siebenzehnerjev*³⁵ za 2 funta, 1, 75 funta šliha za 1 *Siebenzehner*, sam pa je Melhiorci prodal 7 funtov starega železa, skupaj s Kagnusom pa tudi retorto ki sta jo »našla« v jašku nad žgalnico (*Prenhütten*) za 3 *Siebenzehnerje*. Med blagom je bilo tudi 37 funtov žganega železa, ki ga je Kagnus baje mukoma vzel iz peči, po ceni 4 soldov za funt.

Melhiorca je živo srebro nato prodala dalje po enaki ceni, 2 funta Ivanu Krivicu, 6 funtov Vidu Krivicu, pri čemer se ni najbolje znašla, saj je tako zaslužila le ostanek med manjšo laško (*»wellischen«*) in idrijsko nemško (*»teutschen«*) težo. Železo pa se je prodajalo po tolminskem ozemlju in mladi Andrej ter Kagnus sta žganega prodala kmečkemu hlapcu Ivanu Lapajnetu iz tolminskega gospostva, in sicer 27 funtov, Vidu Krivicu pa 4 funte srebra.

Anton Kavčič je Melhiorci prodal v neki črepinji le za lašnik srebra, po laški teži 2, 25 funta za ceno 2 *Sibenzehnerjev* in nekaj železa. Caspar Kavčič pa je Melhiorci prodal nekaj živega srebra za po laški teži 1, 5 funta ter 4 funte starega železa po laški teži za 7 soldov.

Poleg omenjenih je Melhiorca ovadila tudi »kruljavega čevljarja« Matija Vončo – Čada (*Wontscha/Bontscha – Tschath*), ki je bil sicer zaslišan, ker pa je bil precej premožen, si je lahko privoščil varščino. Le-to je položila njegova sestra Marija Ohrsettin, zato je bil

izpuščen. Čeprav je bil oblastem sumljiv in so bili prepričani, da je tudi on vmešan v nečedne posle, njegovega primera niso več raziskovali, kajti o njem nista več spregovorila ne Melhiorca ne Kavčič.³⁶

Ubezniki

Oblastvom je bilo že tedaj znano, da se pobegli Valentin Perkavšek nahaja v Spodnji (Unter) Godanski na Madžarskem ali na Hrvaškem ob turški meji (Vojna Krajina), Kagnus pa naj bi nastopil vojaško službo. Iz poročila graške komore je očitno, da idrijski upravitelj o usodi pobeglih ni vedel ničesar, zato ga je pisec poročila vprašal, če je za pobeglimi poslal svoje ljudi. Očitek upravitelju je še večji zato, ker je pisec poročila, njegova ekselenca grof Janez Jožef von Wildenstein (1662–1747), 22. deželni glavar (*Landtschaubtmann*) iz Gorice razglasil, naj se vse preprodajalce z živim srebrom in njihove pomagače (*complices*) izsledi in prijavi takoj, ko bi stopili v deželo Goriško.³⁷ Sicer pa pisec meni, naj s preostalimi ujetimi arestanti: Melhiorco ter bratoma Antonom in Casperjem Kavčičem do prijetja pobeglih prizanesljivo ravnajo in jih zaenkrat kaznujejo v skladu s predpisi v aktih.

Pri odločitvah, kako ravnati z ujetniki pred končanjem procesa, so si največkrat pomagali z zgledi iz preteklosti (*Z[C]arta Exemplum*). V tem primeru je bila predlagana kazen enaka tisti iz primera nekega Matjaža (Mathiasen) Winklerja, ki je pred časom odtujil zgolj 1, 5 funta živega srebra, in bil zato kaznovan tako, da so ga izgnali iz Idrije, za en dan vklenili v okove ter ga za tri dni privezali na sramotilni steber – »pranger«

na Lenštat.³⁸ Dokončno obliko kaznovanja naj bi določili organi v Gradcu, kljub temu pa pisec ponižno priporoča mile ukrepe, saj je po njegovem mnenju Melhiorca že »stara, brez vsakršnega premoženja, s katero so grobi tolminski sodne sluge nečloveško ravnali, da je zaradi posledic poškodb usmiljenja vredna.«

Pod vprašajem pa se je znašlo tudi premoženje pobeglih, zlasti nepremičnine: hiši z vrtovi Matevža Kagnusa in Hansa Kavčiča.³⁹ Upravitelj je dal hiši z vrtovoma sicer oceniti, toda pokazalo se je, da sta bila oba zelo zadolžena, dodatno težavo pa je predstavljalo še vprašanje dediščine, kajti Kagnusova hči iz prvega zakona je podedovala hišo kot materino dediščino. Iz sodne obravnave (*Gerichtliche Abhandlung*) iz 29. aprila 1730⁴⁰ je razvidno, da je imel Kagnus komaj 7-letnega sina Jakoba, ki je kot dedič moral nositi posledice očetovih dejanj.

Tudi Perkavšek je ženi in dvema mladoletnima otrokoma zapustil zgolj dolgove. Sodne oblasti so graške centralne organe v tem primeru prosile za nasvet, zavzemale pa so se za to, da se ženam in dedičem prizna privilegije in se najprej posveti težavam z upniki.

Dodatno pravno inštrukcijo o dediščinskem pravu je deželni glavar namenil upravitelju glede uveljavitve privilegija *Velleiani*, ki je urejal vprašanje, ali se sme dedičem v tem primeru zasesti njihovo imetje zaradi očetovih dolgov ali ne. Dediči bi po zakonu morali prevzeti stroške v primeru, ko je žena za moža podpisala jamstvo, sicer upniki niso imeli pravice zahtevati povračila od dedičev.

rudarje, ki je prav tako svarila pred kaznijo, ali so bili v dogodivščino pahnjeni zgolj po krivdi njihovega očeta: »[...] Kateri bo pak zhes taista andlau, se mu bode rauno taka Straffinga, koker enimu starimu Knappu nalozshila, kateri so donasni dan ta Perfega doli polashili. [...]« I. Brus, Črtice o Idriji. *Dom in Svet*, IV/7 (1891), str. 408–413.

²⁷ Prekupčevalcem v tem prispevku ne bom posvetila veliko pozornosti, predvsem zato, da se potek usod Melhiorce in idrijskih knapov ne bi preveč razpršil.

²⁸ Imena današnjega kraja, ki ga označuje toponim Contaspela, mi ni uspelo razvozlati.

²⁹ V enem izmed aktov se omenja tudi neki Tilen (Egidij) N., smodnikar (*Pulfermacher*), za katerega je tihotapila srebro. ZAL, Enota v Idriji, fond RZS, *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, št. 57, 23. oktober 1730.

³⁰ Prijetje so izvršili prav na božični večer, 25. decembra, toda v 18. stoletju temu prazniku še ni bilo pripisanega tolikšnega pomena in ga niso vidneje praznovali. Inačice zgodbe se med seboj razlikujejo: po tej verziji naj bi Melhiorco takoj pripeljali v Idrijo, po drugi pa šele ob koncu zime.

³¹ ZAL, Enota v Idriji, *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, Nr. 57, 23. oktober 1730.

³² Med viri sem našla samo en zapis iz zaslšanju, verjetno zadnji, iz dne 12. marca 1731. ZAL, Enota v Idriji, *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, Nr. 57, 12. marec 1730.

³³ Pri prevodu in definiciji vrst železa sem imela nemalo težav: »*verbrenntes Rosch-Bestach*« bi se utegnilo nanašati na glagol »*abstechen*«, tj. ko se železo spusti iz plavža, da priteče ven; »*Renn-Eysen*« pa je bilo najverjetneje železo, ki še ni bilo do konca predelano, in je bilo po žganju zbrano v obliki bolj ali manj debelih grudic ter pomešano z žlindro. Grudice so morali kovači naknadno ločiti od žlindre in ostankov lesnega oglja.

³⁴ Funt/libra je merska enota, ki je označevala težo: 100 funtov/liber = 56 kg, lahko pa je predstavljala tudi denarno enoto: 1 funt = 20 šilingov = 240 denaričev.

³⁵ *Siebzehner* je denarna enota (kovanec) iz 18. in 19. stoletja – »*Siebzehnkreuzerstück*«, katere vrednost je znašala 17 krajcarjev. Predstavljal je vmesno vrednost med goldinarjem in krajcarjem, saj je 1 goldinar veljal 60 krajcarjev.

³⁶ ZAL, Enota v Idriji, *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, Nr. 57, 23. oktober 1730.

³⁷ Prav tam, 23. oktober 1730.

Odnosi med upraviteljem in zlasti deželnim glavarjem so morali biti, najverjetneje zaradi sporov glede pristojnosti v procesu, precej zaostreni. Kot je slutiti iz poročila dvorne komore, se tolminski glavar pri poročanju na višjo instanco ni ravno zadrževal pri kritiziranju upravitelja. Očital mu je nepravilno voden postopek preiskave in protokola, ki ju ni priložil, zaradi česar bodo morali »ubogi arestanti« do zasedanja še dlje časa ostati v »umazani ječi« (*squalore carceris*). Upravitelj bi zato moral v bodoče zabeležiti izjave zaslišancev in pripraviti primerno obsodbo.⁴¹

Glede ubežnikov in njihovega zasledovanja je deželni glavar (in nato komora) predlagal, naj jih Steinberg še naprej išče. Idrijski upravitelj se je povezal s sosednjimi gospostvi: loškimi, tolminskim in goriškimi. Ko bi se ubežniki pojavili v določeni deželi ali njihovi bližini, naj bi oblasti obvestile deželno gospostvo ali oblastvo. Težje je bilo z zasledovanjem ubežnikov na Madžarskem, Hrvaškem ali na turški meji ter drugih bolj ali manj oddaljenih tujih krajih, ker so se tam lažje pritajili. Iskanje v bolj oddaljenih deželah je zato zahtevalo dosti ovinkov na poti in večje stroške.

Med obveščeni sta bila tudi višji rudarski sodnik za Kranjsko Janez Krstnik von Nemizhoff in nižji rudarski sodnik v Kropi Anton Grošelj (Antonii Grosse), ki sta junija l. 1730 od loškega glavarja prejela novico, da se ubežniki nahajajo na tem območju.⁴² Sredi junija je von Nemizhoff Steinbergu sporočil, da je v Kropi ogromno ljudi in da dotičnih še ni našel, a ne bo opustil iskanja. Konec junija je Grošelj dobil obvestilo, da se dva

Sozobd. J. O. Hofamer, r.
 aus: und Wohlgebohrner Reichsgraf
 Jörg: und Sozgebietth. Herr Herr Hofam.
 mer President. aüch andere Soz: und
 Wohlgebohrng. Wohlgebohrne. Wohlgeb.
 geboörne. Jörg: und Sozgebietth. Herr
 Herr r.

Char fuer Excell: gden, und Herr Sach: r. der
 Kayf. Advocat: in Jotia Franz Anton Franck
 Vutman: 20. Martij: Lutzfu: Sub: St. Wittl: Jigro
 Kanisthal, Rombat: id in Congedio. et Sub: tentatibg
 Circ: factus auf folgmdy Casum an. die 23. Junij
 Mathias Rom: aüch D. Hof: Valnam: gebürtig den
 19. Martij: Lutz: An: flossung: Jaford: auf: Jotia: gn.
 Rom: bog: An: flossung: berg: Luagg: Kund: 7. Jy.
 Hof: An: auf: flossung: Kund: den: Herr: auf: flossung
 An: flossung: den: an: flossung: ab: nicht
 and: aüch: flossung: flossung: aüch: die: flossung: Maria
 Melchior: 23. Jy. aüch: flossung: Hof: Val:
 Rom: Kund: flossung.

So: flossung: auf: flossung: Mathias: Rom:
 Hof: flossung: Kund: flossung: den: Hof: flossung: über: flossung.
 flossung: und: den: 30. Ang: flossung: Monat: Martij: 1730.
 mit: der: flossung: flossung: flossung: die: flossung: flossung: in: den

Kopija poročila graške dvorne komore, ki opisuje postopke kraje in poti tihotapljenja rude in živega srebra iz Idrije. (Steiermärkisches LA, Gradec, HK 1730-V.-8, K 1856, 6. maj 1730)

izmed iskanih nahajata v Kropi, ostali pa naj bi se po informacijah ovaduhov skrivali v vasi Drossigaschoch⁴³ znotraj loškega gospostva, ki je v oblasti loškega deželnega sodnika, zato se je treba obrniti tudi nanj. Dne 24. julija so stopili v akcijo, da bi pobegle zajeli v Selcah (Selzach) pri Kropi na Gorenjskem (Ober Crain). Tam naj bi se nahajalo vseh šest pobeglih: Hans Kavčič z vsemi tremi sinovi, Valentin Perkavšek in Matevž Kagnus. Ko pa so se sodnik in asistenti približali Selcam, so jih ubežniki zaznali ali bili obveščeni.⁴⁴ Nekdo je tako pobegnil v sami srajci, brez gornjega dela obleke. Po predvidevanjih je pobegnil v Kropo. Tamkajšnji župan je sodnim oblastem obljubil, da jim bo pomagal pri prijjetju pobeglih. Poslej o ubežnikih ni bilo novih novic, zato so domnevali, da so se umaknili dlje in rudniku ne bodo nikoli več povzročali težav. Zajeli so le dve ženski, ki so ju odpeljali v Loko, ju tam zaslišali ter ju, prepričani v njuno nedolžnost, izpustili.

Obe zajeti ženski sta bili Idrijčanki. Ena izmed njiju, Jelena Mohorič, ni priznala, da bi katerega izmed ubežnikov osebno poznala. Druga pa se ni mogla izgovoriti, saj je bila žena enega izmed njih – Matevža Kagnusa. Povedala je, da je nedolžna, moža pa je v Selcah srečala zgolj po naključju. Ohranili so se zapisniki o zaslišanju⁴⁵ in iz njih bom izluščila zgolj podatke, ki se nanašajo na primer. Neža Kagnus (Agnes Käkhneschin) je s svojim pričanjem mestoma razjasnila, kaj se je dogajalo z ubežniki po begu iz Idrije. V Selce jo je na njeno prošnjo pripeljal nek možki, da pa je bil v Selcah tudi njen mož, je bilo čisto naključje. O možu je povedala, da se v Idrijo ni nikoli več vrnil in ni tam pustil ničesar.

Dejal ji je, da so se v tem času preživljali predvsem z delom pri tamkajšnjih kmetih in sekanjem drv. Vsi »kameradi« so ves čas ostali skupaj in pomagali pri delu. V Selcah so bili nastanjeni pri Lorenzu Kramarju, ki jih je navidez poznal že od prej, ko je kot krošnjar pogosto hodil v Idrijo. Na vprašanje, če je vedela, kako so izvedeli za prihod sodnika ali kje se nahajajo, je odgovorila, da ne ve ničesar.⁴⁶

Obe ženski sta se ukvarjali s klekljanjem in prav zaradi tega sta se tudi znašli v Selcah, saj naj bi od tam vodila najbližja pot do Idrije. V virih nikjer ni natančno opredeljena starost Kavčičevih sinov, domnevati pa smemo, da so bili to komaj dorasli fantje. O tem priča njihova neizkušenost pri begu, saj so bili vsi trije vsaj enkrat ujeti – kot pravi sinovi svojega očeta so nato tudi iznajdljivo pobegnili – poleg tega sta zgoraj omenjeni Jelena Mohorič 23. junija pobegla fanta, Caspar in Anton, pustila pretresljivo sporočilo za njuno mater: da ju nikoli več ne bo videla.⁴⁷

Pobegi

Treh idrijskih knapov in treh tolminskih prekupčevalcev pa tudi izdatnemu trudu navkljub niso mogli več ujeti. Nazadnje je v odsotnosti sodnega sluga 10. februarja 1730 še Andreju Kavčiču uspelo razbiti okove na nogah (*Fuß-Eysen*) in pobegniti. Ponovnemu prijjetju se je izognil tako, da je ušel k očetu v Železnike, kjer je slednji takrat rudaril. Steinberg je Andrejev beg naknadno pojasnil drugače: ker je bil sprva zaprt v strogi ječi s strogim režimom, se je januarja zaradi mraza močno prehladil in težko zbolel, zato so ga bili

³⁸ Primera Matjaža Winklerja Arko ne navaja, iz aktov pa tudi ni razvidno, kdaj je bil le-ta obsojen. LA Gradec, *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–IV.–58, K 1853, 18. april 1730.

³⁹ Vrednost Kagnusovega imetja je znašala 240 florintov/goldinarjev, vrednost Kavčičevega pa 150 florintov/goldinarjev. ZAL, Enota v Idriji, *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, Nr. 57, 23. oktober 1730.

⁴⁰ ZAL, Enota v Idriji, *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, Nr. 57, 29. april 1730.

⁴¹ LA Gradec, HK 1730–V.–8, K 1856, K 1865, 8. maj 1730.

⁴² LA Gradec, HK 1730–V.–8, K 1856, K 1865, 17. in 18. junij 1730.

⁴³ Toponimu Drossigaschoch nisem našla ustrezne današnje različice.

⁴⁴ V virih se pojavljajo različne ocene: mestoma se govori, da so bili v Selcah prisotni vsi ubežniki, drugi pa se omenja samo enega.

⁴⁵ LA Gradec, HK 1730–V.–8, K 1856, K 1865, 31. julij in 1. avgust 1730.

⁴⁶ Prav tam, 1. avgust 1730.

⁴⁷ »[...] Mit den Casparn, und anthoni habe sie geredt welche zu Ihro gesprochen Sie solle dero Muetter sagen, daß Sie Sie niehmallens mehr sehen wirdt. [...]« Prav tam, 31. julij 1730.

prisiljeni preseliti v toplejšo izbo. Uvidevnost se upravitelju tokrat ni obrestovala: ko je bil sodni sluga zaposlen na kmetih, je izkoristil priliko, odstranil ključavnico pri grajskih vratih ter pobegnil. Zaradi bližine gozda ga niso mogli zasledovati.⁴⁸ Posploševanja graške komore o tem, s kakšno lahkoto se idrijski ujetniki osvobodijo okov, so se s tem izkazala za pretirane.

Komaj dober mesec kasneje, 30. marca 1730, je uspelo pobegniti še Matiji Korenu, po mnenju upravitelja zaprtem v najtemnejši ječi, ki se je osvobodil okov, nadvladal sodnega slugo in pobegnil.

Ker je 10. februarja iz ječe pobegnil Andrej Kavčič, 30. marca pa še Matija Koren, sta ta dva pobega sta znova sprožila val očitkov proti rudniškemu upravitelju. Komora se je spraševala, v kako slabem stanju je pravzaprav idrijska ječa, da se zaporniki tako lahko osvobodijo okov. In kaj je s čuječnostjo sodnih slug, da je tako lahko pobegniti iz gradu? Steinbergu so očitali, da je s pobegi opravil le na kratko in ni osebno vodil inkvizicije proti slugam, da bi jih pripravil do govora. Komori se je zdelo, da je bil sodni sluga premalo kaznovan (žal njegova kazen ni navedena) in je namigovala, da bi se inkvizitor pri zaslišanju moral oprijeti tudi bolj bolečih prijemov. Prav tako je komora Steinberga okrcala, da je sodne sluge premalokrat odposlal k arestantom, sam pa je poleg vsega zaradi odsotnosti ves čas imel namestnike. Upravitelj je bil grajan tudi zaradi dejstva, da sta se oba omenjena zapornika rešila okov, dasi naj pri sebi ne bi imela nobenega orodja. Poleg tega je bil v času zadnjega pobega sodni sluga doma,

zato je komora zahtevala, da mora v bodoče zapornike obiskovati vsaj dvakrat dnevno in jim vzeti vse nože, žeblje, kamenje, les ali kaj drugega, s čimer bi se lahko osvobodili.

Steinberg se je očitkov branil, češ da je ob prihodu iz Dunaja konec septembra l. 1729 najprej moral poskrbeti za pravilno delovanje rudnika in upravljanje gozdov, šele nato se je lahko posvetil procesu. Toda že 23. junija sta iz ječe pobegnili še brata Caspar in Anton Kavčič in nesrečni Steinberg se je znova znašel v zadregi. Povsem prostodušno je priznal, da mlada fanta nista bila v strogem arestu, ampak sta imela neke vrste hišni pripor in nista smela zapustiti gradu. Od vseh ujetnikov je bila v ječi – zaradi poškodb pravzaprav v stanovanju sodnega sluga – le še stara Marina Melhiorca. Idrijske ječe (*Carceres*) so bile po upraviteljevem mnenju v res slabem stanju, stare in razpadajoče,⁴⁹ pa tudi sodni sluga naj bi bil že star, tako da Koren z njim ni imel prav težkega dela.

Prav Melhiorca je zadala zadnji udarec upraviteljevi sodni avtoriteti, saj je na začetku oktobra 1730, svoji starosti in krhkemu telesnemu zdravju navkljub, pobegnila tudi sama, a se je čez 20 dni (24. oktobra) tudi sama vrnila.⁵⁰ Pobegnila je, ker se ji je zdelo nepravilno, da večji krivci od nje uživajo popolno svobodo, zato bi jih po njenih besedah najraje sama zvezala in izročila tožnikom. Še pomembnejši vzrok je bilo težko (*miserabl*) zdravstveno stanje njenega najmlajšega sina Florjana. Ker je bil ob njenem prijetju na božični večer v hiši in je videl, kako so jo sodni slugi zvezali, je od groze zbolel. Ko si je opomogel, je pasel živino pri njenem bratu, potem pa je dobil kilo (*eine[n] Bruch*

bekommen) in je nemočen obležal.

Na zaslišanju je Melhiorca pojasnila vzroke svoje vrnitve: zelo se je bala, da se bodo sodni slugi vrnilo ponjo in jo zvezali. Bala se je tudi togotnosti sodnega sluga, ni pa mu hotela niti škoditi, zato se je iz sočutja vrnila; deloma je vendarle priznala, da je bil ta vrli sklep povezan tudi s pritiski brata in župana (*Supan*) iz Šebrelj. Navkljub materinskim skrbem je Melhiorca ob vprašanju, če se je v dolgem obdobju njenega bivanja v ječi domislila še kakšnega starega greha, pripomnila, da je že vse povedala. To zaslihanje je kronološko zadnji dokumentirani akt tega procesa, in v njem pl. Anton Franc Steinberg znova sprašuje notranjeavstrijsko komoro, kaj naj stori z nesrečno Melhiorco.⁵¹

Kazni

Predlog tolminskega glavarja graškim organom je bil, da kazen nikakor ne sme biti manjša od ukradenega blaga, tj. živega srebra, železa in drugih *corpus delicti*. Predlagano kazen naj se posreduje višji instanci, posebej pa je potrebno preveriti nastalo škodo in vse okoliščine ter o tem poročati.

Upravitelj rudnika je sporočil, da vrednost ukradenega blaga ni bila velika, sorazmerno s tem tudi trgovanje z nakradenim železom ni doseglo velikih razsežnosti, največ škode ter hkrati izpostavljanja nevarnosti pa je nastalo pri izvleki živega srebra iz glavnega jaška (*Haubtschacht*) sv. Ahaca. Živo srebro so izvlekli s pomočjo geplja (*gapl-sail-scheiben*), pri čemer se je žica med dviganjem težkega bremena pretrgala in padla na prsi Bernardu

Va(b)šiču (Wa(b)schitsch), zaradi česar je nesrečnik po treh dneh zaradi zadušitve umrl.⁵²

Sodbo je bilo zato treba izreči ne samo glede na materialno vrednost ali v dobrobit tatov, temveč z večjim poudarkom glede na povzročeno škodo. Obseg ukradenega blaga in njegova vrednost, znotraj te kategorije tudi merske in denarne enote, se v posameznih aktih razlikujejo, zato niso zanesljiv vir.

Kazen za 3 ujetnike naj bi bila osnovana na podlagi njihovih zločinov:

- Anton je ukradel za 2, 5 funta⁵³ po nemški utežni meri živega srebra in 5 funtov delno obdelanega železa,
- Caspar je odtujil 1, 5 funta živega srebra in 4 funte starega železa,
- Marina Melhiorca je preprodajala ukradeno blago: v sodelovanju z zgoraj navedenima in ostalimi je prodala za 15, 75 funtov živega srebra, 53 funtov železa in 1, 25 funta šliha z retortami.

Andrej je s krajo in preprodajo zaslužil največ, skupaj 39 goldinarjev 52 krajcarjev, Anton 4 goldinarje 42 krajcarjev, Caspar 2 goldinarja in 30 krajcarjev. Ker je v sodelovanju z ostalimi največ preprodala prav Melhiorca, si je po mnenju komore zaslužila tudi višjo kazen kot fanta, toda ker je bila že v letih in so tolminski sodni slugi tako grdo in nečloveško ravnali z njo, so predlagali, naj se ji kazen omili.

Za vse tri delinkvente (pred Casparjevim in Antonovim pobegom) je bila predlagana enaka kazen: ob istem času in kraju, tam, kjer je na mestu zbranih največ rudarjev, bi morali eno uro okrog vratu nositi tablo, na kateri bi

bil simbol živega srebra in zapisana njihova imena. Pri imenih Antonija in Casparja bi bil dodan napis »tat« (*Dieb*), pri Melhiorci pa napis »pomočnica tatov« (*Diebs-Helferin*). Nato bi jim pred celotno idrijsko skupnostjo odvzeli pravice do bivanja v Idriji in jih izgnali (*vera relegatio*) iz idrijskega področja. Kazen z izgonom ima korenine v rimskem kazenskem pravu in je bila lahko začasna ali dosmrtna. Prav tako je lahko predstavljala izgon iz gospostva, dežele ali kraljestva.⁵⁴ Tako javna in v rudnikih še posebej potrebna kazen naj bi bila primerna zato, ker bi na preostali življ napravnica večji vtis in jih prestrašila bolj kot zgolj preprečevanje kraj in prikrivanje kršitev. Tudi tatovi bi se zaradi javne kazni manj namnožili. Ta kazen je bila nenazadnje ustrezna tudi za staro Melhiorco, saj bi zaradi starosti telesno bolečino (vžig znamenja) težje prenesla, hkrati pa bi z njo zaradi prejšnjih grobosti bolj milo ravnali. Po drugi strani pa so se oblasti zavedale, da ji prav zaradi starosti ne morejo več priti do živega.

Upravitelj je imel v mislih drugačen način kaznovanja in razliko med pristopoma lahko iščemo v tem, da se je Steinberg čutil dolžnega zaščititi rudnik pred tatovi za vsako ceno in je bil zato tudi bolj strog, kar pa je glavarja in graške oblasti motilo. Po upraviteljevem mnenju bi bilo treba izobčiti vsaj oba možka prestopnika, čemur je glavar nasprotoval, ker to ne bi bilo v soglasju z že omenjenim procesom Matije Winklerja. Poleg tega bi izgon (*vera relegatio*) sledil predhodnemu žigosanju s črko R, kakor je zapisano v starih kriminalnih zakonih, ki so se jih držali tem manj, kolikor starejšega nastanka so bili. Istega leta kot je bilo

⁴⁸ ZAL, Enota v Idriji, *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, Nr. 57, 23. oktober 1730; LA Gradec, *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–V.–8, K 1856, 6. maj 1730.

⁴⁹ Steinberg v aktu navaja tudi primer Matevža Rejca (Mothes Reiz), zaprtega zaradi fantovskega pretepa, ki pa se je končal z rabo noža, a je nekoč, ko je bil sodni sluga odsoten, pobegnil, tako, da je izvlekel verige iz zidov, snel vrata s tečajev in pobegnil. ZAL, Enota v Idriji, fond RŽS, *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, št. 57, 23. oktober 1730.

⁵⁰ ZAL, Enota v Idriji, *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, Nr. 57, 29. oktober 1730.

⁵¹ ZAL, Enota v Idriji, *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, Nr. 57, 12. marec 1731.

⁵² Naj opozorim, da je pri Arku prišlo do napake, saj omenja, da je nekega kovača med delom ubila skala, toda v resnici je v aktu v resnici opisan dogodek z gepljem. Glej M. Arko, *Zgodovina Idrije* (Go: Katoliška knjigarna, 1931¹), str. 86. V enem izmed ohranjenih zapisov se pojavlja tudi različica imena Hans Va(b)šič.

⁵³ Utežna enota funt: 100 funtov je predstavljalo do l. 1704 52, 6746 kg, po 1756 pa 56 kg. Prim. H. Valentinitsch, *Das landesfürstliche Quecksilbergwerk Idria 1575–1659* (Gradec: Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, zv. 32, 1981.), str. 428.

⁵⁴ A. Gestrich idr., *Ausweisung und Deportation, Formen der Zwangsmigration in der Geschichte. Stuttgarter Beiträge zur historischer Migrationsforschung* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1995), str. 75.

ustanovljeno višje rudarsko sodišče v Idriji oz. prav za potrebe novoustanovljenih rudarskih sodišč – naključje se vendarle zdi preveliko – je Notranje in Gornjeavstrijsko apelacijsko sodišče (*Inner- und Oberösterreichisches Appellationsgericht*) na podlagi osnutka samega Jožefa II. izdalo resolucijo o kaznovanju z žigosanjem.⁵⁵ Toda kdaj točno pred izpopolnjeno resolucijo Jožefa II. je žigosanje že bilo uveljavljena kazen za tovrstne prestopke, mi ni povsem poznano; karoliški rudarski red ga namreč ne omenja in za krajo neizprosno predvideva smrtno kazen.⁵⁶ Primer tega procesa dokazuje, da je bila kazen z žigosanjem predvidena že vsaj šestdeset let pred predlogom Jožefa II. Povsem verjetno je, da je želel takratni reformator cesarstva zgolj izboljšati (prejšnji) postopek.

Razliko med starim in novim načinom žigosanja vidim predvsem v tem, da je »izboljšana« različica predvidevala žigosanje obraza »od oči proti nosu«,⁵⁷ v dokumentih, ki obravnavajo proces pa so želeli vžgati bodisi celotno besedo »tat« – *Dieb*, bodisi začetno črko besede (*Relegatio*) tj. črko »R«.⁵⁸ Črko so ponavadi vžgali na lopatice. Žigosanje je bilo prav tako samo del kaznovanja z izgonom in je javno opozarjalo na storjeni prestopok. Nesporno pa ostaja dejstvo, da je bil cilj žigosanja, tj. doživljenjska zaznamovanost in izključitev prestopnika iz družbe, v obeh primerih zagotovljen. Prav iz tega razloga sta bila goriški glavar in graška komora proti kaznovanju z žigosanjem in sta menila, da je treba določiti takšne kazni, da se bodo delinkventi v bodočnosti lahko preživljali, iznakaženost pa bi jih ovirala pri tem, da

bi kjerkoli sploh dobili zatočišče, in zato nikoli ne bi mogli ulti svojemu pregrešnemu preteklemu življenju. Enako je glavar menil o izobčenju, česar pa navkljub nenehnemu poudarjanju njegove pokornosti in ponižnosti ni mogel podpreti, ker je morala biti kazen določena po urejenem kazenskem zaslišanju (*Criminal inquisition*). A zadnja kazen *ad exemplum* je bil primer Jerna Jerša (Jerscha), ki je bil obsojen na tri dni ječe in sramotilnega stebra, toda ker tokratni zločin ni bil v sorazmerju s prestopkom Winkerja, enaka kazen ni mogla priti v poštev.⁵⁹

Steinbergu je podpredsednik in komorni pisar v eni osebi očital, da je vse naslikal s preveč črnimi barvami ter da je njegovo poročilo zmedeno in brez koncepta, zato naj bralec ne bi mogel več ločiti med dejstvi, ki jih je odkrila inkvizicija, ter predvidevanji upravitelja. Očitek je bil tudi, da procesu manjka vodenje po obstoječih pravilih, še posebej v primerih, kjer je šlo za zasliševanja z mučenjem. Prav tako dvorni komori ni bilo prav, da se je proces vlekel tako dolgo in nepovezano. Upravitelju je zato dal natančna navodila: formalno urediti proces, določiti natančen popis in specifikacijo ukradenega blaga, določiti kazen za tri ujetnike, poskrbeti za aretacijo pobeglih, glede zasedbe premoženja pobeglih zaenkrat pustiti *status quo*, ob podobnih primerih v prihodnosti pa se mora upravitelj takoj obrniti na komoro.

Steinberg navaja, da lahko kazen za prestopnike določi le deželno sodišče. Če bi kazen določal sam, bi ubežnike po zaslišanju in soočenju z Melhiorco poslal na Sicilijo kot rekrute ali na galeje. O sebi pravi, da ni izpuščen v pravnih zadevah, tako kot niso bili

niti njegovi predhodniki, poleg vsega pa se mora ukvarjati še s težkimi računi za idrijski rudnik. Omenja tudi, da je imel njegov predhodnik, baron Johan Friderik Stampfer von Walchenberg, upravitelj od 1696–1716, pri čarovniškem procesu (*in puncto Magio et plagit*) l. 1706 na razpolago pomoč znanega sodnika dr. Janeza Jurija Hočevarja (Gotscherja),⁶⁰ v Winklerjevem procesu pa pomoč dr. Wagatheja, bivšega fiskala na Kranjskem. Steinberg je zato predlagal, da se mu v primerih večjih zločinov pri zaslišanjih in pravilnem vodenju postopkov v bodoče določi pravno pomoč.⁶¹

Zaključek

Zadnji akti, ki se nanašajo na proces, segajo v marec l. 1731. Kljub temu je ostalo odprtih več vprašanj in usoda Melhiorce in njenih *Complices* ni dokončno pojasnjena. Proces se je gotovo še nadaljeval, toda žal se je gradivo iz nadaljevanja izgubilo. Kot dokaz o obstoju aktov navajam Arka, ki pravi, da se je eden izmed ubežnikov vztrajno vračal v Idrijo, kradel živo srebro in grozil s požigi in umori. Nazadnje pa naj bi sodne oblasti tatove jeseni l. 1731 vendarle ulovile v Prešici pri Radovljici. Glede izvedenih kazni lahko predpostavimo več možnih zaključkov:

- Melhiorco, Antona in Casparja so s privezom k sramotilnemu steburu na Lenštat in izgonom javno kaznovali še preden sta brata 23. junija 1730 pobegnila iz ječe;
- zaradi pobega Antona in Casparja jo je Melhiorca odnesla brez večje javne kazni;
- zaradi nasprotovanja graške komore

je manj verjetna možnost, da so ujete ubežnike vendarle kaznovali z žigosanjem;

- ubežniki so bili kaznovani na drug način, nemara tudi Melhiorca, ali pa jo je stara krošnjarka odnesla brez večjih posledic.

Napisanih trditev žal ne morem preveriti, kljub temu pa upam, da se bodo našli tudi danes izgubljeni akti in bo možno proces v resnici preučiti v celoti ter postaviti zadnjo piko.

- ⁵⁵ Prim. M. Hodnik, Tihotapci živosrebrove rude v 18. stoletju. *IR XL/1-2* (1995), str. 22–27. Vsebinsko resolucije in opise celotnega postopka žigosanja je avtorica podrobno predstavila v navedenem članku.
- ⁵⁶ M. Verbič, Karolinški rudarski red za idrijski rudnik 1580. *IR 2/XIV* (1969), str. 57–71.
- ⁵⁷ M. Hodnik, Tihotapci živosrebrove rude v 18. stoletju. *IR XL/1-2*, 1995, str. 22.
- ⁵⁸ A. Gestrich idr., *Ausweisung und Deportation: Formen der Zwangsmigration in der Geschichte. Stuttgarter Beiträge zur historischer Migrationsforschung* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1995), str. 74–75.
- ⁵⁹ LA Gradec, *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–V.–8, K 1856, 8. maj 1730.
- ⁶⁰ Janez Jurij Hočevar je bil v svojem času znan kot eden najbolj krutih inkvizitorjev, posebej pri čarovniških procesih. Po izobrazbi je bil doktor prava, astronom, skladatelj in član operozorov – *Academia operosorum*, kjer je nosil zgovorno akademsko ime: *Candidus* – »Čisti«. Prim. V. Simoniti, *Slovenska zgodovina zgodnjega novega veka: pregled* (Interno gradivo), str. 84.
- ⁶¹ ZAL, Enota v Idriji, *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, Nr. 57, 23. oktober 1730.
- ⁶² M. Arko, *Zgodovina Idrije* (Go: Katoliška knjigarna, 1931¹), str. 86–87.

Viri

- ZAL, Enota v Idriji: *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, Nr. 57, 19. april 1730.
- ZAL, Enota v Idriji: *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, Nr. 57, 29. april 1730.
- ZAL, Enota v Idriji: *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, Nr. 57, 29. september 1730.
- ZAL, Enota v Idriji: *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, Nr. 57, 23. oktober 1730.
- ZAL, Enota v Idriji: *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, Nr. 57, 29. oktober 1730.
- ZAL, Enota v Idriji, ZAL, Enota v Idriji: *Berichte und Resolutionen*, fasc. 128, Nr. 57, 12. marec 1731.
- Steiermärkisches LA, Gradec: *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–V.–8, K 1856, 3. maj 1730.
- Steiermärkisches LA, Gradec: *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–V.–8, K 1856, 6. maj 1730.
- Steiermärkisches LA, Gradec: *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–V.–8, K 1856, 8. maj 1730.
- Steiermärkisches LA, Gradec: *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–V.–8, K 1856, 17. junij 1730.
- Steiermärkisches LA, Gradec: *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–V.–8, K 1856, 18. junij 1730.
- Steiermärkisches LA, Gradec: *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–V.–8, K 1856, 28. julij 1730.
- Steiermärkisches LA, Gradec: *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–V.–8, K 1856, 31. julij 1730.
- Steiermärkisches LA, Gradec: *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–V.–8, K 1856, 1. avgust 1730.
- Steiermärkisches LA, Gradec: *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–V.–8, K 1856, 14. avgust 1730.
- Steiermärkisches LA, Gradec: *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–V.–8, K 1856, 28. avgust 1730.
- Steiermärkisches LA, Gradec: *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–V.–8, K 1856, 13. september 1730.
- Steiermärkisches LA, Gradec: *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–V.–8, K 1856, 16.

september 1730.

- Steiermärkisches LA, Gradec: *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–V.–8, K 1856, 23. september 1730.
- Steiermärkisches LA, Gradec: *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–IV.–58, K 1853, 5. april 1730.
- Steiermärkisches LA, Gradec: *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–IV.–58, K 1853, 12. april 1730.
- Steiermärkisches LA, Gradec: *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–IV.–58, K 1853, 17. april 1730.
- Steiermärkisches LA, Gradec: *Hofkammer und Kammerakten* (HK) 1730–IV.–58, K 1853, 18. april 1730.

Literatura

- **Mihael Arko**: *Zgodovina Idrije*. Go: Katoliška knjigarna, 1931.¹
- **Ivan Brus – Idrijčan**: Črtice o Idriji. *Dom in Svet* IV/7 (1891), str. 408–413.
- **Lado Božič**: Idrijsko čipkarstvo. *Idrijski razgledi* I/1, (1956), str. 5–10.
- **Andreas Gestrich, Gerhard Hirschfeld, Holger Sonnabend**: Ausweisung und Deportation, Formen der Zwangsmigration in der Geschichte. *Stuttgarter Beiträge zur historischer Migrationsforschung*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1995, str. 73–82.
- **Ferdo Gestrin**: *Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem*. Lj: SAZU, 1972. Zb. Viri za zgodovino Slovencev; 5 knjiga.
- **Mira Hodnik**: Tihotapci živorebrove rude v 18. stoletju. *Idrijski razgledi* XL/1–2 (1995), str. 22–27.
- **Mira Hodnik**: Kraja živorebrne rude in kaznovanje tatov iz Loškega gospostva. *Loški razgledi* XLII/1 (1995), str. 31–36.
- **Tomaž Pavšič**: Idrija med Primorsko in Kranjsko. *Idrijski razgledi* XXXII/2 (1987), str. 21–30.
- *Primorski slovenski bibliografski leksikon*: Bor – Čopič, 3. snopič. Go: Goriška Mohorjeva družba, 1976, str. 196–197.
- *Primorski slovenski bibliografski leksikon*: Sedej – Suhadolc, 14. snopič. Go: Goriška Mohorjeva družba, 1988, str. 458–459.
- **Rafael Terpin**: Cerkljanska pred dvesto in več leti. *Idrijski razgledi*, XLVI/1 (2001), str. 66–69.
- **Rafael Terpin**: Idrijsko pred dvesto in več leti. *Idrijski razgledi*, XLVI/2 (2001), str. 53–57.
- **Mirko Rupel**: *Valvasorjevo berilo*. 1. Ur., prev. M. Rupel. Lj: Akademsko založba, 1936. Zb. Akademsko biblioteka, 5. knjiga.
- **Simon Rutar**: *Poknežena grofija Goriška in Gradišćanska*. N. Gorica: Branko, Lj: Jutro, 1997.²
- **Simon Rutar**: *Zgodovina Tolminskega*: to je zgodovinski dogodki sodnijskih okrajev Tolmin, Bovec in Cerkljansko ž njih prirodnoznanstvom in statističnim opisom. Go: Goriški muzej, 1972 [faksimile].
- **Stephan Steiner**: *Reisen ohne Wiederkehr. Die Deportation von Protestanten aus Kärnten*

- 1734–1736. Oldenbourg Wissesch. Vlg., 2006.
- **Vasko Simoniti:** *Slovenska zgodovina zgodnjega novega veka: pregled*. Interno gradivo.
  - **Stephan Steiner:** *Reisen ohne Wiederkehr. Die Deportation von Protestanten aus Kärnten 1734–1736*. Oldenbourg Wissesch. Vlg., oktober 2006.
  - **Helfried Valentinitzsch:** *Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria 1575–1659*. Gradec: Deželni arhiv, 1981. Zb. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, 32. zvezek.
  - **Janez Vajkard Valvasor:** *Die Ehre dess Hertzogthums Crain: das ist, Wahre, gründliche, und recht eigentliche Belegen- und Beschaffenheit dieses Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes*. Lj: Wolfgang Moritz Endter, 1689. 4 zvezki.
  - **Marija Verbič:** Karolinški rudarski red za idrijski rudnik 1580. *Idrijski razgledi* 2/XIV (1969), str. 57–71.
  - **Marija Verbič:** O začetkih idrijskega čipkarstva s posebnim ozirom na Idrijo. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* 17/ 3 (1969), str. 157–160.
  - *Zemljevid idrijskega gospostva*. (Faksimile). Idrija: MMI, 1987.
  - **Jože Žontar:** *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od sr. 18. st. do l. 1848*. Lj: Arhiv Republike Slovenije, 1998.
  - **Jože Žontar:** *Idrijski rudniški arhiv. Idrijski rudnik skozi stoletja*. Idrija, Lj: MMI, ZAL, 1990, str. 7–11.

MATUCKARJEVA POT V ZADLOGU

Etnološka raziskava in interpretacija sestavin tematske poti

Pričujoči prispevek je krajši povzetek diplomskega dela, ki sem ga zagovarjala na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo na Filozofski fakulteti v letu 2006. Pobuda za pripravo tematske poti je prišla s strani lokalnega društva TRMA, (Društvo za trajnostni razvoj Zadloga), ki se je s projektom TEN – NET Towards Education in Nature – Natural Education Trail, prijavilo na razpis programa Matra/KNIP, ki ga financira nizozemska ambasada. Sredstva jim je uspelo pridobiti in tako se je začel izvajati projekt izdelave tematske poti po Zadlogu. Aktivno sem se vključila v projektno skupino, rezultat mojega dela pa je diplomsko delo, v katerem podajam predlog poti, ki bi bila lahko v prihodnosti označena s pojasnjevalnimi panoji.

Pot poteka večinoma po poljskih in gozdnih poteh Zadloškega polja. Dostopna je iz več smeri in odlično izhodišče za nadaljnje kolesarjenje po kolesarskih poteh z imenom Po Bloudkovih poteh ali V osrčje idrijskih gozdov.

Glavni predmet obravnave na poti je človek in njegovo življenje na kraških tleh,

na območju z neprijazno klimo in pestro zgodovino. Kako je to vplivalo na način življenja v preteklosti in kako danes, kako so se ljudje prilagajali in kakšen je njihov odnos do naravnih virov, vse to je predstavljeno skozi nekatere elemente naravne in kulturne dediščine.

Pot je primerna za krajši ali daljši izlet s kolesom, možno pa jo je prehoditi tudi peš. Zasnovana je lažja in težja varianta poti. Lažja je dolga 11 km in poteka po celotni zadloški ravnini, mimo domačij, pašnikov in raznih znamenj. Težja pot pa se povzpne v višjo ležečo Malo goro in je primerna za nekoliko bolj vzdržljive pohodnike ali kolesarje. Dolga je 20 km. Obisk poti je lahko lep izlet v naravo, kjer se bodo obiskovalci nadihali svežega zraka, prisluhnili ptičjemu petju, morda srečali kakšnega gozdnega prebivalca in pokramljali z domačini.

Obiskovalci se bodo lahko podrobneje informirali o laneni jami, Ivajnskovih lipi, Ivajnskovih lokvi, Kotenskem robu, Tomincovi domačiji, si ogledali spomenik dr. Frančišku Lampetu in Štefkove rupe. Tisti, ki se bodo odločili za težjo varianto poti, jih bo le-ta

vodila mimo bunkerjev iz druge svetovne vojne, ogledali si bodo maketo mlina na veter, ki je nekoč deloval, Košparjevo kapelico in vhod v ledenico, ki ji domačini pravijo Kalarjev ledenik. Če bodo želeli, se bodo lahko povzpeli tudi na Špičasti vrh, s katerega se jim bodo ob lepem vremenu ponujali lepi razgledi proti morju, Alpam in Ljubljanski kotlini.

Zakaj ime Matuckarjeva pot?

Vodilo pri poimenovanju je bilo dejstvo, da so Zadložani znani kot Matuckarji. »Matuck« pa je ime za leseno pripravo z batom in ročajem, s katero se mečka kuhan krompir. O tem, zakaj so prebivalci Zadloga Matuckarji, obstajata v ljudskem izročilu dve zgodbi.

Prva pravi, da sta tu včasih uspevala le zelje in krompir. Tako so v Zadlogu tudi trikrat na dan jedli zelje, ki so mu dodali zmečkan krompir. Ker so ga mečkali z »matuckom«, se jih je prijelo to šaljivo ime.

Druga zgodba pa je taka: V Mali gori pri Šemrlu je živel Matiček, ki je imel pohabljeno nogo. Njegovo stopalo ni bilo razvito, ampak

podobno »matucku«. Matiček je bil vseh muh poln in zelo priljubljen pri mladini. Nekega dne so prišli fantje iz Črnega Vrha in nastal je vsesplošen pretep. Pri pretepu je sodeloval tudi Matiček. Črnovrščani so bili »pod klancem« poraženi. Neka Zadložanka pa je dogodek komentirala takole: »Lahko so Zadložani zmagali, saj so imeli s seboj matuck.« To so izvedeli Črnovrščani in Zadložanov se je prijelo ime Matuckarji, »matuck« pa je postal tudi zadloški simbol. Zadloški fantje ga podarijo vsakemu dekletu ob poroki.

O ZADLOGU

Zadlog (720 m) je razloženo naselje z 277 prebivalci (leto 2002). Leži na Zadloškem kraškem polju, v zahodnem delu Črnovrške planote. Sestavljajo ga zaselki Plestenice, Bukovska rovna, Hudi kot, Podkrog, Na sredi, in Podtisol vrh. Le-ti so locirani na robu kraškega polja. Od sosednjega Črnega Vrha in Idrijskega Loga loči Zadlog nizek gozdat obod, na južni strani pa je višji rob Trnovskega gozda z vzpetinami Črmanov vrh (1022m), Špičasti vrh (1128m) in Špik (1068m) (Orožen, Perko, Kladnik 1995: 427). Sodi v občino Idrija, od Ljubljane in Nove Gorice pa je oddaljen približno 55 kilometrov. Glede na etnološko regionalizacijo, ki sta jo izdelala Vito Hazler in Janez Bogataj, to območje sodi v Idrijsko-predalpsko kulturno območje (Hazler, Bogataj 1995: 148).

Kdaj so se na Črnovrški planoti naselili prvi prebivalci, zgodovina ne poroča. Po ljudskem izročilu naj bi prvo naselje nastalo v Trebčah. Osnovali naj bi ga benediktinci, ki so v 11. in 12. stoletju po slovenskih

deželah ustanavljali samostane in širili čaščenje svetega Jošta. Starejši ljudje vedo povedati, da so se v eni starejših hiš še konec 19. stoletja videle meniške celice. To naj bi pričalo o tem, da so imeli benediktinci tu samostan. Tudi cerkev v Črnem Vrhu je posvečena svetemu Joštu. Župnija je prvič omenjena v zapisniku škofijske vizitacije iz leta 1570.

Bolj verjetno pa je, da so prvi priseljenci prišli v 15. stoletju iz škofjeloškega konca, kjer so imeli svoja posestva brižinski škofje. Na svoja ozemlja so naseljevali nemške kmete. Ker je bil svet, ki je bil za življenje ugodnejši, že naseljen, so novi priseljenci iskali prostor za naselitev v višje ležečih krajih. O nemškem poreklu prebivalcev pričajo tudi imena, kot so Abraht, Rudolf, Paver, Flander. Prvi naseljenci so z velikim naporom lomili in sekali gozdove, da so se ti začeli umikati senožetim, »logovom«, v katerih so nastajala naselja. V starih zapiskih, ko še ni bilo hišnih števil, je kraj označen kar na splošno »iz Logov«. Pozneje so nastali: Idrijski Log, Mrzli Log, Zadlog (Simonič Mervic 1997: 9, Kragelj 1994: 6). Ime Zadlog naj bi povedalo, da so imeli črnovrški kmetje na zadloški ravnini svoj »log« – obdelovalno zemljo, za tem »logom« pa so se naselili novi naseljenci. Torej »za logom« – Zadlog. Druga razlaga je podobna. Posestniki so imeli »logove« za »klancem«, kakor se imenuje preval, ki ločuje Črni Vrh in Zadlog. Izražali so se, da imajo »zad log« in iz tega ime Zadlog.

Ozemlje Črnovrške planote in s tem tudi Zadloga je ves čas, do leta 1848, pripadalo vipavski gosposki, ki v drugi polovici 14. stoletja pripade Habsburški monarhiji. Od

leta 1848 je Črnovrška občina sodila pod idrijski sodni okraj in od leta 1867 pod logaško okrajno glavarstvo. V času prve svetovne vojne se je planota znašla v zaledju soške fronte. Preko Zadloga je potekala vojaška železnica imenovana »Feldbahn«, po kateri so z orožjem in strelivom oskrbovali vojake na fronti. Po razpadu Avstro-Ogrske ozemlje dobi Italija in Zadlog preimenujejo v poitalijančeno ime Salloga. Ozemlje ostane italijansko do kapitulacije Italije leta 1943. Leta 1947 planoto skupaj z ostalo Primorsko priključijo Jugoslaviji.

Zadlog je posebno kraško polje, izoblikovano v celoti na dolomitu. Je brez tekoče vode, osrednji del polja prekriva tanka naplavina, na kateri se razprostirajo pašniki in travniki. Po polju so raztresene vrtače ali rupe, sledimo lahko suhe struge nekaterih potočkov. Ob močnejših in dolgotrajnejših padavinah, zlasti pa zgodaj spomladi, ko so tla zamrznjena, polje zalije voda, ki priteče iz kraškega podzemlja in hudourniških potočkov. Kraške vode v ponikvah sredi polja odteka k izvirov Podroteje in Divjega jezera.

Podnebje je zaradi nadmorske višine razmeroma ostro. Mešajo se celinski in sredozemski vplivi. Padavin je kljub legi v navidezni padavinski senci vetrovom izpostavljenega površja Trnovskega gozda veliko. Zime so precej snežne, a vendar se dokaj redno pojavljajo vdori toplejšega zraka.

Naselje sestavljajo posamezne raztresene domačije, ki so zaradi poplav umaknjene na rob polja, kar daje Zadlogu značilen izgled. Starejše stanovanjske hiše kažejo karakteristike škofjeloško-cerkljanskega

stavbnega tipa. So nadstropne, s strmo dvokapno streho, ganki in manjšimi dvokrilnimi okni. Za starejše hiše v Zadlogu je značilna izpahnjena ploskev ob vhodu. Pogoste so tudi poslikave fasadne ploskve in drugi okrasni elementi. Poleg stanovanjske hiše domačijam pripadajo še drugi gospodarski objekti, nekatere domačije pa krasijo tudi mogočne stare lipe. Včasih je bilo objektov na domačijah še več, njihovo število in velikost pa je bila odvisna od velikosti kmetije in socialnega statusa lastnika. Ti objekti so bili: hlev, kozolec, kašča, jama za krompir in vodnjak oziroma »štirna«. Nekatero domačije so imele sušilnico za lan – laneno jamo in hišo za gostove, saj so velike kmetije potrebovale dodatno delovno silo, ki so jo predstavljali siromašni prebivalci brez lastne posesti.

Kraški svet, podnebne razmere in visoka nadmorska višina so pogojevali tudi način življenja domačinov. Razvila sta se predvsem živinoreja (mesna in mlečna govedoreja) in gozdarstvo. Zadlog je najpomembnejše živinorejsko območje na Črnovrški planoti. Tu najdemo tehnološko najbolj opremljene kmetije, ki pridelajo velike količine mleka. Pomembno vlogo pri razvoju Zadloga je imela tudi leta 1927 ustanovljena mlekarska zadruga. V njej so izdelovali kakovostno maslo, ki je imelo velik ugled v Gorici in Trstu, kamor so ga prodajali. Zadruga je delovala samostojno vse do leta 1971, ko so jo priključili Mlekarni Godovič.

Gosti gozdovi in s tem dostopnost do lesa ter seveda iskanje dodatnega zaslужka na kmetijah so bili povod za razvoj domače obrti na celotni Črnovrški planoti. Najbolj sta

se razmahnila suhorobarstvo in pintarjenje, poleg tega pa v manjši meri tudi kovaštvo, čevljarstvo, kolarstvo, delovale so skupine zidarjev, nekaj je bilo tudi tkalcev in tesačev. V Zadlogu je bilo v največjem obsegu razvito suhorobarstvo. Najpogostejši izdelki so bili grablje, kosišča, nečke, senene vile, cajne, lesene žlice in drugi drobni leseni predmeti. Danes o nekdanj splošno razširjeni obrti pričajo zaprašeni »birštati« in drugo orodje ter nekateri posamezniki, ki se ljubiteljsko še ukvarjajo z obrtjo.

V skopi zemlji je bilo in je še danes težko pridelati večje količine pridelkov. V večji meri pridelujejo krompir, peso, zelje in drugo zelenjavo za domačo uporabo. V zadnjih letih je opazen upad zaposlenih v kmetijstvu. Veliko prebivalcev si je namreč poiskalo zaposlitev v bližnjih zaposlitvenih središčih (Idrija, Godovič, Ajdovščina). Deloma so k temu pripomogli tudi ogrci majskega hrošča, ki so uničili večino travnate ruše. Kmetje nimajo krme za živino in so prisiljeni iskati dodatne vire zaslужka.

Znani zadloški rojak dr. Frančišek Lampe je pred dobrimi stotimi leti o Zadlogu takole pisal: »... Med Idrijo in Vipavo je mogočno, večinoma zaraslo gorovje, čegar eden del smo že prehodili. Sredi gorovja, malo niže od Otlice, vsajena je lepa ravnina, skoro uro dolga in pol ure široka. Tukaj je "Zalogom", kakor pravijo, in sam kraj se imenuje Zádlog. Žal da je rávan preveč zaprta proti jugu in premalo zavarovana proti severu. Zato je podnebje hladno, zima dolga in poletje kratko; toča jako rada bije in slana preti setvi dolgo v pomladi. Tla so suha, peščena, živih studencev ni, kar je res nenavadno.

Tako imajo tukajšnji ljudje le malo zemskih dobrot, a so te tem več vredne: namreč čist zrak, pridne roke in dobro srce. Vsi prebivalci kmetujejo. Kmetije so dokaj velike, ko bi le bili pridelki kaj boljši! Navadno nima kmet ničesar prodati, razen nekaj ovsa in kakega majhnega živinčeta, da za to kupi turščine moke in soli. Iz gozdov je danes že vse posekano, živinoreja pa ima razne zapreke. Nekdanj je tudi tukaj cvetela domača obrtnost z lesenim orodjem. Lesena posoda se je izdelovala v obilni meri in raznašala na razne kraje. Odkar se pa dober les dobi le težko, nazaduje tudi tukajšnja lesna obrtnost.

Vendar je Založan vesele narave, dobrega srca, bistrega uma. Nekdanj so se trudili skoro v vsaki hiši, da so imeli kakega dijaka v šolah, a v sedanjih razmerah ne morejo ...

... Občuten nedostatek zadloške ravnine je, da nima studencev. Ker so tla vsa luknjasta, tekó gotovo studenci v globinah. Voda bi se dala dobiti, ako bi se domačini in vlada kaj potrudili. In tako pijó ljudje rjavo kapnico, živina pa sreba smrdljivo vodo iz luž. Sadno drevje ne raste rado pa tudi ljudje nimajo nič veselja, da bi se pečali ž njim. Glavna pridelka sta krompir in oves, ki rasteta tukaj ne samo v obilni meri, ampak tudi v dobri kakovosti.

Gorjanci govoré po vipavskem načinu, mehko in blagoglasno, Založani pa, njihovi najbližji sosedje, govoré trdo in neprijetno. Tu se vidi, da so iz druge slovenske betve kakor oni. A gledé na besedno bogastvo in sintaktično pravilnost se smejo tukajšnji ljudje ponašati s svojo govorico ...« (Lampe 1896: 603).

OPIS POSAMEZNIH TOČK

V nadaljevanju opisujem posamezne elemente naravne in kulturne dediščine, ki bodo predstavljeni na pojasnjevalnih panojih. Pri raziskavi je bil poudarek predvsem na tem, kakšno vlogo so imele naravne vrednote in elementi kulturne dediščine v življenju domačinov. Gre torej za etnološki zorni kot raziskovanja. Predstavljena vsebina je osnova, na podlagi katere bomo pripravili kasnejšo interpretacijo oziroma oblikovali pojasnjevalne panoje in brošuro ali zloženko.

LANENA JAMA, PRIDELAVA IN PREDELAVA LANU

Prva točka Matuckarjeve poti je sušilnica za lan oziroma lanena jama, ki priča o nekoč razširjeni pridelavi in predelavi lanu na območju Zadloga. Na pojasnjevalnem panoju bo predstavljen celoten sklop opravil od lanu do platna, saj je lanena jama le en člen v opravilih, ki so bila povezana z lanom. Jama je približno tri metre globoka in dva metra široka, grajena je iz kamna in pokrita z betonsko streho. Pred njo je še vidno kurišče rova, po katerem je toplota prihajala v jama. Nad izhodiščem rova je bila lesena mreža – »gajtre«, na katere so polagali snope lanu. Ker se je lan lahko zelo hitro vžgal, je jama odmaknjena od vseh ostalih poslopij na domačiji.

V preteklosti je bil lan cenjena rastlina, saj je ljudi oblačila, razsvetljevala prostor, hranila in zdravila živino. Tako kot drugje po Sloveniji in svetu je bila pridelava lanu v Zadlogu potrebna, ker je dajal surovino za platno, poglavito blago za izdelavo

oblek. Kot navaja Bogataj, je bilo pri kmetih na Slovenskem še vse do druge polovice 19. stoletja domače laneno platno poleg konopnega platna in sukna edino blago za izdelovanje obleke in perila (Bogataj 1989: 63). Pridelava je v teh krajih zamrla šele v drugi polovici 20. stoletja. Delo z lanom je ljudi zaposlovalo celo leto, zato pravi pregovor: »Lan je lan, z njim je posla leto in dan.« Začelo se je s setvijo, nadaljevalo pa z ruvanjem, sušenjem, teritvijo, prejo, tkanjem platna in na koncu izdelavo oblek, rjuh, brisač. Z delom so bile povezane mnoge oblike vaških medsebojnih odnosov, kot na primer medsebojna pomoč, družabni odnosi, svojevrstne šege in s spolnim življenjem povezane navade (Smerdel 1998: 89).

Setev lanu

Na območju Zadloga so sejali zgolj jari lan, ki je dajal dobro predivo, lanu za seme pa na tem območju niso sejali. Ponavadi so ga sejali na njivo, kjer je prejšnje leto rasel krompir, vselej pa na staro njivo, kjer je bilo manj plevela. Gnojili so jo zgolj s pepelom, ki so ga shranjevali posebej v ta namen. Pepel je namreč zamoril plevel.

Okrog tretjega ali četrtega maja je bil čas za setev lanu, nekateri pa so ga sejali tudi že v aprilu. Sejali so tako moški kot ženske. Večinoma ga niso pleli, le večji plevel so populili, saj je zelo občutljiva rastlina. Najlepši je bil lan v cvetju. Njegovi cvetki so drobni, modre barve in so odprti samo dopoldne. Opoldne se zaprejo in zopet odprejo šele proti jutru naslednjega dne.

Ko so bile glavice s semeni rumene in so se med prsti mlele, je bil lan zrel. To je bilo

konec avgusta, kmalu po velikem šmarnu ali pa v začetku septembra. Takrat so ga populili s koreninami vred in povezali v manjše snope, ki so jih polagali križem, da so jih lažje prijemali, ko so odstranjevali semenske glavice. Odstranjevali so jih z »riflnom«, ki je bil kot nekakšen glavnik z žebli. Pest lanu so potegnili skozi žeblje, tako da so glavice odpadle v zato pripravljeno rjuho na tleh. Glavice so nato sušili na soncu in jih spravili na suho do zime, ko so jih opleli – izluščili seme. To so delali z nečkami – »neškami« ali pa na situ, imenovanem »reja«, tako da je ostalo samo čisto seme.

Godenje lanu

Stebila lanu so raztegnili po pokošenih »snežetih«. Polagali so jih v dolge vrste, in sicer na tako mesto, da je lan dobil sonce, dež in slano. Najbolj primerni so bili torej vlažni, zavetrni in osojni kraji. Položiti so ga morali zelo »na tanko«, da se je skozenj videla trava. Vrste so vedno zaključili s krogom. Tako položen lan se je godil tri do štiri tedne, čas godenja pa je bil odvisen od vremena. Goden je bil, ko je postal sive barve in so se začela delati vlakna. V teh nekaj tednih se je skoraj vrasel v travo, zato so ga privzdignili z grabljami. Nato so lan pobrali in ga s slamo povezali v snope. Tako povezane snope so spravili na suho, kjer so počakali do teritve.

Teritev

Jeseni, v mesecu oktobru, se je začela teritev. Namen teritve je bil, da so iz lanenih stebel dobili predivo, ki so ga predice spredle v prejo. Največkrat so trli v bližini sušilnice za lan, ki ji v teh krajih pravijo lanena jama,

določen za teritev, so laneno jamo že zelo zgodaj zakurili, največkrat že prejšnji večer, da je bila pripravljena, ko so prišle terice. Kurili so le z zelo suhimi bukovimi drvimi, da se lan ni vnel, ter da se je dobro posušil, ker se sicer ne bi trl. Če drva niso bila dovolj suha, so rekli, da se je lan »uscal«. Lan je lahko sušil moški ali ženska. Pravili so jim »ta suha baba« ali »sušilna baba«. Kdor je sušil, je moral paziti, da je bil lan vedno pripravljen za terice ter da se ni vžgal, čeprav se je tudi to večkrat zgodilo. Ker niso imeli pri vsaki hiši lanene jame, je eno jamo uporabljalo več domačij in ko je bila enkrat zakurjena, so se hiše vrstile ena za drugo.

Terice so prihajale iz cele vasi. Največkrat so jih gospodarji najeli, zlasti radi so najemali tiste, ki so bile znane po svojih spretnostih. Delo je bilo zelo umazano in težko ter je trajalo cel dan. Prav zaradi tega je bilo primerno za močnejše in večje ženske. Če je terice kdo srečal zjutraj in jih vprašal, kam gredo, so menda navdušeno in odrezavo rekly: »Tarat gremo!« Če jih je srečal zvečer, ko so se vračale s teritve in jih vprašal, kje so bile, pa so popolnoma izmučene in s šibkim glasom komaj povedale: »Tarale smo.«

Prišle so zgodaj zjutraj, okrog osmih, ko se je zdanilo. Ponavadi so bile oblečene v dolga krila, majice z dolgimi rokavi, imele so predpasnike z naramnicami, na glavi pa ruto. Vsaka je prinesla trlico s seboj. To je naprava za trenje lanu, narejena iz bukovega lesa, tako da se rezilo gornjega dela tesno prilaga spodnjim vrezom, na katera so položili lan. Z zgornjim rezilom so terice udarjale po njem, da se je oluščil pezdir (Jeram 1967: 61–62).

Trlice so namestile v za to izdelan »teričji

stol«, ki so ga postavili poleg lanene jame. Če pa je bilo vreme slabo, so trle pod kozolcem. V vrsti je bilo osem ali devet teric, na koncu pa je bila »ta gladka«, ki je »na čisto« otrla. To pomeni, da je bilo predivo lepo, čisto, s čim manj pezdirja. Lahko sta bili tudi dve »ta gladki«, največkrat pa so bile to starejše ženske, ki so imele veliko izkušenj s tovrstnim delom. Ena od teric je hodila v laneno jamo po snope lanu in jih zavila v rjuho, da se ni ohladil. Pri tem delu so se menjavale, tako da je vsaka prišla na vrsto. Terice so vzele v roke pest lanu in ga najprej na grobo otrle, ga dale nazaj sušit in nato do gladkega otrle.

Pezdir, ki je odpadel, so največkrat uporabljali za mašenje lukenj v stenah ali za popravilo slamnatih streh. Zelo rad se je prijel za obleko. Če je slučajno kdo od moških šel mimo, so mu terice na skrivaj pripele pezdir za hlače. Večkrat se je zgodilo, da je šel kdo tudi iz Zadloga v Črni Vrh z »repom«. Moški so se zato menda raje izogibali teric, ki so slovele po svoji hudomušnosti.

Kadar so bile terice pri hiši, je bil pravi praznik. Tako je bila tudi hrana takrat praznična. Veljalo je načelo, da je treba terice dobro postreči, seveda pa je bila postrežba odvisna tudi od socialnega položaja gostiteljev. Za zajtrk so jim največkrat pripravili belo kavo in kruh, pri premožnejših pa je bila na mizi že prava črna kava. Za malico dopoldne ni bilo mesa. Največkrat so skuhalo mineštro ali »krompir na župi«. Najbolj obilno je bilo seveda kosilo. Na mizi je bila kokošja ali suha juha – iz suhega mesa. Poleg juhe so pripravljali pečenko, pečeno kokoš, za prilogo je bilo največkrat zelje in ponekod so za kosilo narezali tudi

pršut. Manjkati ni smela potica. Pekli so jo iz rožičeve moke, v nadev pa so dajali rozine ali mak. Informatorji pravijo, da ni bilo pomembno, kakšen je bil nadev, da je bilo le zvito kot potica. Večkrat so pripravljali tudi štruklje, v katere so dali rozine in skuto. Popoldne, ob zaključku dela, je sledila še malica.

Terice so bile znane po svoji hudomušnosti. Poleg trlic se je menda po vasi slišalo tudi njih, ker so si imele toliko povedati. Tema njihovega pogovora so bili največkrat zeti in ženini. Neporočenim fantom in dekletom so želele najti primerne neveste oziroma ženine. Fantje so se jim raje izogibali, večkrat pa jim tudi nagajali. Ko so terice jedle, so jim naredili »teričjega deca«. Naredili so ga tako, da so moško obleko nabasali s slamo, na glavo pa so mu dali klobuk. Pripadal je tisti, ki ga je našla za svojo trlico. Ponavadi so mu dodali pismo. Terice so sicer pazile, da fantom ne bi uspelo narediti »teričjega deca«, ampak so jih največkrat ukanili.

Informatorica se spomni, da fantom nikakor ni uspelo pripraviti »teričjega deca«. Potem pa se je eden preoblekel v beračko in terice zamotil. Ko so se vrnile, so našle za trlico »teričjega deca«, ki je imel v žepu tole pesmico:

*Sem na božji poti v Log,
pa sem se odpravil na Zadlog.
Sem prišel do Cenca,
sem spil tri litre vina,
ker sem bil žejen kot živina.
Sem šel skozi Rupe,
tam sem naredil tri velike kupe.
Sem prišel na Bukovško ravan,
sem slišal, da nekje tarejo lan.
Sem prišel do Tomažona,
tam sem srečal enega kajona.
Mi je rekel, da so pri Cegulet terice
in da pečejo potice.
In sem se odpravil
in tukaj sem se postavil,
tista, ki me bo izbrala,
mi bo hlače oprala.*

Druga informatorka pa se spominja, kako jim je med kosilom ponagajal eden izmed fantov. Odnesele jim je namreč »teričji stol«. Ko so se vrnile s kosila, stola ni bilo nikjer. Vedele so, čigavo maslo je to, a fant ni hotel povedati, kam je stol nesel. Maščevali so se mu kar fantje, ki so mu odvili kolo voza in tako ni prišel do doma. Potem pa je le povedal, kam je nesel stol.

Menda je bilo takih in podobnih zgodb veliko. Terice so pač slovele po svoji nagajivosti in požrešnosti. Fantje pa jim niso ostali ničesar dolžni. Tako so se med njimi marsikdaj spletle tudi ljubezenske vezi, saj so bila med tericami tudi mlada dekleta, ki so si prav tu mogoče našle fanta. Teritev je bila torej zelo družaben dogodek, kljub temu da je bilo delo naporno in umazano.

Preja

S teritvijo so dobili predivo, ki ga je bilo potrebno pred prejo še »zmikati«. Za to delo so poznali napravo, ki ji informatorji pravijo kar »tisto za lan česat« ali »mikežn«. To je bila deska, v katero so bili zabiti štirioglati, ostro zbrušeni žebliji. Čvrsto so jo pritrtili na težko klop in ženske so skozi žeblje vleklo povsmi prediva, ki so ga prej ogrele na peči. Rekle so, da lan češejo. V rokah so jim ostala le dolga in drobna vlakna, ki so dala tako imenovano praznje predivo in so ga ženske povezale v povsmi. Primerno je bilo za tkanje najtanjšega platna. Vlakna, ki so padala na tla, so bila krajša in debelejša. Iz njih so ženske z zglajeno bukovo palico, ki so ji rekli »trosivnca«, stresale preostali pezdir, potem pa predivo povezale v kodelje. Plasti prediva so nalagale v vrste in jih potem s to palico zvijale, da so dobile nekakšno štručko – kodeljo. Palico so nato potegnile ven, kodelje pa namestile na preslico kolovrata. To predivo je bilo primerno za bolj grobo in debelejšo platno.

Tako je bilo predivo pripravljeno za prejo, ki se je začela v zimskem času, največkrat takoj po novem letu. Predice so predle v dolgih večerih, včasih celo pozno v noč. V Zadlogu v 20. stoletju ni bilo več te navade, da bi ženske predle skupaj. Največkrat je gosposinja predla doma, skupaj s hčerami. Tako preja ni bila družabno delo, kot po nekaterih drugih koncih Slovenije. Kolovrat je bil seveda pri vsaki hiši, večkrat jih je bilo celo več, izdelovali pa so jih v Križni gori na domačiji »Gorenjih Žgavcov«. Predice so predle različno debele niti. Najbolj izkušene predice so predle najtanjše niti, tiste, ki so se

preje šele učile, pa so bile manj spretno in niti so bile zato debelejše. Včasih so si predice prostor osvetljevale z gorečo trsko, ki je bila zataknjena v »čelesniku« – kovanem zavitem železu, ki ima zgoraj klešče, da drži gorečo trsko. Največkrat so ga namestili na vogal peči in spodaj postavili posodo z vodo, v katero so padali ogorki. Ko je trska pogorela, so jo zamenjali z novo. Trske so bile v uporabi približno do leta 1900, potem pa so jih zamenjale petrolejke in kasneje karbidovke.

Predice niso smele presti na sveti večer, torej pred božičem, novim letom in pred praznikom svetih treh kraljev. Preja je bila prepovedana tudi na god sv. Jedrt, 17. 3., ker pregovor pravi: »Če predica na Jedrt prede, ji vse predivo miši pojedjo.« Sicer pa je veljalo, da mora biti preja končana do pusta oziroma do takrat, ko se začne delo zunaj.

Štrene

Ko je predica napredla štiri vretena, jih je namotala na motovilo. Kolovrat je imel štiri vretena in vsako je imelo svoj prostor na motovilu. Vretena je nato predica povezala v štrene. Napredene štrene so spravili do pomladi, ko jih je bilo treba oprati – »žehtati«. Imeli so tako imenovani »žehtni čeber«, vanj so dali štrene, na vrh rjuho za spravljanje listja – listnato rjuho, nanjo škaf pepela in vse to polili s kropom. To je bil takratni prašek – »lug«. Seveda jih je bilo potem treba še izpirati. To so največkrat delali v lokvah. Ko so bile štrene oprane, so jih ženske naložile na mizo, ki je bila podobna današnjim likalnim deskam, ali na lesene perilnike. Na vsaki strani je štrene držala ena ženska, jo tolkla s »tekaunco«, debelo leseno desko z ročajem,

in jo istočasno zavijala na svojem koncu v nasprotno smer kot druga na drugem koncu. Tako se je iz štren izcedila vsa voda in niti so se razpusstile. Ožete štrene so sušili v kozolcu in jih vsak večer pospravili, da jih ne bi kdo ukradel. Pred pranjem so bile sivkaste barve, po njem pa bolj gladke in sivkasto-bele barve.

Ko so bile popolnoma suhe, so štrene navili na motovilo, imenovano »gare«, in jih previli v klobčiče, »klovčke« ali »klobce«. Niti so pretaknili skozi preluknjano paličico, ki so ji pravili »šurk«, s pomočjo katere so potem navijali »klovčke«. »Šurk« je varoval prste pred vrezninami. Navijali so jih tudi na orehove lupine, v katere so dajali kamenčke, da so ropotali. Navijanje »klovčkov« je bilo zelo zahtevno delo, saj je bilo treba paziti, da so bili dovolj trdni. Na vsak »klovček« so zatakneli majhno trsko, da je tkalec takoj našel konec niti. Potem so jih naložili v žaklje, iz katerih so s pasovi naredili nahrbtnike, si jih naložili na hrbet in odnesli k tkalcu.

Tkanje

Na Črnovrškem sta bila najbolj znana tkalca Anton Žgavec iz Križne gore in Anton Mikuž iz Idrijskega Loga. Mikuž je tkal predvsem listnate rjuhe, medtem ko je bil Žgavec cenjen kot izredno natančen tkalec in so k njemu ljudje nosili tudi praznjo prejo. Poleg njiju so tkali tudi nekateri drugi, vendar v manjšem obsegu in le za potrebe družine.

Na kmetiji Žgavcovih v Križni gori je bila tkalska obrt prisotna približno sto let. Prvi je s tkanjem začel Anton Žgavec okrog leta 1870. Sledil mu je sin Anton Žgavec, ki je imel vedno polno dela. K njemu so nosili prejo

iz Črnega Vrha, Zadloga, Lomov, Javornika, Medvedjega Brda, Žibrš, Otlice, Predmeje, Kovka in celo iz Pivke. Dela je imel tudi za dve leti vnaprej. Povpraševanje se je zlasti povečalo v letih po drugi svetovni vojni, ko so bili tkalci že redki. Tako tudi Makarovičeva v knjigi *Oblačilna kultura kmečkega prebivalstva v Zgornji Vipavski dolini in na Gori navaja*, da so ji pripovedovalci večinoma navajali istega tkalca na Križni gori oziroma v Črnem Vrhu (Makarovič, 2000: 17). Kadar je bilo dela največ, so postavili še ene statve, na katerih je tkal sin, ki je nadaljeval očetovo obrt in kasneje vnuki, ki so se prav tako priučili tkanja. Vnuki in vnukinje še danes živijo na domačiji in vsi znajo tkati. Prav oni so s tkanjem nadaljevali vse do leta 1967, ko so delo opustili, statve pa pospravili na podstrešje. Ljudje so namreč začeli kupovati cenejše bombažno blago in povpraševanje po platnu je usahnilo.

Tkali so različne vrste in širine platna. Ozko platno je bilo široko 68 centimetrov, široko platno 84 centimetrov, brisače pa 56 centimetrov. Največ pa so tkali »cvilh«, ker so imeli edino oni primerne statve. To je bilo močnejše platno za »štramace« in vzmetnice. Vmes sta bili dve barvni niti za okras. Barve so bile različne, prevladovali pa sta rdeča in modra. V času pod Italijo so jih ljudje kupovali in so bile mešanica bombaža in svile, po vojni pa so jih barvali z barvami za blago, ki pa niso bile obstojne.

Cena platna je bila določena z mersko enoto »lakt«, a mi informatorji niso vedeli povedati, kakšna je bila. Sicer pa tkanje Žgavcovim ni prinašalo večjega zaslužka in je bilo le dodatna dejavnost kmetije.

Beljenje platna

Platno, ki ga je tkalec stkal, je bilo treba še pobeliti. Tisto platno, iz katerega so šivali senene ali listnate rjuhe, je bilo bolj grobo in ga ponavadi niso belili. Belili so predvsem platno, ki so ga porabili za brisače ali posteljne rjuhe. Gospodinje so ga v sončnih dneh razgrnile po travi in ga večkrat na dan polile z vodo ter obračale, da se je pobelilo z obeh strani. Zvečer so ga spravile in naslednji dan postopek ponovile. Večkrat je bil v teh krajih tudi spomladi, ko je bilo platno že stkano, še sneg. Takrat so gospodinje platno razgrnile po snegu in jim ga ni bilo treba polivati z vodo. Ko je bilo obeljeno, so ga še oprale in dobro posušile, ga spravile v skrinje in tako je bilo pripravljeno za uporabo.

Uporaba platna

Laneno platno je bilo vse do pojava bombaža v sredini 19. stoletja pomembno blago za izdelavo oblek. Veljalo je, da je platnena obleka pozimi topla in poleti hladna, zato je bila zelo priljubljena. Iz platna so šivali spodnje perilo, hlače, krila in srajce, ki so bile ponavadi brez ovratnika. V drugi polovici 19. stoletja pa je bombaž izrinil laneno platno tako v praznih kot delovnih oblačilih (Žagar 1998: 99). V obdobju, ki ga obravnavam, platnene obleke niso bile več množično v uporabi, a so marsikje predvsem otroci in starejši moški še nosili zlasti platnene hlače in srajce. Poleg platna so za obleke uporabljali tudi kotenino in flanelo. Dekleta in žene so ponavadi šivale same, večkrat pa so po hišah hodile šivilje, jemale mere in šivale obleke.

Grobo ali hodnično platno so v večji meri

uporabljali za šivanje listnatih ali senenih rjuh, torej rjuh za spravilo listja ali sena. Vanje so nagrabili listje ali seno, si jih optali na ramo in jih odnesli na senik. Te rjuhe so tudi danes še v uporabi na majhnih kmetijah. Listnate rjuhe so sešili iz dveh kosov platna, širokega 68 centimetrov. Iz grobega platna so šivali tudi žaklje, ki so jih uporabljali za različne namene, primerno pa je bilo tudi za konjske komate.

Platno, ki so ga belili in je bilo bolj tanko – pražnje, je bilo namenjeno za nevestino balo, ki so jo med drugim sestavljale posteljne rjuhe, brisače, razni prtički, namizni prti pa tudi žensko spodnje perilo. Najbolj cenjeno je bilo namreč tisto dekle, katere skrinja je bila polna platna. Za zakonske postelje so sešili dva kosa platna širine 84 centimetrov, za samske postelje pa dva kosa širine 68 centimetrov. Rjuhe so bile v začetku precej trde, s pranjem pa so postajale vedno mehkeje. Na rjuhe in brisače so dekleta in žene vezle monograme, cvetje in druge okraske ali pa na robove prišile kvačkane čipke. Redkeje so čipke tudi klekljale. Brisače so tudi barvali z barvami za blago, ki jih je bilo že mogoče kupiti. Dekleta in žene so za šivanje uporabljale sukanec – »cvirn«, ki je bil prav tako domače izdelave. Ko je predica predla, je za sukanec vzela najlepše predivo, spredla tanko nit in jo posukala.

Iz platna so obrtniki, imenovani »zoklerji«, izdelovali vzmetnice. Izdelane so bile iz lesenih desk, na katerih so bile vzmeti, vse to pa je bilo prešito s platnom. Na to so dali še »štarmac«, ki je bil polnjen s posebno vrsto trave, morsko travo, s konjsko žimo, redko tudi z volno, oblečen s platnom, imenovanim

»cvilil«, in prešit z laneno nitjo.

Platno je bilo uporabno tudi pri zdravljenju. Tako so na primer prehlajenemu otroku dali na prsi pogret kos platna ali pa so platneno brisačo namočili v kisló vodo in z njo zbijali vročino.

Laneno seme

Poleg lanenih stebel je uporabno tudi laneno seme. Ko so lan jeseni »oriflali«, so semenske glavice, ki so odpadle, nekaj časa sušili na soncu, potem pa so jih spravili na suho. Pozimi so jih najprej z valjerjem povaljali, da so se glavice zdrobile. Nato so vse skupaj stresli v nečke – »neške« in stresali. Pomagali so si tudi s sitom, ki je bilo dovolj široko, da je skozenj padlo laneno seme, luščine pa so ostale. Iz semena so ponekod delali laneno olje, ki je tudi vsestransko uporabno.

Semena je bilo malo, zato ga je večina ostala za naslednjo setev, uporabljali pa so ga tudi za druge namene, saj so poznali njegov zdravilni učinek. Najbolj pogosto so z njim zdravili živino. Preden se je krava telila, so ji vedno skuhalo zmes lanenega semena in ječmena. To naj bi ji olajšalo porod. Tudi če je žival zbolela, so ji pripravili tako mešanico, ki je bila zelo podobna olju in so jo živali rade jedle.

Laneno seme ima zdravilne učinke tudi za ljudi. Zlasti dobro odpravlja zaprtost, zato so si pogosto kuhali čaj iz lanenega semena. Poparjeno laneno seme, zavito v krpo, pa so dajali na rane.

IVAJNŠKOVA LIPA

Ivajnškova lipa je dobila ime po Ivajnskovi domačiji, poleg katere raste. Po meritvah iz leta 1998 znaša obseg debla lipe 5 metrov in 15 centimetrov, v višino pa meri okrog 30 metrov. Ocenjena starost lipe je med 500 in 600 leti. S svojimi dimenzijami je ena najdebelejših lip v zahodni Sloveniji in je določena za naravno vrednoto državnega pomena. Podobne mogočne lipe najdemo tudi na nekaterih drugih starejših domačijah v Zadlogu, kar priča o njeni priljubljenosti.

Pripada družini lipovk in rodu *Tilia platyphyllos Scopoli*. Z njenim latinskim imenom jo je poimenoval idrijski zdravnik in botanik J. A. Scopoli. Lipa je predvsem srednje- in južnoevropska vrsta, na severu je razširjena do juga Velike Britanije, do srednje Nemčije in Poljske. Raste na severovzhodnem delu Pirenejskega polotoka, doma pa je tudi na Apeninskem in Balkanskem polotoku, v Mali Aziji, na Kavkazu in na Krimu. Na rastiščih, kakršna ji ustrezajo, jo najdemo po vsej Sloveniji. Pri nas najdemo iz rodu lipa le lipovec in lipo, ki pa sta si med seboj zelo podobna in ju je težko ločevati, saj se med seboj zelo rada križata.

Po navedenih podatkih (Kotar, Brus 1999: 290) lahko lipa v višino zraste do 40 metrov in doseže 5 metrov premera, čeprav obseg Ivajnškove lipe dokazuje, da je lahko tudi debelejša. Zanj so značilne močne korenine, ravno deblo in široka krošnja. Listi so enostavni, zašiljeni in srčaste oblike. Skorja debla je sivo-rjava, včasih rahlo rdečkasta. Njen les je mehak, lahek, belkaste ali rumenkaste barve in prijetno dišeč. Je žužkocvetno drevo, ki cveti junija in v prvi

polovici julija. Iz cvetov se razvijejo okroglasti trdi oreški. Je drevesna vrsta, ki najraje raste v območjih z elementi subatlantskega ali submediteranskega podnebja. Občutljiva je na mraz, slabo prenaša sušo in onesnažen zrak (Kotar, Brus 1999: 289–293).

Zaradi svojih značilnosti je lipa že dolgo zelo čaščeno drevo. Čaščenje drevja pa je splošna indoevropska tradicija (Ovsec 1991: 306). Lipo so častili tudi stari Slovani. Pri Čehih in Poljakih je bila sveto drevo, verjeli so, da v njej stanuje Božja mati. Čeremihi in Mordvini so pod lipo žrtvovali. Po ljudskem verovanju, na primer na Poljskem in v Sloveniji, vanjo nikoli ne udari strela (Ovsec 1991: 310). V antiki je bila lipa simbol prijateljstva, povsod po Evropi pa simbolizira žensko milino, lepoto, srečo in zakonsko ljubezen. Marsikje so verovali, da amulet iz lipovine ščiti pred čarovnijami in čarovnicami, pod cvetočo lipo naj bi pljučni bolniki in starci prišli do dobrega zraka. Lipov pepel so potresli po zorani zemlji, da bi jo zaščitili pred škodljivci. S poganjki, ki so jih odrezali na veliki petek ob dvanajstih in potem dali v prvo kašo, so zdravili glavobol (Kotar, Brus 1999: 292). Na Črnovrškem je navada, da veje lipe, ki krasijo oltar ob prazniku sv. Rešnjega telesa, ljudje odnašajo domov in jih zapičijo v njivo med zelje. To naj bi zagotavljalo boljšo rodovitnosti.

Na Slovenskem so vaške lipe predstavljale središče vsega političnega, pravnega in družabnega življenja na vasi, pod senco njene krošnje se je plesalo, sklepalo kupčije in modrovalo. Tako se že v 13. stoletju omenja na Koroškem pravde pod lipo, prav tako so v vasi Grad, sedanjem Bledu, pod lipo

vaški lipa

razsojali zastopniki briksenškega škofa, goriškega škofa in radovljiške gosposke. V Nemškem Rutu na Goriškem in v Vrbi so pod vaško lipo kamni, ki so bili sedeži za člane soseske pri zborovanju (Ovsec, 1991: 310). Tudi pod Ivajnškovo lipo naj bi se zbirali zadloški veljaki in sprejemali razne odločitve.

Ljudje pa imajo od lipe še druge koristi. S svojo bogato krošnjo jim nudi prijetno senco v poletnih mesecih, nabirajo tudi njene cvetove, ki so zelo zdravilni. Iz njih kuhan čaj pospešuje potenje, čisti kri in povečuje odpornost. Oglje lipovega lubja zdravi rane ljudi in živali, les pa je primeren za rezbarjenje. Veliko podob svetnikov je iz lipovine. Od tod tudi reklo za nekoga, ki je neroden in molčeč, da se drži kot lipov bog. Morda pa je razlago za reklo, kot navaja Ovsec, potrebno iskati v ostanku verovanja v božanskost drevesa (Ovsec 1991: 310).

IVAJNŠKOVA LOKEV

Naslednja točka na Matuckarjevi poti je Ivajnškova lokev, ki se nahaja tik ob cesti za Ivajnškovo domačijo in je zaščiten kot naravna vrednota lokalnega pomena. Lokev je tipična mlaka, ki jo je v preteklosti na kraških tleh naredil človek. Drugo ime zanjo je tudi puč ali kal. Gladina Ivajnškove lokve je včasih segala do roba ceste, sedaj pa se je znižala, ker pušča. To priča o tem, da je ne vzdržujejo več, ker voda iz nje ni več tako dragocena in služi le še za napajanje živine in divjadi. Kljub vsemu je lokev še vedno sestavni del skoraj vsake kmetije v Zadlogu.

Na kraškem svetu, kjer voda hitro odteka s površja preko razpok v kamninah v podzemlje, je bila oskrba s pitno vodo vedno

veliko življenjsko vprašanje tako za ljudi kot tudi za živino. Ker je bilo pomanjkanje vode vedno problem, je bil pri ljudeh velik interes graditi in obnavljati lokve. Poleg napajanja živine je voda iz lokev v preteklosti služila še za namakanje njiv, gašenje požarov, ob suši je predstavljala vir pitne vode tudi za ljudi, v njih so ženske prale perilo, v posebno veselje so bile lokve otrokom, ki so v njih plavali, se igrali z vodo in blatom, pozimi pa drsali po zamrznjeni površini. V krajih, kjer so imeli skupne vaške lokve, so le-te predstavljale pomembne družabne točke vaščanov, ob katerih so se srečevali. Z opuščanjem živinoreje in praznjenjem podeželja so izgubile svoj prvotni namen in se začele zaraščati ter izsuševati. Ker pa predstavljajo pomemben življenjski prostor za različne živalske in rastlinske vrste ter pričajo o delu in iznajdljivosti človeka v preteklosti, je zelo pomembno, da se ohranijo in dobijo drugo namembnost v današnjem času. Možnosti so v njihovi vključitvi v turistično ponudbo podeželja ali pedagoške ter znanstveno-raziskovalne dejavnosti.

Nastanek in izgled lokev je povezan z uveljavljanjem živinoreje, torej s človekovim delovanjem, seveda pa tudi s klimatskimi, hidrološkimi in geološkimi razmerami območja. Na apnenčastem svetu so jih ljudje gradili po naslednjem postopku: Poiskali so naravno kotanjo ali jo na najprimernejšem prostoru izkopali in jo v več slojih pokrili/obložili z ilovico, ki so jo na koncu še dobro steptali. Če so lokev naredili na vzpetini ali ob kultivirani terasi, so jo z ene strani obložili z zidom iz kamenja, tako da v vodo ni drsela zemlja. Gradili so jih tam, kjer se je deževnica

najlažje stekala v kotanjo. Ker so bile v prvi vrsti namenjene živini, je bil dostop do njih prilagojen za živali. V sušnem obdobju so jih počistili, za vzdrževanje pa je poskrbela tudi živina sama, ko je ob napajanju bredla po vodi, teptala ilovico in s tem zapirala pore in razpoke v ilovnatem dnu.

Na prvi pogled je lokev mlaka z motno rjavo-zeleno vodo, ki jo obraščajo visoke trave in pleveli. Čeprav so večinoma umetne stoječe vode, so podvržene povsem naravnemu procesu zaraščanja vodne površine. Če se jih ne čisti, pride do popolne izsušitve. Predstavljajo pomembna rastišča za vodne in močvirske rastlinske vrste, ki bi jih v naravnem geografskem območju brez lokve težko našli. Na kraški pokrajini so lokve skoraj edine stoječe vode, kjer tvorijo funkcionalno mrežo vodnih biotopov. Njihov obstoj je pomemben za preživetje mnogih rastlinskih in živalskih vrst, ki so vezane na življenje v vodnih in močvirskih biotopih. Pestrost živalskih in rastlinskih vrst je odvisna od tipa lokve, velikosti, globine, tipa dna, njene lege in okoliških habitatov.

KOTENSKI ROB

Kotenski rob je razgledna točka Matuckarjeve poti, s katere se odpirajo lepi razgledi v dolino Idrijce, v Belo ter višje ležeče kraje, kot sta Vojsko in Čekovnik.

TOMINCOVA DOMAČIJA

Tomincova domačija je lep primer zadloške domačije, ki je še ohranila značilno podobo in dobro ohranjeno notranjščino. Razglašena je za kulturni spomenik. Gručasta domačija obsega stanovanjsko hišo, hlev,

lopo, vodnjak oziroma štirno, lokev, delno pa je ohranjena tudi kovačija.

Stanovanjska hiša ima pravokotni tloris, je enonadstropna, z izpahnjanim delom ob vhodu in strmo dvokapno streho, ki je krita z rdečimi opečnatimi zarezniki. Do leta 1942 je bila streha slamnata, a jo je tega leta uničil požar. Ima majhna dvokrilna okna. Na zatrepi fasadi je arkadna veža s kamnitim stebrom, ki je križno obokana. Tlorisna zasnova hiše je značilna za zadloško območje. Glede na Hazlerjevo tipologijo nepremične kulturne dediščine je Tomincova domačija nadstropna zidana hiša s predelano črno kuhinjo in kovačijo (Hazler 1999: 197–198).

Kdaj je bila zgrajena, ni znano. Po oceni Zavoda za varstvo kulturne dediščine Nova Gorica, datira v 18. stoletje. Po pripovedovanju lastnice naj bi bila na kašči nečitljiva letnica 17?. Hiša je bila najverjetneje v začetku prtilična in so jo kasneje povišali. V prid temu bi morda lahko pričal slabo viden napis na stropnem tramu v »ta gorani hiši«: TULEI BLU...UET LIT 1826: U TEM LIT SE JE TAGUREINA HISHE DILANA GREGAR TOMINZ.

Na stranski fasadi med prtiličnim in etažnim oknom v desnem vogalu je poslikana sončna ura z letnico 1925 T. M., a je poslikava najverjetneje starejše osnove. V nadstropju med okni sta tudi dve slabo vidni freski. Na desni je Križani, na levi pa cerkvena zastava. Avtor stenskih poslikav ni znan. Glede na to, da poslikave na fasadah najdemo tudi na nekaterih drugih stanovanjskih objektih na Črnovrški planoti, bi lahko sklepala, da gre za delo ljudskega slikarja ali delavnice. Stenske slikarije se namreč na kmečkih objektih na Idrijskem

in Cerkljanskem začnejo pojavljati v zadnji tretjini 18. stoletja pod vplivom sosednjega škofovloškega prostora oziroma delavnic ali ljudskega slikarja (Ščukovt 2001b: 114).

Ohranjena je tradicionalna razporeditev prostorov. V prtiličju je veža, iz katere stopimo naravnost v kuhinjo, levo v »hišo«, ki je osrednji bivalni prostor v stavbi, iz nje pa v »kamro«. Desno iz veže sta dva »kevdra« (kleti). »Črn kevdr« ali »kadn kevdr« za shranjevanje krompirja ter kadi s kislim zeljem in repo ter »bel kevdr« ali »mlečni kevdr«. Tudi poleg kuhinje je manjši »kevdr«, ki je namenjen za hranjenje krompirja. V nadstropju, kamor vodijo strme stopnice, so »gorna veža«, »gorna hiša«, tri sobe – »kamre«, »cimr« za dekleta, stranišče »na štrbunk«, delno pa je ohranjena črna kuhinja. V nadstropju je tudi shramba za žita, ki so jih shranjevali v »bankih« – lesenih zabojnikih in so še ohranjeni. Z nadstropja stopimo še na podstrežje – »ispo«, kamor so spravljali razna orodja.

V prtiličju je ohranjena značilna »hiša« s kmečko pečjo in »bohkovim kotom« nad mizo s klopjo. V levem kotu je »birštat« – mizarska miza, na kateri so možje izdelovali na primer ročaje za motike, kose ali grablje. »Hiša« je bila ponavadi največji prostor v objektu. V njej so jedli, spali, pozimi so ženske v njej predle, šivale, moški pa so izdelovali razne lesene izdelke.

Do leta 1955 je bila v hiši še črna kuhinja, v kateri je bilo kurišče za kmečko peč in ognjišče. Dim se je dvigal v ostrežje pod obokan strop.

Na domačiji je delno ohranjena tudi kovačija, ki pa je postala neke vrste ropotarnica. V njej je še nekaj kovaškega

orodja. Gospodarski objekt poleg hiše je bil zgrajen leta 1924.

Zelo zanimiv je vodnjak oziroma »štirna« v zaprti niši, ki ima obliko majhne hišice. »Štirne« takih oblik so bile v Zadlogu pogoste, imenovali so jih »štirne na kalaunk«. »Kalaunk« je bil vrč iz nagnovevega lesa, ki je bil na eni strani obtežen, da so z njim lahko zajeli vodo. »Štirna je skupno ime za gospodarski objekt, ki je sestavljen iz jame – vodnega zbiralnika in objekta nad njo (obod, kamen)« (Ščukovt, 2001a: 190–191). Zbiralnik za vodo je okrogle oblike. Najprej je obdan s kamnitimi bloki, ki jih tesni glina. Bloki so nato obloženi z glino in drobnim kamenjem, zadnja plast pa so skrbno postavljene večje obdelane kamnite klade, tesnjene z glino. Dno vodnjaka tesnijo trami, ki jih prav tako tesni glina. Podzemni del »štirne« se zaključuje s kamnitim velbom. Glede na tehnično zasnovo nad površino je »štirna« miznega horizonta. Objekt nad zbiralnikom je večja obdelana kamnita klada v višini 70 centimetrov in širini 120 centimetrov. V ta kamen so vklesane letnice in inicialke – 1791 F P I, 1838 G T (Gregor Tominec). »Štirna« je globoka okrog šest metrov, deževnica pa teče vanjo preko žlebov s strehe gospodarskega poslopja. Dobro je ohranjeno tudi leseno vreteno, s pomočjo katerega so vlekli vedro z vodo.

»Štirne« oziroma vodnjaki, ki se polnijo s kapnico, so bili povsod tam, kjer ni talne vode oziroma studenčnice. Najpogostejše so na prepustnih apnenčastih tleh na Krasu, v Trnovskem gozdu, Slovenski Istri, Brkinih, Beli krajini in Suhi krajini. Takšno zbiranje vode v obliki filterskih cistern pa so uporabljali že

v srednjem veku na Starem gradu v Celju (Hazler 2000: 179). Ker se polnijo z deževnico, je pomembno, da so postavljene nižje od žlebov okoli strehe.

Tudi v Zadlogu so »štirne« še vedno nepogrešljive, saj ni drugih vodnih virov pa tudi vodovodno omrežje še ni zgrajeno. Tako se prebivalci še vedno preskrbujejo izključno s kapnico. Stare vodnjake so si predelali, vgradili čistilne filtre in hidroforje ter si tako napeljali lastne hišne vodovode. Deževnica pa kljub obilnim padavinam na večjih kmetijah največkrat ne zadostuje. Zato so kmetje odvisni tudi od pomoči, ki jim jo ob suši nudijo gasilci, tako da jim s cisterno dovažajo vodo.

Leseno vreteno s pomočjo katerega so vlekli vedro z vodo iz vodnjaka

»Štirna na kalaunk«

Vklesane letnice in inicialke na kamniti kladi vodnjaka

SPOMENIK DR. FRANČIŠKU LAMPETU IN LAMPETOVA DOMAČIJA

Na mestu, kjer danes stoji nova stanovanjska hiša, je prvotno stala nizka hiša, ki je imela le dva bivalna prostora – vežo in »hišo«. Leta 1803 so prizidali kamro, kuhinjo in »kevdre« za krompir. Hišo so tudi dvignili za eno nadstropje. Stala je do leta 2000, ko so jo podrli. V njej se je leta 1859 rodil dr. Frančišek Lampe. Gospodarji so se vse do leta 1854 pisali Lampe, nato Rupnik do leta 1919, ko je k hiši prišel priimek Kosmač. Po domače pa se še vedno reče »Pr Lampet«. Na domačiji so se že v preteklosti ukvarjali s kmetijstvom, v zadnjih letih pa so se usmerili v konjerejo.

Poleg nove stanovanjske hiše je postavljen spomenik dr. Frančišku Lampetu, ki ga je ob stoti obletnici Lampetove smrti izdelal akademski kipar Zlato Rudolf. Spomenik je v celoti izdelan iz kamnov porušene hiše, zasnovan pa je kot vogal hiše z oknom, ki so ga našli zazidanega, ko so hišo podirali. Na notranji strani je »bohkov kot« in kamnita miza v sredini. Na zunanji strani je spominska plošča dr. Frančišku Lampetu, ki je bila prej locirana na stanovanjski hiši.

Na manjši vzpetini v bližini stanovanjske hiše stoji tudi kapelica, ki je posvečena Mariji. Še do pred kratkim je imela kvadratni tloris, polkrožni vhod so zapirala okrašena železna vratca. V letu 2004 so jo temeljito obnovili in sedaj ima obliko majhne cerkvice z zvonikom. Omet v notranjosti je poslikan z rožnatim okrasom ter modrim nebom z zvezdicami. Na oltarju je Marijin kip z Detetom.

Kapelico so postavili leta 1914, ko je imel Frančišek Rupnik novo mašo, v zahvalo, ker je

srečno dokončal šolanje in postal duhovnik. Prav na dan nove maše, 27. 7. 1914, pa je prišel poziv o mobilizaciji v prvo svetovno vojno.

Življenje in delo dr. Frančiška Lampeta

Rojen je bil v Zadlogu na Lampetovi domačiji 23. februarja leta 1859. Ljudsko šolo je obiskoval v Črnem Vrhu in Idriji. Med leti 1870 in 1878 je obiskoval gimnazijo v Ljubljani. Nato je stopil v bogoslovje v Ljubljani in bil po treh letih posvečen v duhovnika. Študij je nadaljeval v Gradcu, kjer je leta 1883 postal doktor teologije, čez dve leti pa je doktoriral še iz filozofskih ved. Postal je vodja deškega sirotišča v ljubljanskem Marijanišču, kjer je ostal do smrti. Bil je profesor dogmatike na ljubljanskem bogoslovju, podpredsednik Slovenske Matice, predsednik Čebelarskega društva, ustanovil je Cirilsko društvo med bogoslovci, ki je vzgajalo mlade pesnike in pisatelje. Tudi sam je veliko pisal. S pomočjo članov Cirilskega društva je ustanovil literarno revijo Dom in svet, ki je izhajala do leta 1944. Leta 1887 je obnovil Slomškove Drobotnice, ki so izhajale osem let. Napisal je filozofsko delo Uvod v modroslovje in Dušeslovje, ki ga je vrednotil kot delo, namenjeno strokovnjakom, laikom pa je namenil posebej povzetek z naslovom Cvetje s polja modroslovskega. Slovenskemu jeziku je dal velik del slovenskega filozofskega izražanja. Potoval je v Sveto deželo in za Mohorjevo družbo napisal knjigo Jeruzalemski romar. Leta 1894 je začel izdajati Zgodbe Svetega pisma, ki so vsako leto izhajale v snopičih. Njegovo ustvarjanje je 24. septembra leta 1900 prekinila smrt.

ŠTEFKOVE RUPE

Zadlog je kraško polje brez stalno tekoče vode, pa je kljub temu vode včasih preveč. Nemalokrat se namreč zgodi, da Zadlog za nekaj časa postane jezero.

Polje je posejano z mnogimi vrtačami, v katerih voda izginja v podzemlje. Najobsežnejše in hidrološko najpomembnejše so Štefkove rupe, ki so zaščitene kot naravna vrednota. Nahajajo se sredi Zadloškega polja in so poimenovane po Štefkovi domačiji, ki je v neposredni bližini. V Štefkovih rupah je med majhnimi kotanjami slediti suho strugo. Potoček tu teče le ob večjem deževju in spomladi, ko kopni sneg ter izginja pod večjo skalno steno. Vode, ki se stekajo z južnega obrobja proti Sredi, so v dnu polja izoblikovale večje rupe in slepo dolino. Ta je skoraj 10 metrov globoko vrezana v dno polja. Slepa dolina je polna požiralnikov, ki so vezani na razpoko v skalni steni. Zahodno od slepe doline je vrezana plitva struga, ki vodi k drugim požiralnikom v osrednjem delu polja. Požiralniki ne zmorejo požirati večjih količin vode, zato se ob močnejšem deževju in spomladi, ko kopni sneg, vode prelivajo v bolj oddaljene rupe in požiralnike. Ob izredno hudih nalivih je polje okrog požiralnikov poplavljen in voda se na široko razlije po celem polju. Poplave so najbolj pogoste v zimskem ali zgodnjem spomladanskem času, ko so tla zamrznjena in vode ne odteka po razpokah v zakraselo notranjost (Habič 1968: 60–61).

Potočki, ki se stekajo proti Štefkovim rupam, imajo vsak svoje domače ime. Vsi imajo ženska imena, poimenovani pa so po domačijah, mimo katerih tečejo. Izpod

Podtisovega vrha priteče »Figarca«, iz Kota »Cuntuka«, iz Podkroga »Abršca« in iz Plestenic »Sedejka«. Ti potočki se pojavijo le ob večjih padavinah in hitri spomladanski odjugi. Počasi polnijo rupe po polju in na koncu napolnijo Štefkove rupe. Takrat se voda razlije po celotnem polju in Zadlog postane jezero. Hiše so prav iz tega razloga pomaknjene na rob polja.

Najobsežnejše poplave v zadnjih sto letih so bile leta 1895, ob božiču 1909, 1923, 1934, 1936, 1959, 1968, 1984. V župnijski kroniki za leto 1923 beremo: »Prve dni decembra so nalivi in hudourniki z gora zalili zadloško ravnino in jo spremenili v jezero. Nekaterim kmetom se je nalila voda v hleve, da so morali odgnati živino iz njih, ljudje pa se prevažajo po splavih med hišami« (Kronika župnije Črni Vrh). V Kosmačevi kroniki pa je kronist za isto leto zapisal, da je tri dni pred prvo adventno nedeljo deževalo, v nedeljo pa je posijalo sonce in ljudje od blizu in daleč so hodili gledat povodenj (Kosmač 1959). Vode naj bi bilo toliko, da je tri ure tekla čez preval proti Črnemu Vrhju.

Ob poplavah se je življenje Zadložanov preselilo na »flose« ali splave, nekateri pa so si naredili tudi čolne. Za kakršenkoli opravke so potrebovali splav, saj je bilo polje popolnoma neprehodno več dni, lahko tudi cel mesec. Kasneje so ob povodnjih uporabljali tudi traktorje, kjer je bilo seveda to možno. Splave so izdelovali iz lesa, ki so ga v ta namen hranili doma, za vesla pa so uporabljali strešne letve.

Največ škode je voda povzročila v hlevih. Živini so postavili »oder« iz desk, da so bile na suhem. Od leta 1927 je v Zadlogu

»Zadloško morje«

delovala mlekarna, kamor so kmetje dnevno oddajali mleko. Ob poplavah so ga naložili na »flose« in odveslali proti »Štefku«, kjer je bila mlekarna. Otroci so se v Črni Vrh k verouku in kasneje v šolo prav tako vozili na splavih. Odpeljali so jih do prevala, od koder so potem pot nadaljevali peš. Velikokrat jih je bilo na splavu preveč in se je prevrnil.

Ob poplavah pa je bilo tudi veliko zabave, zato med domačini kroži veliko prigod o tako imenovanem »zadloškem morju«. Tako so se na »flos« naložili zadloški muzikantje oziroma zadloška »pleh muzka«, ki je delovala po prvi svetovni vojni do leta 1928. Veslali so po polju in igrali. Seveda so se obvezno tudi ustavili v gostilni pri »Bizarju« in »Figarju«. »Flosanje« je bilo v veliko veselje tudi otrokom. Nevarno pa je bilo, da bi kdo padel v vodo, saj skoraj nihče ni znal plavati. Večkrat se je to tudi

zgodilo, ampak so vse še pravočasno rešili. Veliko zabave je bilo tudi pri izdelavi splavov oziroma čolnov. Na neki kmetiji so fantje naredili čoln, a so žeblje pribili v pod od spodaj navzgor. Na drugi kmetiji pa je bil čoln brez »špice« in so ga poimenovali Luka barka. Veslanje po »zadloškem morju« je predstavljalo pravi izziv, a je bilo nevarno, ker je polje polno požiralnikov, ki so splave vlekli v globino. Še posebej nevarno je bilo zato, ker večina ljudi ni znala plavati.

Poplave so bile največkrat zgodaj spomladi, zato takrat še ni bilo večjega dela na polju. Velikokrat pa se je zgodilo, da je odjugi sledila zmrzal in je »jezero« zamrznilo. Ljudje so si takrat najpogosteje pomagali s smučmi. To je bilo še bolj nevarno, ker je bil led tanek in se je prediral. Ob otoplitvi pa je led pokal in ljudje pravijo, da je »pokalo kot

na fronti«. Ko je voda odtekla, so na površju ostale velike ledene ploskve, na katerih so se otroci radi drsali in sankali.

Polje je bilo nekajkrat poplavljeno že v pozni jeseni, ko so bili nekateri pridelki še na njivi. Tako so iz vode ruvali rdečo peso, enkrat pa je bil v vodi menda celo krompir.

ITALIJANSKI BUNKER

Italijanska okupacija, ki je bila na planoti prisotna 25 let, je pustila sledi pri ljudeh pa tudi v okolju. Ena takih sledi so tudi italijanski bunkerji ali kaverne, ki jih najdemo na strateških mestih na planoti.

Po koncu prve svetovne vojne je Italija zasedla ozemlja, ki so ji pripadala po londonskem paktu, pa tudi del logaškega okraja. Rapalska meja, postavljena leta 1920, je mejo postavila na črti Peč, Jalovec, Triglav, Možic, Črni vrh nad Cerknim, Blegoš, Bevkov Vrh, Hotedršica in Planina, Javorniki nad Cerknico, Bička gora, Snežnik, in sicer tako, da sta vrh Triglava in Blegoša pripadla Jugoslaviji, prav tako pa tudi večji del Hotedršice in Planine (Pavšič 1999: 22).

Ozemlje celotne Črnovrške planote je tako dobila Italija. Prvi italijanski vojaki pa so prišli že leta 1918 in tu ostali vse do kapitulacije Italije leta 1943. Takoj po njihovem prihodu se je začelo poitaljančevanje ljudi na vseh področjih življenja. Vsi kraji na planoti so bili poimenovani z italijanskim imenom. Zadlog je postal Salloga. Tudi napisi na javnih ustanovah v krajih so bili italijanski. Povsod je bil napis: »Qui si parla soltanto italiano« (Tukaj se govori samo italijansko). Poitalijančili so osebna imena oziroma

priimke. V šolah so poučevali le italijanski učitelji in samo v italijanščini. Najdlje se je v domačem jeziku ohranilo poučevanje verouka. Ukinjali so slovenska društva, v zameno pa postavili »dopolavora« v Črnem Vrhu in Zadlogu. Središče slovenskega kulturnega življenja so poleg cerkve predstavljale odmaknjene domače gostilne, v katerih so prepevali slovenske pesmi in plesali.

Prebivalcev se je dotaknila tudi gospodarska kriza, zato so se posluževali zlasti tako imenovanega kontrabanta, saj je bila meja z Jugoslavijo blizu. V Podtisovem vrhu v Zadlogu je bilo nekaj hiš obdanih z bodečo žico. Ob vhodu je bila straža, vstop je bil dovoljen le stanovalcem, ostali pa so morali napisati posebno prošnjo.

Vojaki so se pospešeno pripravljali na morebiten napad na Jugoslavijo. V tem obdobju je italijansko gradbeno podjetje začelo graditi cesto, ki je potekala od Trnovega pri Gorici proti Lokvam na Predmejo in od tam v Zadlog. Rapalsko mejo so italijanski vojaki utrjevali tudi z gradnjo tako imenovanih kavern oziroma bunkerjev, ki naj bi služili za obrambo v spopadih. Za gradnjo so izbirali strateške točke, gradili pa so jih v popolni tajnosti in predvsem ponoči. Najprej so jih vklesali v skalo, jih dogradili z betonom in utrdili z ogromnimi količinami železa. Gosti gozdovi so bunkerje popolnoma zakrili, poleg tega pa so jih vojaki »zakamuflirali«, da so bili popolnoma neopazni. V njih so imeli shranjeno orožje in drugo vojaško opremo ter zaloge hrane. Bunkerji so imeli strelne line, ki bi jih uporabili v primeru spopada. Nikdar niso

služili svojemu namenu, saj je jugoslovanska vojska razpadla in Jugoslavija se je predala, tako da spopada ni bilo.

V letu 1943 je Italija kapitulirala in italijanski vojaki so na hitro zapustili kraje na Črnovrški planoti. V kavernah so pustili veliko uporabnih stvari, ki so si jih prilastili domačini, ki so živeli v njihovi bližini, blago pa so delili tudi z ostalimi krajani. Poleg orožja je bilo v kavernah veliko hrane. Menda so bile najbolj okusne razne pločevinke s hrano, dober pa je bil tudi posušen in sprešan vojaški kruh, ki so mu rekli »cvibuh«. Iz bunkerjev so pobirali zlasti železo, ki so ga kasneje uporabili pri gradnji.

Kaverne še danes trdno stojijo na svojih mestih in pričajo o prisotnosti italijanske okupacije. Nekatero pa so dobile novo funkcijo. Postale so stanovanjski objekt oziroma vikend.

KOŠPARJEVA KAPELICA

Ob cesti, ki pelje iz Zadloga proti Mali gori in naprej na vipavsko stran, stoji Košparjeva kapelica, ki je posvečena Srcu Jezusovemu. Postavljena je blizu Košparjeve domačije, ki pa je opuščena. Kapelica je zaprtega tipa in ima pravokotni tloris. Dvokapna streha je betonska, s križem na vrhu, niša pa se zapira z železnimi vratci. Nad polkrožnim vhodom je obok, na katerem je letnica zidave in napis IHS. V notranjosti je oltar, nad katerim je slika Srca Jezusovega.

Zgodba o nastanku kapelice je naslednja: Leta 1933 se je Filip Vihtelič – »Košparjev« zadolžil več, kot je imel premoženja. Zaobljubil se je Bogu, da bo njemu v čast sezidal kapelico, če bo uspel dolg poravnati.

Kot po čudežu mu je to leta 1936 tudi uspelo. Kapelico je želel sezidati že leta 1942, a ga je prehitela druga svetovna vojna. Med vojno je umrl, ne da bi kapelico postavil. Njegov zet Franc Vidmar se je kasneje odločil, da bo kapelico postavil, a na občini Idrija ni dobil dovoljenja za gradnjo. Uradnika je prestrašil, da je to zaobljubljena kapelica in bo pred Bogom odgovarjal, če zidave ne odobri. Tako je leta 1965 blizu mesta, kjer je stal mlin na veter, zrastle kapelica, ki je posvečena Srcu Jezusovemu.

KOŠPARJEV MLIN

Skoraj na istem mestu, kjer danes stoji kapelica, je včasih stal mlin na veter, poleg njega pa žaga. Filip Vihtelič – »Lipe Košparjev« je bil kovač iz Male gore nad Zadlogom. V prvi svetovni vojni se je boril na ruskem bojišču, kjer je padel v ujetništvo. Tu je imel možnost preučevati vetrne mline. Po vrnitvi domov je sklenil podobno napravo postaviti v Mali gori. Kraj se mu je zdel primeren, saj tu nenehno piha veter. Tako je leta 1925 skupaj s stricem Francem Tomincem postavil mlin. Iz kamenja sta sezidala osmerokotno, skoraj okroglo stavbo s premerom 9 metrov in ji dodala vetrnico iz štirih listov, ki se je na krožni tirnici obračala v smer vetra in je gonila najprej en mlinski kamen, pozneje pa dva. Ker je bil najbližji vodni mlin daleč, so okoliški prebivalci radi nosili mlet v Košparjev mlin. Zaradi močnih vetrov je bilo potrebno mlin nenehno popravljati. Okrog leta 1930 so namesto starega stolpa nad mlinom postavili deset metrov visok stolp ob njem, nato pa so štirirako vetrnico zamenjali z rotorjem, ki

*Košparjev mlin na veter
(Fototeka Mestnega muzeja Idrija)*

je imel osem pločevinastih lopatic in je bil zgledno kovaško delo. Nov mlin je deloval odlično in je bil nepogrešljiv zlasti med drugo svetovno vojno. Filip je ponoči naskrivaj mlet žito za partizane. Italijani so mlin zapečatili, a ga je Filip znal spretno sneti. Ponoči je mlet, zjutraj pa je pečat znova pritrdil, tako da italijanske patrulje niso nič posumile. Leta 1944 pa se je Filip pri delu poškodoval. Kolesje mlina ga je zgrabilo za roko in mu odtrgalo prst. Rana se mu je okužila, zato so ga z volovsko vprego odpeljali v partizansko bolnišnico Pavla. Med prevozom je umrl. Kmalu po njegovi smrti je njegov mlin nehal delovati. Danes o mlinu ni več sledov, ohranjen pa je njegov načrt, zato bo v prihodnje postavljena maketa mlina kot spomin na prizadetnega in iznajdljivega Filipa Vihteliča.

KALARJEV LEDENIK

Kalarjev ledenik leži v bližini zaselka Mala gora, na osojnem pobočju, prekitem z gozdno vegetacijo. Njegovo pravo ime je Veliki ledenik pod Črnim robom. Ledenik je v bistvu ledenica, v kateri se celo leto zadržuje led. Ker se nahaja v bližini nekdanje Kalarjeve domačije, so jo domačini poimenovali Kalarjev ledenik, čeprav nikoli ni bila v njihovi lasti. Kot vse jame v Sloveniji je tudi ta zaščitena kot naravna vrednota državnega pomena. Navpično je globoka 45 metrov, spodaj pa ima razširjen prostor, v katerem je celo leto led. Vanj so do leta 1936 vodile 42 metrov dolge lestve, ki so bile tako močne, da je na njih lahko stalo osem moških. Leta 1936 so jih odstranili, ker niso bile več varne.

Podobne jame najdemo na območju

visokih dinarskih planot Snežnika, Javornikov, Hrušice in Trnovskega gozda. Druga poimenovanja zanje so še ledena jama, ledenik in podzemni ledenik. Najbolj znana ledena jama v Trnovskem gozdu je Velika ledena jama v Paradani.

Led iz ledenic so sprva izkoriščali ljudje, ki so živeli ali pa opravljali svoje delo v njihovi bližini. To so bili predvsem gozdarji, pastirji in oglarji. Led jim je bil vir pitne vode, z njim pa so si tudi hladili živila. V 19. stoletju, ko so bile narejene prve gozdne ceste, pa so postale vir zaslužka. Led iz ledenic so namreč lomili in ga tovorili v dolino, predvsem v Trst in Gorico, kjer je bila potreba po ledu zelo velika. Tovorjenje je bilo aktualno vse do pričetka uporabe hladilnikov v 50. letih 20. stoletja.

Za nastanek ledenih jam je pomembna oblika jame, prezračevanje, stran neba, proti kateri je obrnjen vhod, in nadmorska višina, na kateri se jama nahaja (Kunaver 1957: 151). Poznamo tako imenovane statične in dinamične jame. Kalarjev ledenik je statična jama, v katerih led nastaja v naslednjih pogojih in procesih. Površje zemlje se ogreva skladno s temperaturnimi spremembami letnih časov. Torej se poleti segreva, pozimi pa ohlaja. Na krasu so kamnine pretrte z mnogimi razpokami in zunanja temperaturaprehaja tudi navzdol po kraških votlinah in razpokah v jame in brezna. Toplota se počasi širi navzdol po jami, vendar pa temperaturne spremembe v tleh potekajo le do globine od 20 do 30 metrov. V tej globini je temperatura kamnine približno izravnana s poprečno letno temperaturo kraja, kjer leži jama. Navzdol v globino se temperatura prične postopno poviševati.

Kalarjev ledenik

Na kraških tleh se toplota prenaša v globino skozi kraške votline tudi s prenikajočo vodo in kroženjem zraka. Pod ledišče lahko jame ohladi le mrzel zrak s površja. Najbolj pogosto se to dogaja v tistih jamah, v katerih se zaradi žepaste oblike in velikega vhoda v hladni polovici leta nabira hladnejši in zato težji zrak. Zračna cirkulacija se ustavi, ko se temperatura zunanega zraka dvigne. V jami obleži jezero hladnega in zato gostejšega zraka, ki se v njej obdrži tudi v toplejši polovici leta. Stalno dotekajočo vodo mrzel zrak spreminja v led in tako nastaja ledenik. Količina ledu v takih jamah običajno ni velika in se velikokrat med poletjem stopi. Ker zrak v jami ni v stalnem gibanju, jih imenujemo tudi statične jame. Jame tega tipa so najpogostejše ledene jame pri nas. Zanje so značilni navpični vhodni deli, velike vhodne odprtine ter lega v osojnih predelih, pokritih z gozdno vegetacijo (Mihevc 1998: 332–333).

Tako kot drugje, so tudi v Kalarjevem ledeniku že v 19. stoletju in vse do konca prve svetovne vojne lomili led, ki so ga transportirali v Trst, Gorico in druge primorske kraje. Uporabljali so ga za hlajenje hitro pokvarljivega blaga na ladjah, natovarjali pa so ga tudi za prodajo v Aleksandriji.

Ledarstvo je bila donosna obrtno-trgovinska dejavnost, s katero so se ukvarjali zlasti prebivalci bližnje Gore nad Ajdovščino. Sekanje ledu je potekalo pozimi ali v zgodnji pomladi, največjo ceno pa je imel v poletnem času, zato so ledarji pozimi nalomljen led skladiščili v umetno izkopanih globokih jamah. Obložili so ga s smrečjem, listjem in pozneje žakljevino, kar je ohranjalo

temperaturo in preprečevalo taljenje.

Led so z železno žago žagali v velike klade, ki so jih v koših prinašali iz jame, ga nalagali na voz, imenovan »parizar« ali »tajs«, in obložili z listjem oziroma smrečjem. Na en voz so lahko naložili do 5 ton ledu, vpregli pa so tri pare konj. Tovorjenje je prav tako potekalo samo ponoči, ko so bile temperature nižje. Do Trsta so tako potovali dva dni.

Led iz ledenika je za skladiščenje mesa potreboval tudi mesar v Trebčah. Nepogrešljiv je bil za prebivalce bližnjih domačij iz Mrzlega Loga in Križne gore, ki so ga v sušnih poletjih lomili za uporabo v gospodinjstvu. Po drugi svetovni vojni, ko še ni bilo hladilnih naprav, so ga uporabljali za hlajenje masla v zadloški mlekarni.

Hladna in vlažna brezna pa so pri ljudeh vzbujala tudi strah. To dokazuje tudi zgodba o Kalarjevem ledeniku. Nek moški je nekoč ob pozni uri, ko je bila že tema, šel mimo ledenika. Iz jame je zaslišal glas, ki mu je govoril: »Daj ga, daj ga!« Ves prestrašen je zaklical: »Marija, če si res! Zdaj pomagaj, zdaj je sila!«

ZAKLJUČNE MISLI

Ob pripravljanju diplomskega dela sem ugotovila, da Zadlog skriva veliko zanimivih stvari in tematska pot oziroma pot po dediščini je prav gotovo primeren medij, ki bo obiskovalcem vse to razkril. Dodatna možnost, da bo tematska pot v celoti zaživela, je, da se jo ponudi kot učno pot učencem devetletne osnovne šole. Kot učna pot je primerna le lažja varianta poti, učenci pa jo bodo lahko prehodili ali prekolesarili. Na podoben način smo Matuckarjevo pot prvič predstavili na prireditvi Slovenija kolesari 4. 6. 2005. Na pot se je podalo okrog sto kolesarjev, večinoma družin z otroki. V letu 2006 so si pot ogledali učenci 9. razreda OŠ Črni Vrh, v letu 2007 pa smo po poti kolesarili z otroci iz vrtca Črni Vrh. Za potrebe takega ogleda, sem v diplomskem delu pripravila tudi predloge delovnih listov.

Tematsko pot vidim tudi kot projekt, ki se lahko nenehno nadgrajuje. Predstavitev lokalnih zanimivosti oziroma elementov dediščine je le osnova za nadaljnji razvoj dodatnih dejavnosti na podeželju in trženje poti ter spremljevalnih aktivnosti. Pot lahko postane dodatna ponudba turističnih kmetij, za kmetije, ki se ukvarjajo z ekološkim kmetovanjem, je to priložnost za prodajo domačih izdelkov in pridelkov, ki jih lahko zaščitijo kot blagovno znamko. Pot bo vsekakor potrebno obogatiti z gostinsko ponudbo. Tu se lahko vključi Društvo podeželskih žena, ki bi lahko najavljenim obiskovalcem pripravilo kakšno kulinarčno dobroto s tega območja. Možno bi bilo organizirati kakšno delavnico, kot je na primer peka kruha v krušni peči in razne delavnice za otroke. Za vsakega obiskovalca bi lahko pripravili spominek s poti,

npr. ročno izdelan »matuck«. Organizirali bi tudi razne spremljevalne prireditve, ki bi jih združili z ogledom poti, npr. pohod na Špičasti vrh ali tekmovanje v rolanju po zadloški ravnini. Prireditve bi zaključili z zabavnim programom in kulinarično ponudbo. Vse to pa je seveda že nadaljevanje zgodbe.

Literatura in viri

- Bogataj, Janez, 1989: *Domače obrti na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Bogataj, Janez, Hazler Vito, 1995: 'Regionalizacija.' *Enciklopedija Slovenije*: 9. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Černigoj, Franc, 1999: *Znamenje na Gori*. Ajdovščina: Samozaložba.
- Dokumentacija Zavoda RS za varstvo narave.
- Dokumentacija ZRC SAZU Inštituta za raziskovanje Krasa.
- Dokumentacija Zavoda RS za VKD Območna enota Nova Gorica.
- Habič, Peter, 1968: *Kraški svet med Idrijo in Vipavo: Prispevek k poznavanju razvoja kraškega reliefa*. Ljubljana: SAZU.
- Hazler, Vito, 1999: *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem*. Ljubljana: Rokus.
- 2000: 'Imam vodo, torej sem.' V: *Kolesar s filozofske. Zbornik v počastitev 90-letnice prof. dr. Vilka Novaka*. Janez Bogataj idr., ur. Ljubljana: Župančičeva knjižnica. Str. 171–185.
- Jeram, Janez, 1967: 'Pridelava in predelava lanu.' *Idrijski razgledi* XII (3): 60–62.
- Kosmač, Filip, 1959: 'Kosmačeva kronika in Zgodovina Črnega Vrha nad Idrijo in nekatere zgodovinske zanimivosti, po raznih virih sestavlil.' Rokopis. Zadlog: hrani Ignacij Kosmač.
- Kotar, Marijan in Brus Robert, 1999: *Naše drevesne vrste*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Kragelj, Jožko, 1994: *Cerkev in župnija sv. Jošta v Črnem Vrhu nad Idrijo*. Črni Vrh.
- Kronika župnije Črni Vrh, 1903–1977: 'Kronika župnije Črni Vrh nad Idrijo.' Rokopis. Črni vrh: hrani župnišče Črni Vrh.
- Kunaver, Pavel, 1957: *Kraški svet in njegovi pojavi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Lampe, Francišek, 1896: 'Izprehod na Notranjsko.' *Dom in svet* 1896: 603.
- Makarovič, Marija, 2000: *Oblačilna kultura kmečkega prebivalstva v Zgornji Vipavski dolini in na Gori*. Ajdovščina: Zavod za kulturo, izobraževanje in šport.
- Mihevc, Andrej, 1998: 'Ledenice.' V: *Slovenija: Pokrajine in Ljudje*. Perko Drago in Milan Orožen Adamič, ur. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 332–333.
- Orožen, A. Milan, Perko Drago in Kladnik Drago ur., 1995: *Krajevni leksikon Slovenije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Ovsec, Damjan, 1991: *Slovanska mitologija in verovanje*. Ljubljana: Domus.
- Pavšič, Tomaž, 1999: *Ob stari meji*. Idrija: Založba Bogataj.
- Perko, Drago in Orožen A. Milan, ur., 1998: *Slovenija: Pokrajine in ljudje: Atlas Slovenije v sliki in besedi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Sattler, Miran in Stele France, 1973: *Stare slovenske lipe*. Celje: Mohorjeva družba.
- Simonič Mervic, Karmen, 1997: *Šolstvo na Črnovrški planoti*. Črni Vrh: OŠ Črni Vrh.
- Sitar, Sandi, 2004: 'Napihni lica, veter, goni mlin.' Več 31. 12. 2004: 48–51.
- Smerdel, Inja, 1998: 'Dediščina lanu in platna na Slovenskem.' V: *Linen on net. The Common roots of European linen patterns*. Moro Paolo in Ferigo Giorgio, ur. Finska. Str. 73–96.
- Sterle, Meta, b.n.l.: 'Od lanu do platna na škofjeloškem ozemlju.' Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- Ščukovt, Andrejka, 2001a: 'Voda na Gori.' V: *Mati Gora. Zbornik o Gori, Gorjankah in Gorjanih ob 400-letnici naselitve Gore*. Franc Černigoj, ur. Predmeja: Društvo za ohranjanje in varovanje naravne in kulturne dediščine Gora. Str. 189–194.
- 2001b: 'Evidentiranje, inventariziranje in revizija etnološke dediščine oz. etnološka stavbna dediščina v občini Idrija.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 41(1, 2): 109–115.
- Šolska raziskovalna naloga, 1988: 'Razvoj domačega kraja, Izvor imena.' Neobjavljena raziskovalna naloga zgodovinskega krožka. Rokopis. Črni Vrh: OŠ Črni Vrh nad Idrijo.
- Šolska raziskovalna naloga, 1994: 'Razvoj turizma v domačem kraju.' Neobjavljena raziskovalna naloga zgodovinskega krožka. Rokopis. Črni Vrh:

Seznam informatorjev

- OŠ Črni Vrh.
- Velikonja, Irena, 2001: 'Obrt in rokodelstvo na Gori.' V: *Mati Gora. Zbornik o Gori, Gorjankah in Gorjanih ob 400-letnici naselitve Gore*. Franc Černigoj, ur. Predmeja: Društvo za ohranjanje in varovanje naravne in kulturne dediščine Gora. Str. 203–210.
  - Zavod RS za varstvo narave, 2003: 'Obnavljamo kale.' <http://www.zrsvn.si/slo/pi/obnavljamo_kale.pdf> 30.5.2005.
  - Zavod za spomeniško varstvo Nova Gorica, 1980: 'Spomeniškovarstveni elaborat za prostorski plan občine Idrija.' Nova Gorica.
  - Žagar, Janja, 1998: 'Podobe lanenih tkanin na Slovenskem.' V: *Linen on net. The Common roots of European linen patterns*. Moro Paolo in Ferigo Giorgio, ur. Finska. Str. 97–124.
- Bajec Majda, Črni Vrh 115, roj. l. 1951, s. p.
  - Cigale Jošt, Zadlog 26, roj. l. 1937, umrl l. 2005.
  - Čuk Albina, Črni Vrh 111, roj. l. 1937, gospodinja.
  - Čuk Anton, Črni Vrh 111, roj. l. 1936, upokojenec.
  - Čuk Bernard, Predgrize 13, roj. l. 1941, umrl l. 2007.
  - Gostiša Justa, Zadlog 57, roj. l. 1927, upokojenka.
  - Kosmač Ignacij, Zadlog 27, roj. l. 1932, upokojenec.
  - Kosmač Janko, Zadlog 27, roj. l. 1962, kmetijski tehnik.
  - Lampe Ivana, Zadlog 5, roj. l. 1929, umrla l. 2006.
  - Likar Stanislav, Zadlog 6, roj. l. 1921, upokojenec.
  - Pivk Emilijan, Zadlog 11, roj. l. 1944, upokojenec.
  - Rupnik Rafael, Zadlog 46, roj. l. 1941, upokojenec.
  - Trček Jelka, Zadlog 59, roj. l. 1941, upokojenka.
  - Trček Avguštin, Zadlog 59, roj. l. 1940, upokojenec.
  - Zajec Marija, Zadlog 69, roj. l. 1924, upokojenka.
  - Žgavec Branko, Zadlog 6, roj. l. 1936, upokojenec.
  - Žgavec Emilija, Mrzli Log 6, roj. l. 1941, upokojenka.
  - Žgavec Ernest, Mrzli Log 6, roj. l. 1939, upokojenec.

Andrejka Ščukovt

UNIČENA KULTURNA DEDIŠČINA NA PRIMERU ZNAMENJA PRI SRNJAKU V LEDINSKIH KRNICAH

Bralce Idrijskih razgledov sem že nekajkrat seznanila o zgledno izpeljanih obnovitvenih delih na kulturni dediščini oziroma o t. i. spomeniškovarstvenih projektih, ki so plod in rezultat uspešnega sodelovanja konservatorsko-restavratorske stroke in lastnika kulturne dediščine. Na žalost, tokrat o uspešno izpeljani obnovi ne morem poročati.

Rada bi opozorila in opisala primer, ko so se zaradi lokalne /gradbene/ zagnanosti uničile bistvene lastnosti, zaradi katerih je bila kulturna dediščina prepoznana in zavarovana.

Ob poti pred domačijo Srnjak v Ledinskih Krnicaх je do letošnje pomladi stalo znamenje. Čeprav ga je že močno načel zob časa, je tam kar »vztrajalo«, lahko bi rekli »da iz same navade«, a je mimoidoče že več let klicalo k obnovi.

Na začetku leta 2007 so se nekateri domačini le odločili, da znamenje obnovijo in na Zavod VKDS OE Nova Gorica naslovili vlogo za strokovno pomoč. Zato smo jim pripravili temeljit popis konservatorsko-restavratorskih del za celovito obnovo znamenja. Na občino Idrija pa naslovili vlogo s prošnjo za sofinanciranje restavratorskih del z utemeljitvijo, da stoji v Ledinskih Krnicaх znamenje, ki bi ga bilo vredno zaradi fresko poslikave obnoviti in ohraniti zanamcem.

Zidano, z dvokapno streho pokrito znamenje, ki ga datiramo v prelom iz 18. v 19. stoletje, je imelo pred obnovo poslikano osrednjo in stranski niši. Oblika prvotne dvokapne strehe ni bila

ohranjena, recentnejša je komaj še stala. Dolgoletne neugodne vremenske razmere so povzročile razpadanje ometa ter barvnih plasti oziroma v tehniki freska poslikanih motivov v niši. V osrednji polkrožni niši je bil naslikan motiv Križanega. Levo in desno od Križanega sta bila narisana še dva nabožna motiva, v slabšem stanju. Na zunanjih strani pročelja so bili vidni ostanki prvotnih, pod žlico zaglajenih ometov, čez katere je bil nanešen sloj grobega sekundarnega ometa. Na levem in desnem pročelju znamenja so bili lepo opazni sledovi zazidanih niš.

Čeprav gradbeno stanje znamenja ni bilo vzpodbudno, bi na osnovi konservatorsko – restavratorskega programa za obnovo znamenja oziroma poslanih navodil in s strokovnim pristopom, znamenje sanirali tako, da bi ga zanamcem ohranili v originalni obliki. A kljub opozorilu investitorju in izvajalcu del, da se je pred začetkom obnovitvenih del potrebno konsultirati in doreči postopek del na licu mesta, do tega ni prišlo. Do sanacije so pristopili nestrokovno in znamenju uničili prvotno podobo. Kar pa je najhujše, uničena je fresko poslikava.

Zato lahko le zaključim, da originalnega znamenja pri Srnjaku v Ledinskih Krnicaх ni več in izgubljen je še en objekt kulturne dediščine.

*Znamenje pri Srnjaku pred obnovitvenimi deli
Fresko poslikava v niši znamenja
(foto Andrejka Ščukovt)*

*Pogled na znamenje po nestrokovno izvedenih
obnovitvenih delih, julij 2007. (foto Andrejka Ščukovt)*

Ivica Kavčič

SCOPOLIJEV VRT

- VRT IDRIJSKE BOTANIČNE DEDIŠČINE

O Scopolijevem vrtu sva z biologinjo Marijo Bavdaževno že pisali v Idrijskih razgledih 2/2004. Predstavili sva pobudo in namen zaradi katerega je Muzejsko društvo Idrija leta 2004 začelo urejati vrt ter delo, ki je bilo opravljeno v prvem letu. Zdaj so za nami štiri letne sezone, v katerih je bilo narejenega veliko dela, zato je čas za nov pregled.

V letu 2005 sva še naprej vztrajno nosili gozdno zemljo in kamenje ter nabirali rastline, jih zasajali in negovali ter urejali vrt. Dela je bilo veliko, v vrt ali v gozd je bilo treba od aprila do oktobra takorekoč vsak dan. V veliko pomoč nama je bil Janko Pervanja, ki ga je za težja dela v vrtu dodelila Krajevna skupnost Idrija. Uredil je ograjo, pot in stopnice pa še marsikaj drugega. Na najino veliko žalost je v juliju leta 2005 nenadoma preminil. Zelo sva ga pogrešali, a delo je le moralo nekako teči naprej. Treba je bilo urediti osnovne pogoje za vrtnarjenje. Najprej je idrijska krajevna skupnost poskrbela za odstranitev velikega starega kostanja sredi vrta. Dr. Jože Bavcon z Botaničnega vrta Ljubljana nam je podaril stojala in 70 napisnih tablic s slovenskimi in latinskimi imeni rastlin, tako da smo 19. maja 2005 na tiskovni konferenci lahko vrt predstavili javnosti. Vse leto smo si nato prizadevali za pleskanje velike, grdo lisaste fasade bivše rudniške kovačije in za obnovo podpornega zidu pod vrtom, ki se je že nevarno posedal. Za prvo je poskrbel Igor Božič, direktor podjetja Zidgrad. V marcu 2006 je bila fasada obnovljena. Za postavitve novega podpornega zidu pa je Krajevna skupnost Idrija dala naročilo Podjetju za urejanje hudournikov. Delo je bilo končalo v sredini maja. Leto 2006 je bilo tudi sicer vzpodbudno; za delo pri urejanju vrta je poprijela še

Tinka Gantar. Prinesla je že veliko izbranih rastlin s svojih pohodov v naravo ter izdatno pomagala tudi pri vseh drugih vrtnarskih delih. Nekaj dragocenih rastlin je prinesla v vrt še Anka Vončina, več vrst pa so nam podarili še Rafko Terpin, dr. Tone Wraber, Jelko Vončina s Soškega gozdnega gospodarstva, dr. Darinka Soban in dr. Joško Bavcon. Za vrtnarsko delo nam je še vedno v veliko pomoč Slavica Kumer, ki nam daje na razpolago orodje in skrbi za to, da so posode z vodo, s katero v sušnem obdobju zalivamo rastline, vedno polne. Pomagajo nam še Branko Gantar, pa Boris Kumer in po potrebi idrijska Komunala. Z združenimi močmi skrbimo, da je vrt primerno urejen in se postopoma polni z novimi rastlinami.

Zato, da bi mimoidoče in obiskovalce seznanili z namenom našega dela, smo v začetku leta 2007 ob pomoči Silvija Jereba s Kolektorjeve firme Koling in Krajevne skupnosti Idrija, postavili še napisno tablo. Načrt zanjo je izdelala Polona Troha – Kleindienst. Naslednje besedilo pa so pripravili dr. Tone Wraber, Marija Bavdaž, dr. Jože Čar, Janez Kavčič in Ivica Kavčič:

Janez Anton Scopoli (1723–1788), prvi idrijski rudniški zdravnik (1754–1769), naravoslovec evropskega pomena, je svoja najboljša dela ustvaril v Idriji. S strokovnim preučevanjem in zdravljenjem zastrupitev z živim srebrom je postal pionir evropske medicine dela. Po Linnéjevem sistemu je prvi na sodobnih znanstvenih osnovah utemeljil vednost o rastlinah, živalih, mineralih in kamninah na ozemlju tedanje Kranjske. Odkril in/ali veljavno opisal je precej dotlej neznanih rastlin in tako obogatil splošno botanično vednost, obenem pa trajno prispeval k rastlinoslovni kulturi na Slovenskem.

Ivica Kavčič poleg volnatoglavega osata, ki je letos prvič zacvetel

Tabla pri vrtu - na Rakah

*Hladnikovka (*Hladnikia pastinacifolia*), predstavnica rodu z eno samo vrsto, z imenom po botaniku Francu Hladniku, ima zelo majhno področje razširjenosti, odkrita na Čavnu 1819. leta (podatki iz Wraber T.: Sto znamenitih rastlin)*

V Idriji so bili rojeni ali so v njej delovali še drugi pomembni raziskovalci narave:

- *Balthasar Hacquet (1739–1815), v letih 1766–1773 rudniški kirurg, od 1773–1787 profesor medicinskih predmetov na liceju v Ljubljani, pozneje univerzitetni profesor v Lvovu in Krakovu, vsestranski raziskovalec Vzhodnih Alp, Karpatov in Dinaridov.*
- *Franc Hladnik (1773–1844) pedagog, botanik, ustanovitelj(1810) in prvi direktor Botaničnega vrta v Ljubljani.*
- *Jurij Dolinar (1794–1872), v letih 1846–1866 rudniški kirurg in po opravljenem doktoratu zdravnik, priznani botanik.*
- *Henrik Freyer (1802–1866) magister farmacije, muzealec v Ljubljani in Trstu ter mnogostranski naravoslovec.*
- *Karel Dežman (1821–1889) naravoslovec, arheolog, muzealec, kulturni delavec.*
- *Julij Glowacki (1846–1915) pedagog, botanik, raziskovalec mahov in lišajev, avtor prvega slovenskega ključa za določanje rastlin (1912–1913).*

V spomin na njihovo delo in znanstvene dosežke je Muzejsko društvo Idrija leta 2004 pričelo urejati ta vrt in v njem gojiti nekaj »njihovih« in še drugih rastlin.

Ob tabli se marsikdo od sprehajalcev po Rakah ustavi in dobi informacijo ne samo o vrtu, ampak tudi o pomembnih idrijskih naravoslovcih, kar se mi zdi še pomembneje.

17. 1. 2007 je Muzejsko društvo Idrija sklenilo z lastnikom parcele Rudnikom živega srebra v zapiranju še pogodbo o ustanovitvi sluznosti. S tem smo zagotovili pravico uporabe zemljišča za dobo 30 let.

V vrtu je bilo doslej zasajenih 50 spominskih in okrog 100 drugih rastlinskih vrst. V pogojih, ki še vedno niso taki kot v naravi, saj dobre gozdne prsti, kljub temu da smo je že veliko nanosili, še vedno ni dovolj, uspevajo zelo različno. Opažam, da se od spominskih rastlin kar dobro počutijo naslednje: Kranjski in Hladnikov volčič, mala strašnica, vrednikovolistna medvejka, vseh vrst osati, korenjevolistna zdravilka, kranjski zali kobulček, rumena maslenica, beli in vejicati šaš, kranjski mleček, mnogocvetni salomonov pečat, navadno tevje in ruj ter na naše veliko veselje tudi slovenski endemit - rebrinčevolistna

hladnikija. Malo manj »zadovoljne« so rušnata zvončica, dišeči kromač, rdeča relika, bradavičasta trdleska, rumeno milje in blagajev volčin. Te so sicer obstale v vrtu, a kot da se niso še prav dobro udomačile. Upajmo, da se še bodo. Vsako leto posebej je bilo doslej treba na novo zasajati brezstebelni ušivec, gozdni planinšček, gozdni šebenik in Hladnikov grintavec. Od spremljajočih rastlin se nekatere obnašajo zelo agresivno in je zato v dobro drugih treba njihovo razmnoževanje omejevati. Te so predvsem pljučnik, spomladanska torilnica in širokolistna grašica. Kako bo z blede obloglavko, rapontiko in še nekaterimi drugimi dragocenimi, letos zasajenimi vrstami, bomo videli naslednjo pomlad. Do takrat moramo pridobiti še precej novih napisnih tablic pa tudi razmisliti o tem, kako bi dolgoročno uredili upravljanje vrta, da mu bo zagotovljen trajni razvoj. Vsaka misel o tem je dobrodošla. Pomembno je predvsem spoznanje skupnosti (občine, krajevne skupnosti, javnih podjetij in ustanov) o tem, da Idrija tak vrt potrebuje. Mnenje Muzejskega društva Idrija seveda je, da smo z njim dodali kamenček v mozaik turistične in kulturne ponudbe kraja in ga je zato treba negovati.

Marija Bavdaž

POROČILO O STANJU SPOMINSKEGA BOTANIČNEGA VRTIČKA KONEC POLETJA 2007

I. SPOMINSKA FLORA

Naslednje »Scopolijeve« rastline dobro uspevajo in se razraščajo:

1. Kranjski volčič – *Scopolia carniolica*
2. Mala strašnica – *Sanguisorba minor*
3. Rušnata zvončnica – *Campanula caespitosa*
4. Dišeči kromač – *Myrrhis odorata*
5. Gozdni šebenik – *Erysimum sylvestre*
6. Vrednikovolistna medvejka – *Spiraea chamaedrifolia*
7. Ruj – *Cotinus coggygria*
8. Rdeča relika – *Cytisus purpureus*
9. Črni gaber – *Ostrya carpinifolia*
10. Gola dremota – *Cruciata glabra*
11. Dišeča lakota – *Galium odoratum*
12. Lepki osat – *Cirsium erisithales*
13. Volnatoglavi osat – *Cirsium eriophorum*
14. Trnati osat – *Cirsium spinosissimum*
15. Bradavičasta trdoleska – *Euonymus verrucosa*
16. Slovenski dimek (*Hieratium montanum* Scop.) - *Crepis slovenica* (mesnordeči dimek)
17. Brezstebelni ušivec – *Pedicularis acaulis*
18. Rušje – *Pinus mugo* Scop
19. Korenjevolistna zdravilka – *Libanotis daucifolia*
20. Rožni koren – *Rhodiola rosea* (*Sedum roseum* Scop.)
21. Gozdni planinšček – *Homogyne sylvestris*
22. Navadno tevje – *Hacquetia epipactis*
23. Kranjski zali kobilček – *Astrantia carniolica* (*Astrantia minor* Scop.)
24. Velecvetni popon – *Halianthemum grandiflorum*
25. Rumeno milje – *Paederota lutea*
26. Marjetičasta nebina – *Aster bellidiastrum*
27. Beli šaš – *Carex alba*
28. Vejicati šaš – *Carex pilosa*
29. Ozkolistno ciprje – *Chamaenerion angustifolium*
30. Močvirsko ciprje – *Chamaenerion palustre*
31. Scopolijeva črnobina – *Scrophularia scopolii* (*Scrophularia auriculata* Scop)
32. Posebnost: Spontano se v vrtu razvija jetrenjak - *Fegatella conica* (*Conocephaeus conicus*), opisan kot *Marchantia conica* v FC 1760 str. 120 in v FC 1772/II str. 355. Plodi na obzidju vhoda v Jožefov jašek.

Zbirka pogreša še:

1. Lipa – *Tilia platyphyllos*
2. Žarkasta košeničica – *Genista radiata*
3. Panonski svišč – *Gentiana panonica*
4. Gozdna košeničica – *Genista sylvestris*
5. Resasta popkoresa – *Moeringhia ciliata* (*Nanos*)
6. Trizoba kukavica – *Orchis tridentata*
7. Velika kozja brada – *Tragopogon dubius* Scop
8. Alpska šopulja – *Agrostis alpina*
9. Bohinjski repnjak – *Arabis vohinensis* (*araba mollis* Scop.)
10. Dlakavi gadnjak – *Scorzonera villosa* Scop
11. Kranjski osat – *Cirsium carniolicum* Scop.
12. Mnogolična suholetnica – *Erigeron polymorphus* Scop.
13. Navadna dobra misel – *Origanum vulgare*
14. Rjastorjavi šaš – *Carex ferruginea* Scop.
15. Rožnordeči dežen – *Heracleum austriacum* sups. *siifolium*
16. Rumeni grahor – *Lathirus occidentalis* subsp. *Scopolii*
17. Scopolijev grint – *Senecio scopolii*
18. Skalna krhlika – *Frangula rupestris* Scop.
....in še kaj.....

V spomin B. Hacqueta

1. Tevje – *Hacquetia epipactis*
2. Bleda obloglavka – *Cephalaria leucantha*

Pogrešamo:

1. Kranjska selivka – *Graphia golaka*
2. Učenska kompava – *Carlina acanthifolia*
3. Hacquetov ušivec – *Pedicularis Hacquetii* (Slavnik)
....in še kaj.....

V spomin Hladnika

1. Hladnikov volčič – *Scopolia carniolica f. hladnikiana*
2. Hladnikovka - rebrinčevolistna hladnikija – *Hladnikia pastinacifolia*
3. Hladnikov grintavec – *Scabiosa hladnikiana*

Pogrešamo:

1. Fleischmannovo grabljišče – *Knautia fleischmanii* (Fleischman)
2. Primorska košeničica – *Genista holopetala* (Fleischman)
3. Kranjska selivka – *Graphia golaka* – (Grafu v spomin)
4. Tommasinijev prstnik – *Potentilla tommasiniana* (Tommasiniju v spomin)
5. Kratkodlakava popkoresa – *Moeringhia villosa f. glabrescens* (Freyer)
...in še kaj.....

V spomin Ernesta Freyerja – prvega lekarnarja v Scopolijevem času

1. Rumena maslenica – *Hemerocallis lilioasphodelus* (flava) FC 1760

V spomin Henrika Freyerja

1. Blagajev volčin – *Daphne blagayana Freyer*

Pogrešamo:

1. Kratkodlakava popkoresa – *Moeringhia villosa f. glabrescens* (Freyer)

V spomin Jurija Dolinarja

1. Blagajev volčin – *Daphne blagayana* (Freyer)

Pogrešamo:

1. Dollinerjeva škržolica – *Hieracium dollineri*
2. Scopolijev repnjak – *Arabis scopoliana* (Dollinera ciliata)
3. Opojna zlatica – *Ranunculus thora* (najdba J.D. v Zasavju)

Posebne znamenitosti Idrije

1. Idrijski (dražestni) jeglič – *Primula x venusta* – v vrtu uspevata avrikelj in kranjski jeglič, pogrešamo pa križanec

Legendarne vrste

1. Bleda obloglavka – *Scabiosa trenta* – beli čopek – *Cephalaria leucantha*
2. Zlatorogova roža Bohinjcev – pečnik – *Armeria alpina*
3. Mnogocvetni salomonov pečat – *Polygonatum multiflorum* – ključ, ki vse odpira (Tomaž Petauer – Leksikon rastlinskih bogastev TZ)
4. Solzice – šmarnice *Convallaria maialis* (Prežihov V.)
5. Kristusova srajčka – samoperka *Parnasia*

palustris (J. Tavčar – Cvetje v jeseni – D. Soban Proteus

6. Ozkolistno ciprje *Chamaenerion angustifolius* (J. Glaser – Ciproš)
7. Triglavska roža *Potentilla nitida* in Dežmanova pripovedka o Zlatorogu
8. Vojskarska Astramontana *Inula hirta* – srhkodlakavi oman
9. Kraljica planin alpska možina – *Eryngium alpinum* (zgodovina zavarovanja flore Slovenije)
10. Kraljeva roža Blagajev volčin – *Daphne blagayana*
11. Medvejka – (Kosmač – dopolniti)

II. OKRASNE VRSTE ZA OBROBKE IN SEZONSKO POPESTRITEV VRTIČKA**Zima**

1. Bršljan – *Hedera helix*
2. Zimzelen – *Vinca minor*
3. Črni teloh – *Helleborus niger*
4. Volčje jabolko – *Physalis alkekengi*
5. Srebrenka – *Lunaria rediviva*
6. Bodika – *Ilex aquifolius*
7. Rušje – *Pinus mugo*
8. Smreka – *Picea excelsa*
9. Lovorolistni volčin – *Daphne laureola*
10. Spomladanska resa – *Erica carnea*
11. Skorja na deblu mogočnega gorskega javorja s plodovi
12. blazine mahu – *Polytrichum sp.*

Pomlad

1. Navadni zvonček – *Galanthus nivalis*
2. Brezstebelni jeglič – trobentica – *Primula acaulis*

3. Navadna marjetica – *Bellis perenis*
4. Veliki zvonček – kronca – *Leucoium vernum*
5. Rani mošnjak – *Thlaspi praecox*
6. Narcis, bedenica *Narcissus poeticus* ssp. *radiiflorus* in ssp. *poeticus*
7. Travniška penuša – *Cardamine pratensis* za *zorico* (*Anthocaris cardamines*)
8. Pljučnik – *Pulmonaria officinalis*
9. Jetrnik – *Hepatica nobilis*
10. Podlesna vetrnica – *Anemone nemorosa*
11. Zlatica vetrnica – *Anemone ranunculoides*
12. Trilistna vetrnica – *Anemone trifolia*
13. xx trilistna in podlesna - križanci
14. Blagodišeči teloh – *Helleborus odoratus*
15. Plazeči skrečnik – *Ajuga reptans*
16. Kopitnik – *Asarum europaeum*
17. Brstična penuša – *Cardamine bulbifera*
18. Deveterolistna konopnica – *Cardamine enneaphyllos*
19. Zajčja deteljica – *Oxalis acetosella*
20. Pegasti kačnik – *Arum maculatum*
21. Navadni volčin – *Daphne mezereum*
22. Smrdljčka – *Geranium robertianum*
23. Ostra homulica – *Sedum acre*
24. Materina dušica – *Thymus vulgaris*
25. Majnica – *Antennaria dioica*
26. Navadna mračica – *Globularia punctata*
27. Srčastolistna mračica – *Globularia cordifolia*
28. Navadni vrednik – *Teucrium chamaedris*
29. Gorski vrednik – *Teucrium montanum*
30. Velecvetna mrtva kopriva – *Lamium orvala*
31. Rumenka – *Galeobdolon montanum*
32. Lisasta mrtva kopriva – *Lamium maculatum*

33. Razprostrta zvončica – *Campanula patula*
34. Kresniče – *Aruncus dioicus*
35. Platanolistna zlatica – *Ranunculus platanifolius*
36. Volčja jagoda – *Paris quadrifolia*
37. Kranjski petoprstnik – *Potentilla carniolica*
38. Dlakavi sleč – *Rhododendron hirsutum*

Poletje

1. Vrbovolistni primožek – *Buphtalmum salicifolium*
2. Velecvetna orlica – *Aquilegia nigricans in atrata*
3. Vetrovka – *Thalictrum aquilegiifolium*
4. Naprstec – *Digitalis grandiflora*
5. Brstična lilija – *Lilium bulbiferum*
6. Turška lilija - zlati klobuk – *Lilium martagon* – »kačji pik«
7. Kranjska lilija - zlato jabolko – *Lilium carniolicum*
8. Travnolistna perunika – *Iris graminea*
9. Kojniška perunika – *Iris erirrhiza*
10. Navadna potonika – *Paeonia officinalis*
11. Navadni kosmuljek – *Anthericum ramosum*
12. Lasasti beluš – *Asparagus tenuifolius*
13. Širokolistna lobodika – *Ruscus hypoglossum*
14. Dvolistna senčnica – *Maianthemum bifolium*
15. Šmarnica – *Convallaria maialis*
16. Rožnati gadnjak – *Scorzonera rosea*
17. Triumfettijev glavinec – *Centaurea triumfettii*
18. Debelolistni bodak – *Cardus crassifolius*
19. Fuchsov grint – *Senecio fuchsii*

20. Ognjica – *Telekia speciosa*
21. Konjska griva – *Eupatorium cannabinum*
22. Scheuchzerjev repuš – *Phyteuma scheuchzeri*
23. Koprivolistna zvončica – *Campaula trachelium*
24. Klobčasta zvončica – *Campanula glomerata*
25. Alpski šetrajnik – *Acinos alpinus*
26. Navadni čober – *Calamintha mentifolia*
27. Navadna črnoglavka – *Prunella vulgaris*
28. Medenika – *Melittis melissophyllum*
29. Navadna madronščica – *Linaria vulgaris*
30. Kokoševc – *Vincetoxicum hirundinaria*
31. Kokoševčevolistni svišč – svečnik – *Gentiana asclepiadea*
32. Zdravilna špajka – baldrijan – *Valeriana officinalis*
33. Okroglostna pijavčnica – *Lysimachia nummularia*
34. Pikasta pijavčnica – *Lysimachia punctata*
35. Skalna jelenka – *Athamanta turbit*
36. Veliki zali kobulček – *Astrantia major*
37. Krvavordeča krvomočnica – *Geranium sanguineum*
38. Širokolistna grašica – *Vicia oroboides*
39. Mnogocvetna španska detelja – *Dorycnium herbaceum*
40. Navadni jagodnjak – *Fragaria vesca*
41. Bela homulica – *Sedum album*
42. Dlakavolistna homulica – *Sedum dasyphyllum*
43. Navadni natresk – *Sempervivum tectorum*
44. Mahovna popkoresa – *Moehringia muscosa*
45. Črnoga – *Actaea spicata*
46. Ciklama – korček – kokorik – *Cyclamen purpurascens*

47. Samoperka – *Parnasia palustris*

....in še druge...

Mnoge od naštetih krasijo vrt do prvih slan, tudi s plodovi, npr. *Arum maculatum* – kačnik.

Seznam ni popoln, pogrešamo pa tudi še marsikaj (glej seznam)! Zbiranje poteka, prav tako tudi preskušanje vrst, ki predstavljajo zanimivosti idrijskih grap, gozdov in planot, ki pričajo o zgodovini botaničnega preučevanja ali pa so drugače zanimive in vredne, da jih obiskovalci narava spoznavajo in varujejo na svojih poteh.

III. RASTLINE, KI JIH ŠE NIMAMO (PROVIZORIČNI SEZNAM ŽELJA) PO ABECEDI SLOVENSКИH IMEN

Alpska šopulja – *Agrostis alpina* Scop.

Alpski srobot – *Clematis alpina*

Bohinjski repnjak – *Arabis vochinensis* Scop.

Dlakavi gadnjak – *Scorzoniera villosa*

Dollinerjeva škržolica – *Hieratium dollineri*

Fleischmannovo grabljišče – *Knautia
fleischmanii* (Fleischman)

Gozdna košeničica – *Genista sylvestris* Scop.

Hacquetov ušivec – *Pedicularis Hacquetii*

Kranjska selivka – *Graphia golaka* Hacq.

Kranjski osat – *Cirsium carniolicum* Scop.

Kratkodlakava popkoresa – *Moeringhia villosa
f. glabrescens* (Freyer)

Lipa – *Tilia plathyphyllos* Scop.

Mnogolična suholetnica – *Erigeron
polymorphus* Scop

Navadna dobra misel – *Origanum vulgare*

Opojna zlatica – *Ranunculus thora* (najdba
J.D. v Zasavju)

Panonski svišč – *Gentiana pannonica*

Primorska košeničica – *Genista holopetala*
(Fleischman)

Resasta popkoresa – *Moeringhia ciliata*

Rjastorjavi šaš – *Carex ferruginea* Scop.

Rožnordeči dežen – *Heracleum austriacum
subsp. Siifolium*

Rumeni grahor – *Lathyrus occidentalis* subsp.
Scopolii

Scopolijev grint – *Senecio scopolii*

Scopolijev repnjak – *Arabis scopoliana*

Scopolijev repnjak – *Arabis scopoliana*
(*Dollinera ciliata*!)

Skalna krhlika – *Rhamnus rupestris*

Timijanovolistni popovec – *Micromeria
thymifolia* Scop.

Tomasinijev prstnik – *Potentilla tommasiniana*

Trizoba kukavica – *Orchis trientata* Scop.

Učenska kompava – *Carlina acanthifolia
subsp- utzka* (Hacquet)

Velika kozja brada – *Tragopogon dubius* Scop.

Vrba siva – *Salix elaeagnos* Scop.

Vrba gola – *Salix glabra* Scop.

Vrba topolistna – *Salix retusa*

Vrba timijanovolistna – *Salix serpyllifolia* Scop.

Zelenkasta riževka – *Oryzopsis virescens*

Žarkasta košeničica – *Genista radiata* Scop

....in še kaj....

Martina Peljhan, Tatjana Dizdarevič

9. MEDNARODNI SIMPOZIJ “KULTURNA DEDIŠČINA V GEOLOGIJI, ARHEOLOGIJI, RUDARSTVU IN METALURGIJI”

Univerza Laval, Quebec City, Kanada, 2.–7. september 2007

Deveti mednarodni simpozij “Kulturna dediščina v geologiji, arheologiji, rudarstvu in metalurgiji” je potekal od 2. do 7. septembra v mestu Quebec v Kanadi. Osmi simpozij, o katerem nismo posebej poročali, je bil po idrijskem sedmem simpoziju organiziran v avstrijskem rudarskem mestu Schwaz, kjer je za odlično organizacijo in potek simpozija idrijski organizacijski odbor prejel priznanje Petra Schmidta.

Simpozija v kanadskem mestu Quebec se je udeležilo okoli 50 strokovnjakov iz različnih institucij in področij - rudarstva, geologije, metalurgije, knjižničarstva, arhivarstva, zgodovine, etnologije in arheologije. Predavanja in predstavitve posterjev so bila organizirana v eni izmed najstarejših zgradb Quebeca, Univerzi Laval prvi francoski univerzi v Severni Ameriki.

Predstavljenih je bilo 35 referatov (od tega osem posterjev) v osmih različnih tematskih sklopih: najstarejši načini rudarjenja, najstarejši metalurški procesi, študije žgalniških odpadkov, arheologija, rudarske šole in kultura, knjižnice, arhivi in zbirke, kulturna dediščina, posterji.

Konference sva se udeležili dve predstavnici Rudnika živega srebra Idrija v zapiranju d.o.o, Tatjana Dizdarevič, univ. dipl.inž.rud. in Martina Peljhan, univ.dipl.inž. geol. Predstavili sva prispevka iz zgodovine idrijskega rudnika:

Jože Čar, Rafko Terpin, Martina Peljhan: Najstarejša načina žganja živosrebrovih rud v Idriji (v sekciji Najstarejši metalurški procesi) in Tatjana Dizdarevič, Jože Čar, Martina Peljhan: Vzroki za nov tehnološki napredek po letu 1823 pri Rudniku živega srebra Idrija (v sekciji Kulturna dediščina).

V času simpozija je bila organizirana strokovna ekskurzija v Les Forges du Saint-Maurice ("Fužina Saint-Maurice"). To je bila prva industrijska skupnost, ki je delovala od leta 1730 – 1883. Obnovljen in na novo postavljen muzej v naravi prikazuje najstarejšo industrijsko vas in fužine ob reki St. Lawrence. Prikazano je delovanje fužin, kjer se je iz rude v ogljenih kopah pridobivalo železo. Obnovljeno veliko vodno kolo, primerljivo z idrijsko Kamštjo, je služilo za pogon mehov in težkih kladiv za kovanje železa.

Mesto Quebec City je glavno mesto in za Montrealom tudi drugo največje mesto province Quebec v Kanadi. Stari del mesta (Vieux-Quebec) je edino, še ohranjeno mesto z utrjenim obzidjem v severni Ameriki. Mesto je bilo leta 1985 uvrščeno na Unescovo listo kot "Zgodovinsko območje starega mesta Quebec". Mesto bo v letu 2008 praznovalo 400 letnico ustanovitve, kar je opazno na vsakem koraku, saj se intenzivno obnavljajo tako infrastrukturni kot zgodovinski objekti.

Zahvala Tatjane Dizdarevič ob prejetju priznanja P. Schmidta idrijskemu organizacijskemu odboru, Schwaz, oktober 2005 (fototeka T. Dizdarevič)

Univerza Laval, Quebec City (fototeka T. Dizdarevič)

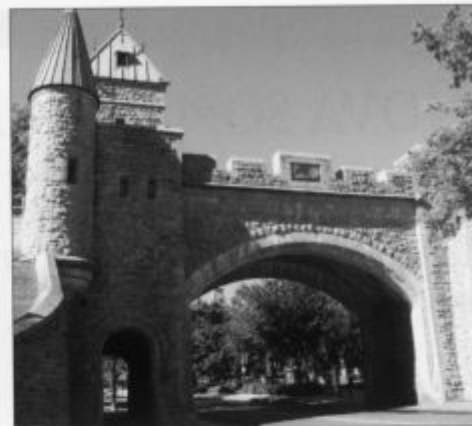
Mesto živi takorekoč dan in noč, tekom celega leta pa ga obišče ogromno število obiskovalcev. V mestu Quebec sta zelo zanimiva sodobno postavljena muzeja Musee de la civilisation in Plains of Abraham. Postavitvi obeh muzejev sta zelo dinamični, tako da obiskovalcu ves čas vzbujata zanimanje in vedoželjnost. Na didaktičen način, predvsem pa z zelo različnimi tehnikami so predstavljene teme, ki nas peljejo skozi razstave. Klasična muzejska postavitev se prepleta s poslušanjem zgodb, ki jih pripovedujejo posamezniki v različnih zgodovinskih obdobjih, multimedijsko predstavitevijo, mestoma uporabo računalnika, ...

Martina Peljhan

Tatjana Dizdarevič

*Obzidje strega mestnega jedra Quebeca
(fototeka T. Dizdarevič)*

*Pogonsko vodno kolo v Muzeju Les Forges du Saint-Maurice
(fototeka T. Dizdarevič)*

Stari zgornji del mesta Quebec (fototeka T. Dizdarevič)

Muzej Les Forges du Saint-Maurice (fototeka T. Dizdarevič)

Elvica Velikonja

NOVA SOPOTNICA NA NAŠIH BOTANIČNIH POTEPANJIH

*Tone Wraber: 2x sto alpskih rastlin na Slovenskem
Prešernova družba, Ljubljana, 2006.*

Knjigo 2 x sto alpskih rastlin na Slovenskem, avtorja dr. Toneta Wraberja, ki je koncem lanskega leta izšla pri Prešernovi družbi, sem težko čakala. Že v predprodaji naročena je v začetku marca le prispela na moj naslov.

Prelistala sem jo in se, kot najbrž večina od nas, ko prvič vzamemo v roke knjigo o cveticah, najprej pomudila ob fotografijah. Te so verjetno, čeprav to ni nikjer izrecno napisano, vse last avtorjeve, vsaj mislim si, zelo bogate fotografske zbirke. Dr. Tone Wraber, gotovo največji poznavalec alpske flore na Slovenskem, je moral, kot nas v uvodnem delu seznaniti, spet delati izbor (spomnimo se njegovih Sto znamenitih rastlin na Slovenskem). Približno vsaka tretja rastlina naših Alp se je uvrstila med izbranke, predstavljene v tej knjigi.

Obračala sem list za listom, prepoznavala te rastlinske spremljevalke našega življenja in si pravila: „...Panonski svišč - prvič sem ga videla pri Triglavskih jezerih. Srebrna krvomočnica pa je tako lepo cvetela tisto leto na Krnu, ko smo bili tam s prijatelji. Maka je vse polno na melišču pod Turskim žlebom, brezstebelno lepnico pa sem lani fotografirala na Raduhi. Modrikasti repnjak poznam le s fotografij. Kako je že tej ime? Triglavsko neboglasnico bi pa res rada kdaj videla v živo...“

Pogosto, celo zelo pogosto, pa sem si pravila tudi: „Glej ga, slanozor, ki raste tudi v Paradani. Pa Jacquinov bodičnik, ki je lani na čavenskih meliščih tako lepo cvetel. In Berolonijeva orlica – letos jo pa res moram poiskati na severni strani Trnovskega gozda. O, kamenčki. Ko dozoriijo tam v Seči, se rada posladkam (v resnici imajo kiselkast okus) z njihovimi rdečimi plodovi. Kaj, tudi Crantzev prstnik raste pri

nas? In ta – pahljačastolistni rosnik? Še nikoli slišala...“

Pa tudi ne bi, ča nam ne bi avtor pri vsaki fotografiji poleg opisa in rastišča postregel tudi s podatki o splošni razširjenosti rastline in o razširjenosti v Sloveniji. Nisem si mogla kaj – preštela sem jih. Tiste namreč, ki rastejo tudi pri nas. Število se zelo približa stotici - če dodam tudi tiste iz “podobne vrste” in “sorodne vrste”. Avtor je namreč pod ti dve postavki spretno “skril” še preko petdeset rastlin. Tudi za te najdemo opise, rastišča, razširjenost in seveda podobnost s prej predstavljenimi rastlinami.

Več kot tretjina rastlin pa ima dodano še postavko „opombe“. Iskreno – te so me zelo pritegnile. Spomnile so me na čudovitih Sto znamenitih rastlin na Slovenskem. Saj veste, kot: „...po primerkih z Raduhe leta 1895 opisal Franc Krašan..., ...še v 19.stoletju so ga videli v okolici Tržiča, kar pa pozneje ni bilo potrjeno..., ...plazečo sreteno je na Mangartu 5.avgusta 1836 odkril Henrik Frayer..., ...nanjo nas veže pravljica o Zlatorogu..., ...ime štrbec je konec 18. stoletja zapisal Karel Zois..., ...vrstni pridevek drobnolistne kopinščice se nanaša na azijsko-severnoameriški rod Gaultheria iz iste družine..., ...pozornost vzbuja nahajališče na Kuclju v Trnovskem gozdu, s katerega ni daleč do vinogradov in tudi do – Jadrana...“

Knjiga 2 x sto alpskih rastlin na Slovenskem ni knjiga, ki jo prelistaš, prebereš, nato pa odložiš na polico, To je knjiga, ki jo jemlješ v roke vedno znova. Podatki o rastlinah (opisi, rastišča nahajališča, podatki o času cvetenja, višinski razpon, podobne in sorodne vrste, opombe) – sad dolgoletnega dela avtorja, na katere se lahko zaneseš, so prava vrednost te knjige. Z njo smo dobili novo sopotnico na naših

potepanjih po Čavnu, Mali gori, Robu, Govcih,...in seveda Alpah.

Ko to pišem, leži knjiga odprta pred menoj. Stran 32 – soška smiljka, moj prvi izziv. Zanj sem že večkrat slišala, videla je nisem še nikoli ali pa je nisem prepoznala. Višinski razpon: 300-2400m. Razširjenost: tudi Trnovski gozd. Je pretežno slovenska endemična rastlina, ki v Julijskih Alpah sega tudi v Italijo. Izvirni opis te rastline je bil narejen po primerkih, ki jih je na Mangartu leta 1837 ali 1838 nabral Henrik Frayer.

Ko gledam fotografijo, mi je nekam znana. A veliko smiljk si je podobnih. Moram jo poiskati.

Dodatek: Moje videnje knjige 2 x sto alpskih rastlin na Slovenskem sem napisala za časopis Gora, ki ga izdaja Društvo za ohranjanje in varovanje naravne in kulturne dediščine s Predmeje. Idrijci so me prosili, če ga lahko objavijo v Idrijskih razgledih, na kar sem z veseljem pristala. To je bilo 14. julija, ko so me povabili s seboj na prelepo botanično ekskurzijo na Mangart, pod vodstvom dr. Toneta Wraberja. Vsem iskrena hvala. Med mnogimi, res pravimi rastlinskimi posladki, sem se takrat tudi prvič srečala s soško smiljko.

Jože Felc

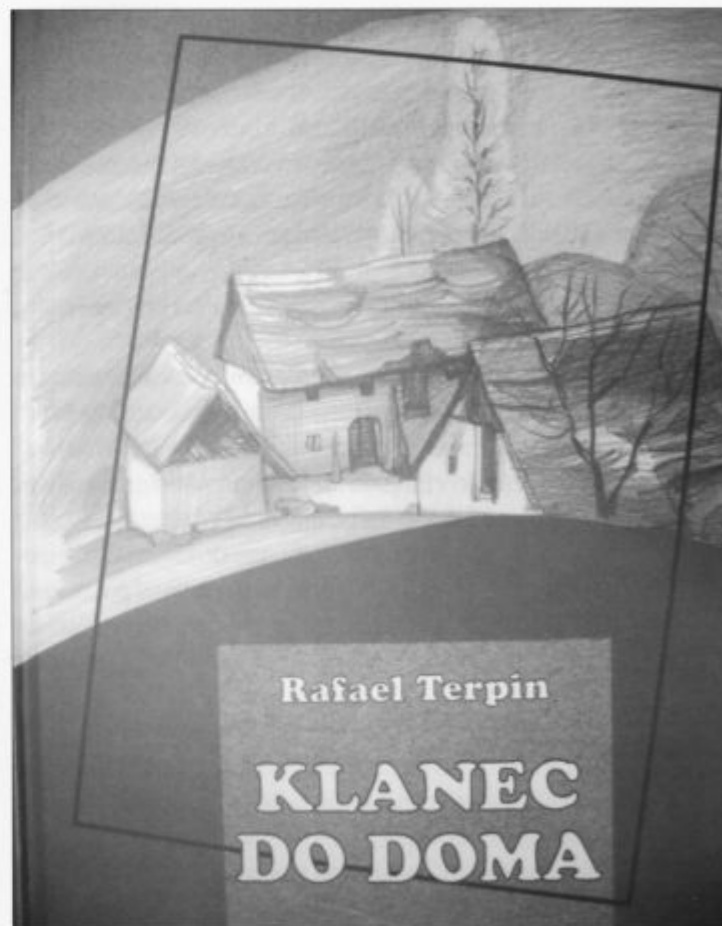
KLANEC DO DOMA - MEDITACIJA

Zbirka 262 risb kmečkih hiš iz svetov ob Idriji (in 262 besedil). Izdal in založil Rafael Terpin. Lektorirala Milanka Trušnovec, grafična priprava in tisk Pagis d.o.o., Idrija, 2007.

Prijatelj ti podari knjigo. Vzameš jo v roke, jo najprej prelištaš, potem jo začneš brati. Slednjič ugotoviš, da te knjige ne boš nikoli prebral. Nosil jo boš s sabo in ker si eden iz avtorjeve generacije, njegov prijatelj, jo boš imel ob sebi dolgo, še dolgo, morda za zmeraj. Rafkov Klanec do doma je notranje ubran glas tišine, kakršen določa njegovo duhovno potohotstvo. Prav v vsakem domu je ali rovari tista tako težko ubesedena bit, ki izraža njegovo izvirno samosvojest v socialnem, osebnem, transcendentalnem in še drugih smislih. Pravzaprav gre za sobivanje teme in svetlobe. Iz tega največkrat prihaja izpovedna žlahtnost.

Avtorja poznamo kot slikarja in tudi kot nadvse intenzivnega ustvarjalca, ki z glasom podobe in z iskrivo mislijo pronika v smisel časa. Pri tem je posebno občutljiv, ko zaznamuje včasih le z nekaj potezami in drugič le z nekaj besedami, na kateri strani človeške reke je on. Tihi opazovalec, ki navsezadnje največ pove z molkom.

Njegovi prijatelji vemo, da je avtor dragocen izpričevalec časa predvsem zato, ker išče smisel v koreninah materialnih in duhovnih vsebin ter razpreda svoje sanje v vseмир. Njegova dela so navidez lahka, primerna za odpočivanje. Toda samo navidez, v resnici so razmišljujoča, vsa osenčena z grenko nostalgijo. Drugič so njegova sporočila vznesena, poskočna, kot da so v iskrem zavedanju iz arhetipskih plasti privrete svetlobe današnjega dne. Sedanjost, ki

bi bila brez preteklosti in brez prihodnosti prekleta, je narcistično zagledana v svojo lastno neponovljivost.

Vsa avtorjeva dela izražajo prabit njegove in naše resničnosti. V vseh njegovih delih je kljub navidezno blagi izpovedni volji zelo resna, včasih strastna in človekove miselne in čustvene svetove presegajoča erupcija. Zmore jo le človek, ki malo da na minljivost, še manj na modo in najmanj na kakršnokoli slo po občudovanju predmeta kot takega. In prav v tem, da prijatelj Rafko priklicuje v naš izpraznjen čas smisel, je njegovo izvorno poslanstvo. Izvirno zato, ker ta "rovtarski slikar", kot se je nekoč rad imenoval, tako rekoč ne izbira sredstev, kako povedati – z likovno umetnino, z besedo, z zgodovinsko reminiscenco, s komaj nakazanim vzgibom duše, ki se zgane na kakšnem pobočju rovtarskega predalpskega hribovja, da spomni. In kako pretresljivo opomni. Prostor razpadanja mu je čas navdiha.

Nekoč, ko je bil Rafael (Rafko) Terpin aktivni član idrijske "kapljaške družine", se je pogosto oglasil kot umetnik, redkokdaj kot mislec. Prav redkobesedna sporočila njegovih stvaritev so bobneč glas, kako ne znamo videti, kajti naš pogled je zamotnila samozagledanost in sla po "imeti". Rafko pa je zmeraj bil, je in takšno je tudi njegovo zadnje sporočilo v obnebj "biti". Še več, biti nostalgičen in hrepenenjski tukaj in zdaj. Občudovati in kaj dopolniti, saj velike stvari so se že zgodile.

Knjiga Klanec do doma je delo umetnika in misleca. Nisem usposobljen, da bi ocenjeval vrednost Rafkovih skic, čutim pa se pooblaščenega, da povem, kako so njegovi zapisi pod vsako podobo vsakdanji in globoki hkrati. Nič jokavosti ni v njih, od strani do strani je sprijaznenost, je duša človekova. Izpoved je moč primerjati z

velikimi deli slovenske pesniške tradicije. Še več, v Rafkovih zapisih je sporočilo, ki se na biblijski način izraža in izroča.

Ko delo bereš, ga prebereš, ga začneš še enkrat listati, ga odložiš ... na nočno omarico, kjer bo dolgo, dolgo. Skratka, Rafko je od "kapljaške družine" na najbolj izviren način izrazil svoj čas onkraj ideologij, političnih predsodkov in zopervanj, dejal bi, iz svoje neznansko bogate notranjosti je izrazil svojo čud. Ta ni zagozdena v čas in prostor rovtarskega dogajanja. Ne, je višja in večja, je, sodobno rečeno, dodana vrednost tistemu, kar smo in kar vemo oziroma smo doslej vedeli o sebi. Noben elektronski medij ne more preseči avtorjeve intenzivne izpovedne inovativnosti.

Knjiga bi morala biti last vsakega doma. Z njo je nas, ki živimo tod in svojo ustvarjalnost izročamo arhivu vsebin in oblik, zavezal k zvestobi do zgodovine. S to knjigo nas je več, čeprav nas je z vsakim dnem manj. Čas nam polzi iz rok, toda nikoli nas ne bo zapustil, ker imamo izpričevalce. Eden najpomembnejših je Rafael Terpin.

Tekst je bil objavljen v Idrijskih novicah št. 160, 19. oktobra 2007

Lilijana Homovec

BLIZU SONCA IN ZVEZD

Olga Kolenc: Pot preobrazbe. - Nova Gorica: Ma-no, 2006.

Tu, na naši planini/ je nasprotje med dnevom in nočjo tako veliko,/ da moraš hrepeneti po jutru./ je zapisala pesnica Olga Kolenc. Čudovita morajo biti ta jutra in noči. Veseli se jutra,/ za moj,/ za tvoj mozaik,/ za solze in radost./ Toliko lepote, toplote in pripadnosti je čutiti v besedah, ki opevajo ta kraj. V doto je dobila ne le čudovite cvetoče travnike, ampak tudi toliko lepih pravljic, da jo z magično močjo prevzemajo noč in dan. Velikanska in bajna je ta dota, ki jo pesnica občuti kot darilo. Napolnjuje jo s srečo, ki veje iz pesmi.

Skladnost narave in nje same je ne odvrne od iskanja sebe in njega, ki je z njo in vendar ga išče. Morda išče sebe v njem in njega v sebi. Z leve na desno,/ z desne na levo,/ ... Ti si tu./ Na levi,/ na desni,/ zgoraj in spodaj./ Verjetno so prav zaradi njegove vsepričujočnosti pesmi svetle in kljub iskanju vedre.

In potem pride levitev. Sama,/ kot sem se rodila/ in sama,/ kot bom umrla/ stopam po poti./ Nič več iluzij, kdo je kdo. »Ker ga brezpogojno ljubim.« In v življenju ni

nepreplezljivih sten. Vedno se najde oprimek, oprimek na poti skozi življenje.

Kljub morda grenkemu spoznanju o življenju so pesmi polne radosti, poguma in želje po življenju. Takšne so kot je življenje na Vojskarski planoti: blizu sonca in zvezd in polne boja za preživetje znotraj sebe.

Vse to bogastvo notranjih občutkov je Olga Kolenc zliila v poezijo. Misli so melodija, besede jim dajejo ritem. Ko ob branju začutiš oboje in se prepustiš poeziji, zlahka začutiš vonj in dih pokrajine in čustva, misli in hotenja pesnice.

Karmen Simonič Mervic

OD KOD SI PA TI DOMA? S PRELEPEGA ČRNOVRŠKEGA

Predstavitev zgodovinskega raziskovalnega dela na OŠ Črni Vrh v obdobju od 1987 do 2007
(1. del)

Raziskovalno delo je učna oblika in metoda dela, ki jo je zaradi specifičnosti dela težje vključiti v okvir učnega načrta posameznega predmeta, hkrati pa je to dejavnost, ki je najbolj prvinska v smislu izkustvenega učenja. Pri tem raziskovalnega dela ne smemo razumeti kot izdelavo nekega pisnega zapisa s pomočjo literature, torej ponovnega odkrivanja vrele vode, v mislih imam pravo raziskovanje z uporabo vseh znanstvenih instrumentov dela. Rezultat takega raziskovanja so nova vedenja in spoznanja. Raziskovalno delo, ki ga bom predstavila v naslednjem prispevku, je prikaz dejavnosti, ki so bile v obdobju dvajsetih let izpeljane na OŠ Črni Vrh v okviru pouka zgodovine ali zgodovinskega krožka. Samo raziskovalno delo v šoli je vzklilo spontano iz nuje po združevanju različnosti strok s katerimi se poklicno ukvarjam, torej zgodovine, geografije, pedagogike in metodike pouka. Najbrž je logična posledica, da se opravljeno delo predstavi tudi kot celota.

Pričujoči prispevek sodi v Idrijske razglede zaradi več vidikov. Vsebina vseh raziskovalnih nalog je krajevnega značaja, vezana na

raziskovanje preteklosti Črnovrške planote in njenega hribovitega zaledja. Torej je govora o domačem zgodovinopisju. Objavljenih strokovnih del s tega geografskega prostora težko preštujemo na več kot prste ene roke. S tega zornega kota je predstavljena zbrana vsebina tudi prvenstvena.

Predstavljena vsebina odpira pogled tudi v samo pedagoško delo. Preko izdelave raziskovalnih nalog so se, predvsem v zadnjem desetletju, odvijale mnoge spremljajoče dejavnosti, tako v samem kraju, torej Črnem Vrhu, kot v Idriji ali na različnih koncih Slovenije. To so bile razstave, predavanja, predstavitve s plakati, tematski javni nastopi, objave člankov v pedagoški strokovni literaturi in Idrijskih razgledih. Preko teh dejavnosti se je gradila pozitivna samopodoba mentorice, šole, učiteljskega kolektiva in samih učencev.

Mentorstvo mladim učencem-raziskovalcem je pedagoško delo, ki ga do sedaj ni zaobjela nobena uradna sistematizacija dela učiteljskega delovnega mesta. Približek bi bil zgodovinski krožek, ki je letno omejen s 30 pedagoškimi urami. To

pa vsekakor ni tisto število ur, v katerih bi bilo možno opraviti zastavljeno delo. Zato je to delo, ki ga učitelj opravlja izven dorečenega in sistematiziranega službenega časa. Podobno velja to tudi za učenca.

Vse dejavnosti, predstavitve, nastopi, razstave, prireditve, predavanja, ki so izšle iz raziskovalnih nalog, so kvalitetna nadgradnja pedagoškega dela. Vse to omogoča učitelju neomejene individualne pristope, razvijanje lastne ustvarjalnosti, razširjanje znanj in vedenj.

Če zna to osmisлити učitelj, potem zmore in zna v ustvarjalni proces kvalitetno vključiti tudi učence, preko njih pa posredno in neposredno tudi svoje kolege, starše učencev, njihove sorodnike in znance.

Ljudje se mnogokrat ne zavedamo, da šola kot nosilec izobraževanja spleta mrežo znanja preko vsemogočih aktivnosti, ki vsekakor niso samo učenje branja, pisanja in računanja pri različnih šolskih predmetih, ki sledijo uradnemu kurikulumu. Mnoge spretnosti in znanja v šoli učenci pridobijo posredno, včasih tudi nezavedno. To so tiste spretnosti, znanja, vedenja, na katerih se gradi učenčeva osebnost, gradi narodov

spomin, razvija zgodovinsko mišljenje, odnos do lastnega bivanja, do na koncu čisto praktičnih produktov, kot so npr. kako iz zbranega gradiva izdelati celoto, ki ji rečemo raziskovalna naloga, zbrano predstaviti na razstavi ali javni prireditvi, kjer je potrebno obvladati veččine javnega nastopanja.

Predstavitev raziskovalnih nalog v prispevku vsebuje:

- naslov naloge in šolsko leto v katerem je nastala;
- ključne besede;
- kratko predstavitev vsebine posamezne raziskovalne naloge;
- iz naloge izbrani kratek odlomek;
- število učencev, ki so se ukvarjali z raziskovanjem;
- ostale dejavnosti, ki so bile povezane z izdelano raziskovalno nalogo;
- nagrade, priznanja za posamezno raziskovalno.

RAZVOJ DOMAČEGA KRAJA, IZVOR IMENA, šol. leto 1987/88

Ključne besede

Izvor krajevnega imena, izvor domačinskega imena, Črni Vrh, Trebče, Zadlog, Idrijski Log, Mrzli Log, Strmec, Predgrize

Kratka predstavitev vsebine

Naloga je nastala v okviru razpisa ZPMS Komisije za delo z zgodovinskimi krožki.

V uvodu naloge je zapisano: »Tako kot človeku ob rojstvu polože ime v zibelko, tako najbrž tudi vsak kraj ob nastajanju dobi svoje ime.«

V nalogi so učenci predstavili izvor imen naselij Črni Vrh, Trebče, Zadlog, Idrijski Log, Mrzli Log, Strmec in Predgrize. Pri zapisu le tega so se posluževali predvsem pripovedovanja domačinov. Zapis dopolnjujejo zgodbice, ki dodatno osvetljujejo izvor imena. Za vsako naselje je izdelana tudi skica. Na skici so narisane vse hiše v posameznih naseljih, označene so hišne številke, dopisano je domače poimenovanje. Nalogo dopolnjujejo fotokopije fotografij krajev. Fotografije so kopije fotografij iz fototeke Mestnega muzeja Idrija.

Izbrani kratek odlomek

»Predgrize so vas, ki obsega Gornje in Spodnje Griže, ob cesti Idrija-Črni Vrh in ob poti, ki se tu od nje odcepi proti Koševniku in Idriji. Za Predgrize so značilna polja in travniki na ravnini. Prebivalci se imenujejo Predgrizani.

Nekoč so na tej planoti izsekali ves gozd. Zaradi slabega grmičevja in skal, kjer so pasli

živino, so ta grič poimenovali Griže. To je pomenilo nekaj manjvrednega. Potem, ko so se ljudje začeli naseljevati na tej planoti, so po legi poimenovali spodnji del Griž in zgornji del Griž. Vse skupaj se imenuje Predgrize zato, ker je zaselek pred Grižami.

Vas Predgrize obsega 43 hiš.

Prebivalec Predgriz Čuk Bernard je pripovedoval o nastanku naselja naslednje:

Bil je skalnat svet, zato se je imenoval grič Griže, vas pred tem pa se imenuje Predgrize.

Verjetno je naselje staro najmanj 250 let. Najstarejši hiši sta pri Kališarju (št. 15) in pri Čuku (št. 21). Skozi Predgrize je vodila karavanska ali tovorna pot. Ko so enkrat šli skozi vas Francozi, so naredili novo in večjo pot.

V Predgrizah je največ priimkov Čuk. To ime izhaja najbrž iz hrvaške pokrajine. V tej pokrajini imenujejo griče čuke. Od tu naj bi bili tudi prvi naseljenci.«

Vir: Razvoj domačega kraja, IZVOR IMENA, april 1988, šol. leto 1987/88, str. 35, 36. Raziskovalna naloga. Osnovna šola Janka Premrla Vojka Črni Vrh nad Idrijo.

Učenci, ki so se ukvarjali z raziskovanjem

Gradivo za nalogo je zbiralo in obdelalo 11 učencev in učenk: Andreja Pagon 8. r., Veronika Tominec 7. r., Anka Rudolf 7. r., Franka Kosmač 7. r., Boštjan Zajec 6. r., Andrej Rupnik 8. r., Nataša Felc 6. r., Tatjana Rudolf 7. r., Florjana Lampe 7. r., Ivan Vidmar 8. r. in Bojan Kodelja 8. r.

Nagrade, priznanja

Komisija za delo z zgodovinskimi krožki pri ZPM Slovenije je nalogi Razvoj domačega kraja, IZVOR IMENA podelila zlato priznanje.

RAZVOJ PROMETA V DOMAČEM KRAJU, šol. leto 1990/91

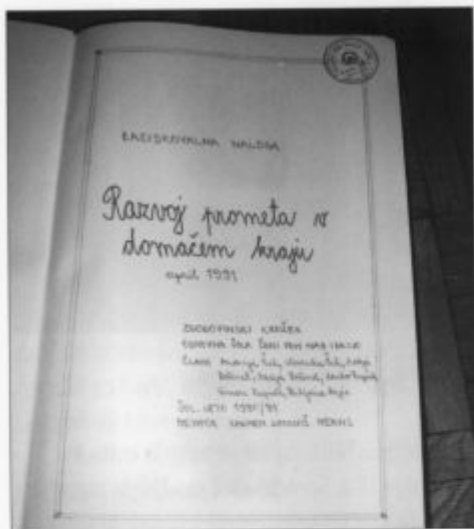

Foto: Karmen Simonič Mervic

Ključne besede

Tovorništvo, francoska cesta, enotirna vojaška železnica «feldban», voznja s čolni po poplavljenem Zadloškem polju, vojaška žičnica »luftban«, črnovrške »rajde«, cesta Črni Vrh- Col, transport ledu s parizerji.

Kratka predstavitev vsebine

Komisija za delo z zgodovinskimi krožki pri ZPM Slovenije je razpisala temo raziskovanja Prometna povezanost mojega kraja s širšim svetom in glavne spremembe v modernizaciji prometa. V raziskovalni nalogi so učenci predstavili razvoj prometne infrastrukture od 16. stol. dalje, ko je bil promet vezan na vdolane tovarne poti in karavane tovarnikov, ki so s tovarnimi živalmi tvorili živo srebro, vino do sodobnosti. Prometno zanimiv je bil čas 1. svetovne vojne, ko je čez planoto bila speljana poljska železnica in od Figarja naprej žičnica. Oboje je služilo oskrbi južnega del soške fronte. Ozkotirna železnica je bila pravzaprav uresničitev avstrijske zamisli o enotirni železniški povezavi, ki bi Črni Vrh povezala z Logatcem in Vipavsko dolino. Prva svetovna vojna in čas po njej sta politično ravnovesje obrnila na glavo.

Zanimivi so tudi opisi voznje s čolni po poplavljenem Zadloškem polju. Za planoto, ki je pravzaprav brez večjih tekočih voda, je bila izdelava priložnostnih splavov velika atrakcija, čoln spravljen v kozolcu pa tudi.

V času Italije je bil poleti dodaten zaslužek tudi prevoz ledenih klad. Led so lomili v t.i. ledenikih, v resnici so to ledene jame. Ena največjih je Kalarjev ledenik, v katerega so se spustili po 42 m dolgih lestvah. Na njih naj bi lahko hkrati stalo 8 moških. Led so prevažali z vozovi parizarji. Na enega so lahko naložili do 5 ton ledu, ki so ga nato založili s suhim listjem. V voz so vpregli tri pare konjev.

Velika sprememba v cestni povezavi spada v čas italijanske okupacije, ko se je rekonstruirala cesta iz Godoviča v Črni Vrh in naprej po znamenitih rajdah na Vrh gore. Prvi avtobus je začel proti Gorici voziti leta 1928. Njegov urnik odhoda iz Idrije je še vedno zelo podoben. Zanimive so fotografije, ki kažejo pluzenje ceste s konjsko vprego v s snegom bogatih zim. Asfaltacija glavne cestne povezave Godovič-Črni Vrh-Col spada v leto 1968, asfaltacija ceste iz Črnega Vrha v Zadlog pa v leto 1973. Takrat je Črni Vrh dobil tudi bencinsko postajo. Avtomobilizem je osvojil tudi Črnovrško.

Vir: Razglednice Črnega Vrha z okolico skozi čas, marec 2007, str. 13. Raziskovalna naloga, OŠ Črni Vrh.

Izbrani kratek odlomek

» Ljudje vedo povedati, da so bili načrti za izgradnjo železnice res pripravljeni. Vendar niso dovolj proučili terena v Zadlogu, ki ga ob velikem deževju zalije voda. ..čakali naj bi do jeseni, da bi se prepričali o resničnosti govoric. Ljudje se teh vojnih časov spominjajo:

Franc Žejn, Zadlog, letnik 1902.

Skozi Zadlog je potekala železnica, ki so ji rekli feldbahn okoli leta 1915, 1916. Najprej so vagončke vlekli konji. Nato je vsak vagon dobil motor. Vozili so hrano, municijo in vse kar so potrebovali na fronti. Potekala pa je iz Logatca do Figarja v Zadlogu. Luftbahn pa je bil tudi prevozno sredstvo, podobno vlečnici. Potekala pa je od Figarja čez Malo goro na Otlico. Ena pa je potekala iz Črnega Vrha na Col. O predoru v Godoviču pa tole. Graditi so za začeli zaradi nameravane gradnje železniške proge. Pa ga niso končali. Kopali so ga Avstrijci. Nato pa so ta predor po vojni Italijani uporabili, da so skozi speljali cesto.«

Učenci, ki so se ukvarjali z raziskovanjem

Naloga je bila izdelana v okviru zgodovinskega krožka. Pri izdelavi naloge je sodelovalo 7 učencev in učenk: Andreja Čuk, Nevenka Čuk, Mateja Poženel, Marija Poženel, Marko Rupnik, Simon Rupnik in Fabijana Zajec.

Nagrade, priznanja

Komisija za delo z zgodovinskimi krožki pri ZPM Slovenije je nalogi RAZVOJ PROMETA V DOMAČEM KRAJU podelila zlato priznanje.

ALBUM SPOMINOV »Ko sem še majhen bil - Iz zgodovine otroštva«, šol. leto 1991/92

Vir: *Ko sem še majhen bil» - Iz zgodovine otroštva» ALBUM SPOMINOV, šol. leto 1991/92, str. 29, 30.*
Osnovna šola Janka Premrla Vojka, Črni Vrh nad Idrijo

Kratka predstavitev vsebine

Raziskovalna naloga je kratek pregled otroštva skozi različna zgodovinska obdobja 20. stol. Nalogo zaključuje analiza šolske ankete o prostem času. Prav pojav prostega časa je tudi spremenil tudi preživljanje otroštva.

Ključne besede

Otroštvo, prosti čas

Izbrani kratek odlomek

»Obisk pri Titu

V takratnem času je bil obisk pri Titu pravo doživetje. Zgodbo je pripovedoval g. Viljem Kavčič, ki je to doživel in se še danes spominja dneva in ure obiska. K Titu so ga pripeljale odlične ocene vsa leta šolanja, delavnost... Pripoved se začne 22. 5. 1962 ob 15.00. Ob treh so se zbrali učenci, preoblekli v pionirske uniforme. Ko so bili oblečeni, so vstopili v avtobus, ki naj bi jih peljal k Titu....Vstopili so skozi glavna vrata Belega dvorca mimo dveh stražarjev na

dvorišče. ...Nato pa so se odprla vrata in vstopil je Tito. Spregovoril je: «Dragi tovariši pionirji! Srečen sem, da mi izkazuje tako čast.» Potem je še dodal, da mora vsak pionir ljubiti svojo domovino. Ko je končal, so se vsi pionirji zvrstili mimo njega in mu žarečih obrazov segli v roko. Nazadnje so se s Titom še fotografirali....Z Goriške so takrat v Beograd odšli štirje učenci, 3 fantje in 1 deklica...«

Učenci, ki so se ukvarjali z raziskovanjem

Pri nastanku naloge so sodelovale: Urška Bajec, Mojca Kavčič, Barbara Kavčič, Ana Lampe, Polona Lampe, Sabina Rupnik, Andrejka Rupnik, Metoda Pivk, Mateja Mikuž, Nevenka Čuk in Fabijana Zajec.

Nagrade, priznanja

Komisija za delo z zgodovinskimi krožki pri ZPM Slovenije je nalogi ALBUM SPOMINOV - Iz zgodovine otroštva podelila srebrno priznanje.

RAZLIČNA OBELEŽJA V MOJI OKOLICI, šol. leto 1993/94

Naloga je nastala v okviru ur pouka zgodovine v osmem razredu osemletne osnovne šole. Vsak učenec je samostojno izdelal svojo nalogo. Vsebina raziskovanja so bila različna obeležja od križev, kapelic, spomenikov, spominskih plošč in različnih znamenj. Učenci in učenske so skušali izvedeti vzrok postavitve obeležja, čas postavitve, kdo ga je postavil, kaj je vsebina obeležja, kdo zanj skrbi in v kakšnem stanju je obeležje, narisali so karto lege obeležja, obeležje pa skicirali ali fotografirali.

Ključne besede

Smrekarjev križ, spomenik Janku Premrlu-Vojku pred šolo, spomenik dr. Frančišku Lampetu, Mohorjeva kapela, Habetov križ, Plešnarjev križ, Križ na križišču v Plestenice, spomenik in križ v Zadlogu, Marijina kapela v Zadlogu, Košparjeva kapela, Židankova kapela, znamenje v Bajčevih rupah-Kanji Dol, kapela pri Furlan na Šajnsni ravni, Cigaletova kapela, spominska plošča Mateju Cigaletu, kapela pri Jerebču, Tomincov križ, Cigaletovo znamenje, Joškov križ, spominski kamen Pri birmi, Vojkova koča in spomenik, Križ Pri vodnjaku, spomenik padlim borcem III. In IV. bataljona Gradnikove brigade

Kratka predstavitev vsebine

V nalogi so predstavljena naslednja obeležja: Smrekarjev križ, spomenik Janku Premrlu-Vojku pred šolo, spomenik dr. Frančišku Lampetu, Mohorjeva kapela, Habetov križ, Plešnarjev križ, križ na križišču

v Plestenice, spomenik in križ v Zadlogu, Marijina kapela v Zadlogu, Košparjeva kapela, Židankova kapela, znamenje v Bajčevih rupah-Kanji Dol, kapela pri Furlan na Šajnsni ravni, Cigaletova kapela, spominska plošča Mateju Cigaletu, kapela pri Jerebču, Tomincov križ, Cigaletovo znamenje, Joškov križ, spominski kamen Pri birmi, Vojkova koča in spomenik, Križ Pri vodnjaku, spomenik padlim borcem III. in IV. bataljona Gradnikove brigade.

Izbrani kratek odlomek

Marijina kapela v Zadlogu
»O kapelici ni nobenih točnih podatkov. Je last domačije Gozdnikovih. Od domačije

je oddaljena približno 150 m. Ko sem staro mamo vprašala, zakaj so kapelico postavili, mi je odgovorila:« Legenda pravi, da je na Podjurjevem griču imel kmetijo Jurij. Bil je vase zaprt in malo čudaški. Na mestu, kjer danes stoji kapela, je bilo v tistih časih globoko brezno. Jurij je rad hodil k breznu in enkrat je padel vanj in se ni nikoli več vrnil. V Jurijev spomin so postavili Marijino kapelico. Stara mama mi je rekla, da naj bi se to dogajalo pred približno 300 leti. V župnišču oz. arhivu tega nismo znali najti, knjige obstajajo do leta 1630. Na kapelici ni nikakršne letnice ali kakega drugega napisa.

Kasneje, v pogovoru s Silvom Kavčičem, pa sem izvedela, da je on, ko je Marijin kip

Smrekarjev križ pozimi (na levi strani). Foto Iris.

Vir: Razglednice Črnega Vrha z okolico skozi čas, marec 2007, str. 10. Raziskovalna naloga, OŠ Črni Vrh.

popravljal, našel na njem italijanski napis in letnico (okoli 1910 do 1925). Zanimalo me je, kako je kip prišel v to kapelo. Silvo Kavčič mi je povedal, da so prihajali iz Italije in so prodajali na sejmih pri cerkvi ob različnih praznikih. Da bi bilo to mogoče, pa dokazuje tudi to, da so pred letom 1910 kipe delali, rezljali iz lesa, Marijin kip pa ni iz lesa.

Za kapelico skrbijo lastniki- Gozdnikovi. Stara mama pa je rekla, da se turisti, ko pridejo poleti na počitnice vsako leto ustavijo pri kapelici in prinesejo cvetje.

Kapelico so pred štirimi leti popravili. Popravili so streho, Silvo Kavčič pa je pobarval in obnovil Marijin kip.«

Vir: Različna obeležja v moji okolici, šol. leto 1993/94. Šolska raziskovalna naloga, rokopis, vezano. Osnovna šola Črni Vrh. Zapisala Ana Lampe.

Učenci, ki so se ukvarjali z raziskovanjem

Nalogo je izdelalo 16 učenk in učencev 8. razreda: Mojca Kavčič, Urška Bajec, Barbara Kavčič, Simona Kožman, Valentina Šemrl, Sabina Rupnik, Mateja Mikuž, Ana Lampe, Andrejka Rupnik, Jana Kavčič, Metoda Pivk, Boštjan Kavčič, Polona Lampe, Janko Bezeljak, Mitja Bonča, Andrej Kavčič.

TURIZEM V DOMAČEM KRAJU, šol. leto 1993/94.

Ključne besede

Turizem v času Italije, Gostilna pri Pagonu, Turistično olepševalno društvo, razvoj smučanja, Hotel Bor, oddajanje privatnih sob, Trnovski maraton, pohodi na Javornik, gorsko kolesarjenje

Kratka predstavitev vsebine

Nekoč je novinar Alfred Rejc zapisal, da je bil Črni Vrh biser zimskega športa na Primorskem. Turizem je postal pomembna dopolnilna dejavnost po prvi svetovni vojni. Za meščane Gorice in Trsta je bila Črnovrška planota prikladna tako poleti kot pozimi. Ugodna klima in sneg ter kasneje nastanjena vojaščina sta v kraj čez leto privabljala ljudi. Oddajanje zasebnih sob je bilo zato zelo razvito, v ta čas sodi začetek gostišča Metka, pri Hladniku je bil kavarna, pekarna, garaža za avtomobile in hlev za konje, v Črnem Vrhu sta obratovali dve veliki trgovini, dve mesnici, brivec, delovala je javna kopalnica, v okolici Črnega Vrha pa je bilo kar 11 gostiln. Na klimatsko zdravljenje so v zdraviliški dom, ki je bil zgrajen v letih 1927-28 prihajali otroci z astmo. Stavba je lahko sprejela do 300 otrok.

Čas po 2. svetovni vojni je zaznamovala Gostilna pri Pagonu, ki je imela tudi prenočišča. Leta 1954 je v gostišču prespalo okoli 300 gostov. Skoraj polovica gostov je za vzrok bivanja navedla službeno pot. Leta 1963 je bilo ustanovljeno Turistično olepševalno društvo, dolgoletni predsednik društva je bil Jože Kenk st.

Razvoj turizma je bil povezan tudi z

Zimski živžav na črnovrškem placu konec 60-let 20. stol.

V osrednjem delu je Pogonova hiša s takrat cenjeno gostilno.

izgradnjo smučarskih vlečnic (1965 in 1969) pri nekdanjem Hotelu Bor, ki je bil zgrajen v letih 1970-1971. V šestdesetih letih 20. stol. je ponovno živelo oddajanje turističnih sob.

Posebna turistična ponudba v zimskih mesecih je bila znana smučarska prireditve trnovski maraton, katerega začetki segajo v leto 1974. Pohodništvo ima svoje korenine že v 19. stol. Predvsem Javornik je zaradi izjemnih razgledov kralj med okoliškimi hribi.

Prva vpisna knjiga je bila pri Medvedu že leta 1876. 1907 je bila odprta Pirnatova kočna na Javorniku, ki je bila prenovljena v letih od 1949 do 1952. V spomin na padle partizane v nemškem napadu 23. dec. 1943 so začeli prirejati spominski zimski pohod na Javornik. Javornik je v svoj objem privabil tudi člane Astronomskega društva Javornik, ki so si tu naredili astronomski observatorij.

Športno turistično dejavnost na Črnovrškem od leta 1990 razvija tudi kolesarski klub Mountain bike Črni Vrh s prireditvijo Bloudkov maraton.

Izbrani kratak odlomek

»...po letu 1960 so marsikje v Črnem Vrhu zopet začeli oddajati sobe. Mnogi so se s to zaposlilitvijo ukvarjali že v času Italije. Iz leta 1969 smo na Uradu KS Črni Vrh dobile seznam lastnikov privatnih sob za leto 1969. Leta 1969 je bilo v Črnem Vrhu 36 sob z 84 posteljami.«

Vir: **TURIZEM V DOMAČEM KRAJU, šol. leto 1993/94, str. 41. Osnovna šola Črni Vrh nad Idrijo.**

Učenci, ki so se ukvarjali z raziskovanjem

Seznam članic zgodovinskega krožka v šol. letu 1993/94: Mojca Kavčič, Barbara Kavčič, Sabina Rupnik, Mateja Mikuž, Urška Bajec, Saša Pagon, Lea Lampe, Monika Likar, Metoda Pivk, Petra Zagoda, Katarina Lampe, Ana Lampe, Ana Marija Kavčič, Andrejka Rupnik.

Nagrade, priznanja

Komisija za delo z zgodovinskimi krožki pri ZPM Slovenije je nalogi TURIZEM V DOMAČEM KRAJU podelila zlato priznanje.

IZ DRUŽINSKEGA ARHIVA, šol. leto 1994/95

Ključne besede

Gregorcovi iz Zadloga, Lampetovi iz Zadloga, Smrekarji iz Predgriž, Pr'Zajc v Plestenicah v Zadlogu

Kratka predstavitev vsebine

Vsebina naloge je specifična. Štiri učence so izdelale vsaka svojo nalogo. V njej so predstavile svoj rod z rodovnikom in zapisom družinske zgodovine. Tako so v nalogi predstavljeni Gregorcovi iz Zadloga, Lampetovi iz Zadloga, Smrekarji iz Predgriž in družina Pr'Zajc v Plestenicah v Zadlogu.

Iz Lampetovega rodu je znan dr. Frančišek Lampe (1859-1900), doktor filozofije in teologije, pripadnik neotomizma, neosholastik. Študiral je v Ljubljani in Gradcu, bil je predavatelj dogmatike, podpredsednik Slovenske matice, ustanovitelj revije Dom in svet, napisal je prvi psihološki priročnik. Slovenskemu jeziku je dal velik del filozofskega izrazoslovja.

Vir: **Razglednice Črnega Vrha z okolico skozi čas, marec 2007, str. 8, 19. Raziskovalna naloga, OŠ Črni Vrh.**

Razglednica je bila izdana ob postavitvi spomenika dr. Frančišku Lampetu v Črnem Vrhu.

Učenci, ki so se ukvarjali z raziskovanjem Nalogo so izdelale 4 učenke Janja Felc, Suzana Habe, Ana Marija Kavčič in Tina Mikuž.

Ostale dejavnosti povezane z izdelano raziskovalno nalogo

6. maja 1995 je šola organizirala t.i dan odprte šole. Vsebina dneva je bila naslovljena Muzej v šoli in je izhajala iz vsebine zgodovinske raziskovalne naloge Turizem v domačem kraju, ki so se v tednu pred 6. majem razširile v štiridnevne aktivnosti. Učenci so po skupinah opravljali različne dejavnosti, ki so bile predstavljene na tematskih razstavah. Izdana je bila tudi zgibanka. Obiskovalci šole in razstave so se vpisali v vpisno knjigo, ki je hkrati tudi album. Vpisno knjigo Muzej v šoli hrani OŠ Črni Vrh.

V okviru aktivnosti sta bili predstavljeni tudi raziskovalni nalogi Turizem v domačem kraju in Iz domačega arhiva.

Nagrade, priznanja

Komisija za delo z zgodovinskimi krožki pri ZPM Slovenije je nalogi IZ DRUŽINSKEGA ARHIVA podelila zlato priznanje.

ŠOLSTVO NA ČRNOVRŠKI PLANOTI, šol. leto 1996/97

Ključne besede

ZGODOVINA ČRNOVRŠKE ŠOLE- predstavitev šole skozi čas od 1830 do 1997, šolska stavba, sezname števil učencev in imena učiteljev po posameznih letih, sezname osmošolcev, znameniti učenci, spomini učencev.

RAZVOJ ŠOLSTVA V IDRIJSKEM LOGU - šolstvo pred in po drugi svetovni vojni, šola pri Šemenčk, šola pri Tinet, šola pri Paverju.

OSNOVNA ŠOLA IDRIJSKA BELA- šolstvo pred drugo svetovno vojno, šolstvo med NOB, šolstvo po drugi svetovni vojni, šola pri Guzeljevih.

ŠOLA V ZADLOGU- Začetki 1913, šolstvo po 1. sv. vojni, nova šolska stavba 1930, šolstvo med drugo svetovno vojno, podružnica OŠ Črni Vrh, konec pouka v Zadlogu 1971.

ŠOLA V KANJEM DOLU- začetki 1913, šolstvo po 1. sv. vojni, nova šolska stavba 1930, šolstvo med drugo svetovno vojno, podružnica OŠ Črni Vrh, konec pouka v Zadlogu 1971.

Kratka predstavitev vsebine

Nalogo sestavlja med seboj pet ločenih enot. To so ZGODOVINA ČRNOVRŠKE ŠOLE, RAZVOJ ŠOLSTVA V IDRIJSKEM LOGU, OSNOVNA ŠOLA IDRIJSKA BELA, ŠOLA V ZADLOGU in ŠOLA V KANJEM DOLU. Nastale so v okviru inovacijskega projekta Zavoda za šolstvo RS. Posebno mesto med nalogami ima Zgodovina črnovrške šole na kar 335 straneh.

Začetki šolstva v Črnem Vrhu segajo v leto 1750. To so bile t.i. zasilne šole.

Začetki organiziranega šolstva segajo v leto 1830. Leta 1857 so zgradili šolsko stavbo.

Leta 1865 je bilo v Črnem Vrhu 219 šoloobveznih otrok, od tega 109 dečkov in 110 deklic. V letu 1886 je s povečanjem prostora šola postala dvorazrednica in je ta status obdržala do 1913. Po italijanski okupaciji se je marsikaj spremenilo. Od šolskega leta 1929/30 so na šoli poučevali samo še italijanski učitelji.

Italijanska oblast je svojo šolsko mrežo vtkala v najmanjše zaselke. Šolsko poslopje je zraslo v Zadlogu in v Idrijski Beli. Leta 1937 je bilo v fari šest državnih šol in to v Črnem Vrhu, Zadlogu, Koševniku, Lomeh, Kanjem Dolu in Idrijski Beli.

Začetki šolstva v Zadlogu segajo v leto 1913. Leta 1929 so italijanske oblasti zgradile šolsko poslopje, ki so ga otvorili 28. oktobra 1930. Šola je bila od tedaj naprej dvorazrednica z dvema učiteljema. Šolsko poslopje so 20. aprila 1944 razstrelili. Normalen pouk se je vzpostavil spet s šolskim letom 1945/46. Veliko spremembo je šola doživela v šolskem letu 1962/63, ko je postala podružnica šole v Črnem Vrhu. Zadnje šolsko leto je bilo 1970/71. Od tedaj naprej hodijo vsi otroci k pouku v Črni Vrh.

Kljub veliki odmaknjenosti, je italijanska šolska oblast ustanovila enorazrednico tudi v Kanjem Dolu. Prvo šolsko leto je bilo 1935/36. Kapitulacija Italije na bojnem polju je pomenila tudi konec šolstva. Organizirano šolanje se je začelo spet s šolskim letom 1946/47. Velik dan je napočil 18. februarja 1965, ko so slovesno otvorili novo šolsko poslopje. 1. septembra 1965 je šola v Kanjem Dolu postala podružnica šole v Črnem Vrhu. Število otrok se je stalno zmanjševalo in šolsko leto 1978/79 je bilo zadnje, ko so otroci hodili v kanjedolsko šolo.

Šola v Idrijski Beli

V 19. stoletju je v Beli obstajala šola za odrasle pri Fežnarju, kjer je bila in je še danes gostilna. Učil je gospodar Fežnar. Najbližja šola je bila v Črnem Vrhu, ki pa je bila za otroke predalet, posebno v slabem vremenu in v zimskem času. Deloma se je obiskovanje pouka povečalo po ustanovitvi šole v Zadlogu leta 1913.

Leta 1935 je v Beli italijanska oblast ustanovila tudi šolo. Na enorazrednici so poučevale italijanske učiteljice. Italijanske

šole je bilo konec sredi leta 1943.

V letu 1944 je bila v Idrijski Beli organizirana partizanska šola v hiši posestnika Karla Rupnika, Idrijska Bela št. 13 (danes Idrijska Bela št. 6). Po drugi svetovni vojni so 8. januarja 1946 začeli v Beli s poukom v slovenski osnovni šoli. V šolskem letu 1947/48 je šola v Idrijski Beli upravno pripadala Osnovni šoli Idrija. Pouk je v Beli potekal do oktobra 1949, ko je bila ustanovljena šola v Čekovniku. Del učencev je nato obiskoval pouk v Čekovniku, del pa v Zadlogu.

V šolskem letu 1945/46 je bila črnovrška šola enorazrednica s tremi skupinami, ki je štela 98 učencev. Leta 1947 črnovrška šola postala sedemrazredna. Šolsko leto 1950/51 je prineslo selitev višjih razredov v prostore italijanske kasarne v Trebčah.

Po združitvi nižje gimnazije in osnovne šole leta 1958 je pouk vseh razredov potekal v Trebčah, v stari italijanski kasarni. Od decembra 1964 je zadloške otroke v šolo vozil šolski avtobus. 10. septembra 1970 je gradbeno podjetje Primorje iz Ajdovščine pričelo z gradnjo nove šolske stavbe, kamor so se iz stare kasarne preselili naslednje leto. S sredstvi 4. občinskega samoprispjevka so bili zgrajeni še telovadnica in dva prostora za garderobi.

Učenci, ki so se ukvarjali z raziskovanjem

Zgodovina črnovrške šole - Veronika Rupnik, Šola v Kanjem Dolu - Nives Jereb, Šola v Zadlogu - Suzana Habe in Mateja Lampe, Osnovna šola Idrijska Bela - Irma Pivk, Razvoj šolstva v Idrijskem Logu - Tomaž Lužnik.

Ostale dejavnosti povezane z izdelano nalogo

Na osnovi zbranih podatkov je izšla knjiga Šolstvo na Črnovrškem avtorice Karmen Simonič Mervic, ki jo je izdala OŠ Črni Vrh.

Organizirane so bile tri javne predstavitve: v Črnem Vrhu (otvoritev prostora šolske knjižnice in obisk šolskega ministra dr. Slavka Gabra, maj 1997, v Idriji (sodelovanja z Mestnim muzej Idrija, predstavitev in razstava v Mestni galeriji, maj 1997) in v Ljubljani (predavanje in razstava na Dnevih slovenskega izobraževanja Ljubljana (DSI), Cankarjev dom, Ljubljana, marec 1998).

Izvide raziskovalnih nalog hrani tudi Slovenski šolski muzej v Ljubljani.

Uspešno je bil izpeljan načrtovani inovacijski projekt v okviru Zavoda za šolstvo RS.

Objavljeni so bili trije članki: Simonič Mervic, K. 1997. Zgodba podeželske šole od 1913 do 1971. Idrijski razgledi. Št. 2. str. 120-130.

Simonič Mervic, K. 1998. Projektno delo: Razvoj šolstva na Črnovrški planoti. Zgodovina v šoli. Letnik 7, št. 3, str. 22-25.

Simonič Mervic, K. 2001. Šola v Kanjem Dolu. Idrijski razgledi. Letnik 46. št. 2, str. 58-65.

DRUŠTVENA DEJAVNOST NA ČRNOVRŠKI PLANOTI, šol. leto 1997/98

Ključne besede

Katoliško izobraževalno društvo, Pevski zbori, Telovadno društvo Partizan, Kulturno umetniško društvo Sloga, Zadloška »pleh banda«, Turistično in olepševalno društvo Črni Vrh, Lovska družina Javornik, Črnovrški gasilci

Kratka predstavitev vsebine

Nalogo so izdelale štiri učenke, ki so si med seboj razdelile teme raziskovanja. Društvena dejavnost ima na Črnovrškem bogato zgodovino. V 19. stol in v začetku 20. stol. so bili zelo aktivni katoliško izobraževalno društvo in različna cerkvena društva, delovalo jih je kar 10. Med slednjimi je najstarejše iz leta 1870 Bratovščina vednega češčenja presvetega rožnega venca, iz leta 1894 Dekliška Marijina društva, Družba svete družine (1895)... Znotraj Katoliško izobraževalnega društva so delovali dramski odsek (od 1903), pevski odsek (od 1903), tamburaški odsek (od 1904), telovadni odsek Orel (od 1909), deklinška zveza (od 1922) in fantovski odsek (od 1925). Dolgoletno tradicijo imajo tudi gasilci (od 1895). Bogata je zgodovina zborovskega petja, tako cerkvenega kot posvetnega. Velike uspehe je imel ženski pevski zbor KUD Sloga. Opisano je tudi delovanje zadloške pleh muske, ki so jo sestavljali glasbeni navdušenci pred 2. svetovno vojno. Po drugi svetovni vojni je opazno delovanje Lovske družine Javornik, KUD Sloga, Telovadno društvo Partizan in Turistično olepševalno društvo.

Izbrani kratek odlomek

Ženski pevski zbor KUD »Sloga« Črni Vrh nad Idrijo

»Zbor je nastal na pobudo mladine iz Črnega Vrha v maju 1975. Prvi dirigent je bil glasbeni pedagog in skladatelj Ivan Rijavec iz Idrije. Zbor je vodil do leta 1980, ko je nadaljevanje dela preprečila smrt. V tem obdobju so vedno nastopali na reviji Primorska poje, na občinskih revijah in imeli so tudi samostojne javne nastope. Kritik Ivan Silič je napisal kritiko o njihovem nastopu na reviji Primorska poje 77: »Med temi je sorazmerno občuten korak napravil ženski pevski zbor iz Črnega Vrha... Zbor ima lepe sveže glasove, ki se zlivajo v homogeno celoto. Petje je sproščeno, interpretacije izhajajo iz doživete občutenosti, zato so tri ljudske pesmi... V svoji pristni preprostosti učinkovale toplo in prepričljivo...« Po smrti Ivana Rijavca je zbor prevzel Baki Jashari, študent AG v Ljubljani, doma iz Prištine..... Vrhunec je pevski zbor dosegel z nastopom na pevskem tekmovanju Naša pesem 82, kjer je z 81,47 točkami osvojil srebrno plaketo mesta Maribor.«

Vir: *Društvena dejavnost na Črnovrški planoti, šol. leto 1997/98, OŠ Črni Vrh, str. 60.*

Razglednica, ki jo je izdalo Turistično društvo Črni Vrh priča o dejavnem društvu. Na zadnji strani je v zgornjem levem kotu narisana bikca na smučeh z napisom Črni Vrh na Idrijo 683 m, Slovenija.

Motivi: zgoraj levo pogled na cerkev in trg s severa, zimski pogled na Črni Vrh s severa. Spodaj levo je prizor iz včasih tradicionalne prireditve Trnovski maraton. V desnem spodnjem kotu je nekdanji Hotel Bor in teniški igrišči pred njim.

Vir: *Razglednice Črnega Vrha z okolico skozi čas, marec 2007, str. 15. Raziskovalna naloga, OŠ Črni Vrh.*

Učenci, ki so se ukvarjali z raziskovanjem

Preteklost delovanj društev so raziskovale Branka Čuk, Zvezdana Čuk, Veronika Rupnik, Marjetka Šemrl.

Ostale dejavnosti povezane z izdelano raziskovalno nalogo

V Idrijskih razgledih letnik XLIII, 1-2, 1998, stran 102 do 117, je objavljen članek Veronike Rupnik Začetki kulturnega dogajanja v Črnem Vrhu. Članek je del vsebine šolske raziskovalne naloge Društvena dejavnost na Črnovrški planoti.

Nagrade, priznanja

Komisija za delo z zgodovinskimi krožki pri ZPM Slovenije je nalogi DRUŠTVENA DEJAVNOST NA ČRNOVRŠKI PLANOTI podelila zlato priznanje.

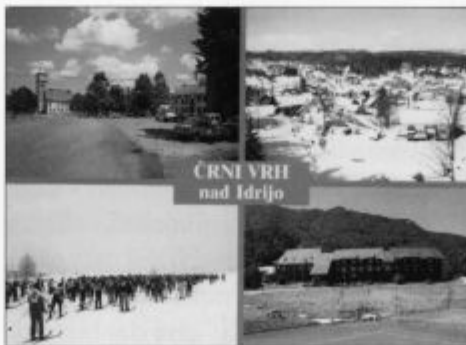
OBRTI NA ČRNOVRŠKI PLANOTI, šol. leto 1998/99**Ključne besede**

Pridelava lanu, tkanje lanenega platna, čipkarstvo, prodaja čipk, pletenje košar, mizarstvo, čevljarstvo, vezenje, pintarstvo, cimparstvo, kovaštvo.

Kratka predstavitev vsebine

Večina učencev se je za sodelovanje odločila na osnovi obrti, ki jim je bila znana od doma. Tako je Urška Čuk zapisala zgodbo svojega prastarega očeta Jožeta, čevljarja, Nina Homovec zgodbo pradedka Filipa, ki je pletel košare, Jožica Rupnik je opisala pintarstvo na primeru njihove delavnice polne orodja za izdelavo sodov in škafov. Helena Felc je opisala njihovo mizarstvo delavnico in zgodbo, kako se je mizarjenje prenašalo v družini iz roda v rod. Predstavljen je tudi opis predelave lanu in izdelave lanenega platna. V nalogi nismo mogli mimo klekljanja, z njim pa je bila povezana tudi precej donosna trgovina s čipkami. Predstavljeni so ročno izvezeni prti, prtički in mrtvaški prti, ki so bili nekoč del gospodinjanskega tekstila. Predstavljen pa je tudi samouk kovač.

V zadnjem delu naloge so tabelarno po posameznih naseljih (Črni Vrh, Trebče, Predgrize, Zgornje Lome, Spodnje Lome, Mrzli Log, Zadlog) predstavljeni podatki o obrtnikih. Podatki (hišna številka, domače ime hiše-družine in obrt s katero so se ukvarjali) so predstavljeni tudi na ročno narisanih kartah.

Izbrani kratak odlomek

Pridelava lanu

»Lan se deli na visoki (zrase približno 60 cm in so iz njega pridobivali grobe niti, saj je imel debelejša stebila) in nizki (zrase približno 30 cm in iz njega so dobili fine niti). Lan so sejali spomladi na TRI JAKE, saj ga je drugače pobrala slana. Sejali so ga na drobno, da je bil tudi lan nato droben. Iz lanenih cvetov, se oblikujejo »bobki« in ko le ti porumenijo, so začeli z ruvanjem. Izruvan lan so otesli zemljo in mu odstranili »bobke«, kar se po domače reče »sno riflek«. Očiščene rastline so razgrnili po tleh med seno (otavo), kjer je ostalo tri tedne. Po treh tednih so ga z grabljami vzdignili iz sena, da se je dokončno posušil. Posušenega so s srpom spravili v snope in jih spravili na suho. Lan so sušili v laneni jami. Lanena jama je iz kamna zgrajen prostor, peč, pod njim je še en prostor iz katerega je speljan dimnik, po katerem se je iz spodnjega prostora, kjer se je kurilo dvigoval topel zrak v zgornji prostor in sušil lan. Za sušenje je bila zadolžena ena izmed žensk, ki so ji rekli »suha baba«. Lan je bil v laneni jami pokrit z rjuho in terica (ženska, ki je trla lan), je točno vedela, kdaj je lan suh. Lan so trle terice, ki so se povezale v 10 - 15 članske skupine. S pomočjo priprave trlice so odstranile kožo (ovojnico) stebila, tako so ostale samo vlakna - grobe niti. Ena od teric jih je gladila, tako, da jih je narahlo tolkla s trlico.

Pripravljena vlakna je gospodinja spravila za zimski čas, ko so iz preje ženske spredle niti.

Z riflom so niti »scufali« in jih dali na preslico, od kjer so ven vlekli »cveren«, da bi ga predli. Eno vreteno s kolovrata se je navilo na »motovil«, na katerem se je delala štrema,

ki so jo sestavljali štiri vreteni in vse skupaj je bilo povezano v »knife«. Štirje »knifi« so enako kot ena štrema. Štrene so močili v vodi, kateri so primešali pepel. Kasneje so jih obkuhali v kotlu za kuhanje perila. V potoku so iz štren spirali smeti. Štrene so navili v »klovčke«, klobčiče, ki so jih trdno navili s pomočjo »ščurka«. Bolj je bila nit trdno navita, lažje je z njo delal tkalec, saj so se mu niti pri delu manj zatikale.

Na Črnovrški planoti so lan tkali »V grapi« v Idrijskem Logu, pri Žgavcu za Križno goro in pri Furlanu na Šajnsni Ravnici.

Laneno platno so rabili predvsem za rjuhe, ki so jih belili na snegu. Na tak način so se rjuhe najbolj obelile. Belili so jih tudi na pesku, kjer so rjuhe dodatno škropili z vodo. Rjuhe so bile listnate ali navadne z merami 60 ali 80 cm. Na listnatih rjuhah so spali le hlapci in pastirji. Da so bile rjuhe večje, so jih sešili skupaj.

Iz lanu so izdelovali še zelo kvaliteten »cviren« - sukanec za šivanje. Iz platna so šivali krila in hlače.

Vsa opravila povezana s pridelovanjem lanu in njegovo predelavo so bila povezana tudi z družabnostjo in šegavostjo. Tericam so iz lanu za šalo naredili »deca« - moškega, zraven pa položili sporočilo s šaljivo vsebino. Pravijo tudi, da če si zjutraj vprašal terico kam gre, ti je ponosno odgovorila: »Trtl!« Ko pa si jo zvečer ob njenem vračanju vprašal, je komaj rekla: »Trla sem.«

Po pripovedovanju Marije Leskovec, rojene 3. 10. 1926, Črni Vrh 100 in Frančiške Hladnik, rojene 17. 9. 1908, Črni Vrh 25 zapisala Ana Leskovec.

Učenci, ki so se ukvarjali z raziskovanjem

Raziskovalno delo je opravilo 10 učenk in en učenec:

Urška Čuk 7. r., Helena Felc 7. r., Nina Homovec 7. r., Ana Leskovec 8. r., Karmen Nagode 8. r., Tina Novak 7. r., Petra Rupnik 6. r., Janja Rupnik 6. r., Klemen Rupnik 6. r., Jožica Rupnik 7. r. in Adrijana Tominec 8. r.

Ostale dejavnosti povezane z izdelano raziskovalno nalogo

Razstava Obrti na Črnovrškem je bila na ogled obiskovalcem XVIII. Čipkarskega festivala od 20. do 27. avgusta 1999, v prostorih stare osnovne šole v Idriji.

Razstava Obrti na Črnovrškem je bila na ogled v mesecu septembru 1999 v avli OŠ Črni Vrh.

Nagrade, priznanja

Komisija za delo z zgodovinskimi krožki pri ZPM Slovenije je nalogi OBRTI NA ČRNOVRŠKI PLANOTI podelila ZLATO PRIZNANJE.

Vir: *Obrti na Črnovrški planoti, Raziskovalna naloga, OŠ Črni Vrh, str. 5, 6.*

Po Zadlogu se lahko danes peš ali še bolje s kolesom odpravite po Matuckarjevi poti in si ogledate (na žalost propadajočo) laneno jama.

